

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ҲУЗУРИДАГИ ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ,
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ
ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ МИЛЛИЙ МАРКАЗИ

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний

ТАСАВВУФ ВА ИНСОН

Тошкент
“Адолат”
2001

Жўзжопий Абдулҳаким Шаръий.
Тасаввуф ва инсон (Масъул муҳаррир
ва сўз боши муаллифи: А.Х.Саидов.-
Т.: “Адолат”, 2001.-192-бет).

Масъул муҳаррир ва
сўзбоши муаллифи: **А.Х.Саидов**, ҳуқуқшунослик
фанлари доктори, профес-
сор

Тақризчи: **А.Маннапов**, филология фан-
лари доктори, профессор

Маълумки, Шарқ фалсафасининг муҳим таркибий
қисми бўлмиш тасаввуф таълимотининг буюк намоён-
далари Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Накшбанд, Нажмуд-
дин Кубро, Ҳожа Аҳрор, Бобо Раҳим Машраб, Бобо То-
хир Урён каби улуғ зотларниг номлари юргимизда ва
хорижда машҳур бўлса-да, уларниг таржимаи ҳоллари,
ижодий фаолиятлари, қолдирган асарлари ҳануз хал-
қимизга қоронғу эди.

Кўлингиздаги китобдан жой олган таникли адабиёт-
шунос, шоир ва ҳуқуқшунослик фанлари номзоди Аб-
дулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг Тасаввуф илмига оид
бир қанча мақола ва рисолалари ушбу коронғуликни
ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Ж 0302050000-002 2001
(04)-2001
©”Адолат”, 2001й.

Тасаввуф илми Шарқ фалсафий тафаккури тарихининг таркибий қисми

(Сўз боши ўрнида)

XXI аср бўсағасида улуғ тарихий воқеалар юз бермоқда. Дунё харитаси тубдан ўзгарди. Ўзбекистон сиёсий мутелик ва асоратдан қутилиб, мустақил давлат сифагида жаҳонда танилди. Ҳалқимиз ўз ери, ўз тили, ўз динига эга бўлди, миллий ғурури, иззат-обрўси тикланиб, қадриятларимиздан, маънавий меросимиздан баҳраманд бўлмоқдамиз.

«Улуғ бобоколонларимиз руҳига, башарият тарихи ва маданияти ҳазинасига катта ҳисса қўшган улуғ аждодларимизга, улар қолдирган улкан меросга муносиб бўлиш истаги жамиятимиз аъзолари орасида кенг ёйилиши, ҳар бир фуқаронинг онгидан мустаҳкам жой олиши – бу ҳам янги замоннинг муҳим ҳусусияти», деб айтган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов (Истиқдол ва маънавият. Тошкент, 1994, 19-20-бетлар).

Қадимий Мовароуннаҳр ва Ҳурросон фарзандларининг жаҳон илми тарихи зарварақларига олтин ҳарфлар ила битилган асарлари оз эмас. Имом Исмоил Бухорий, Имом Термизий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Мусо Ҳоразмий, Абу Наср Фаробий, Бурҳонуддин Марғиноний, Амир Темур, Улугбек, Навоий, Бобур ва бошқа юзлаб зотларни жаҳон ғаркор оммаси яхши билади. Бу буюк олимлар силсиласида Шарқ фалсафасининг муҳим таркибий қисми бўлмиш тасаввуф таълимотининг буюк намоёндалари Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмуддин Кубро, Ҳожа Аҳрор ва бошқалар ўзларининг муносиб ўринларига ёгадурлар.

Тасаввуф илми, унинг тариқатларидағи кенг кўламли таълимотлар, узоқ ўтмишга эга бўлиб, илдизлари ниҳоят қадимий даврларга бориб тақалади. Ирфоний тасаввур-иар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг ўсиши ўйлан бирга ўсиб ва ривожланиб келган. ✓

Ҳур фикрлик кишанланган тоталитар тузум даврида, тасаввуф таълимоти, ундаги юксак инсоний ғояларга

қарамасдан, ўрта аср феодал тузумининг дунёқараши ва меҳнаткашларни йўлдан оздириш мақсадида ишлаб чиқарилган сунъий таълимот сифатида қораланиб келиб, унга қарши аёвсиз кураш йўлга қўйилган эди. Аҳмад Ясавий, Хожа Аҳрор каби тасаввуф таълимотининг буюк намоёндалари камситилиб, уларга қарши туҳмат ва бўхтон тошлари отиларди.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, **«наслу наасабини билмаган киши инсон саналмайди. Неча йиллар бизни тарихимиздан, динимиздан, маънавий меросимиздан ғоғил этишга уринилар»**. Бу ўринда Совет тузуми томонидан амалга оширилиб давлат сиёсати даражасига кўтарилилган сиёсат моҳиятини тушуниш қийин эмас. Чунки гасаввуф мактаблари инсонларни ҳур фикрликка даъват қиласи, яратувчидан бошқа ҳар қандай куч ва курдатга бўйсунишдан воз кечиб, фақат унга сифиниб, фақат ундангина қўрқишига ундаиди. Тасаввуф ғоялари барча миллатлар ва халқларни, уларнинг миллати, тили ва динидан қатъи назар, бир-бiri билан тенг деб билиб, яратувчига қарши қаратилган ҳар қандай ғоя ва мафкурани рад қилиб келган. Ўзини энг яхши ва янги инсоний ғоялар тарғиботчиси деб иддао қилган тоталитар тузум, бундай юксак таълимотни тарқатувчи ва барча инсонларни бирлаштирувчи оқимни, қўаррга кўзи йўқ эди, негаки тасаввуфнинг олий ғоялари шахсга сифиниши мафкурасини бутунлай инкор этиб, материалистик принципларга асосланган социалистик тузумга қарши турарди. Шу сабабли совет фани назариётчилари барча имкониятлардан фойдаланиб тасаввуф таълимоти ва ирфоний ғояларга қарши аёвсиз курашди, унинг илғор вакиллари устидан мағзава тўкиб келди, ҳатто улардан қолган ёдгорликларни йўқотишга шошилиб, тарих саҳифаларидан ва халқ онгидан уларни ўчиришга уринди. Лекин ушбу таълимот Туркистон халқлари руҳига сингиб кетган ғоялар сифатида улар онгининг ажралмас қисмини ташкил қилган эди. Тасаввуф ғоялари ўлка халқига, мустамлакачиларга (оқидан тортиб қизилигача) қарши қатъий кураш олиб бориш учун куч ва гайрат бағишиларди. Туркистон мустақиллиги учун кўп йиллар давом этиб келган қонли урушлар бунинг инкор этиб

бўлмайдиган гувоҳидир. Халқимиз ҳеч қачон, уларнинг мустақиллиги, ақидавий-диний қадриятлари ва виждан эркинлигини тортиб олиб, миллий ғурур ва иззат нағсини оёқ ости қилган бостириб келувчилар билан келиша олмасди ва ҳақиқий маънода улар билан муштарақ тил топа олмасди. Улар олдида ўлка мудофааси йўлида шаҳид бўлган хоразмлик сўфий шайх Нажмуддин Кубро тимсоли турарди.

Мустақиллик баракати билан барча миллий, маънавий қадриятларимизга қайтиш бахтига мусассар бўлдик. Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмуддин Кубро, Хожа Аҳрор ва Маҳдуми Аъзам, Бобо Раҳим Машраб каби машҳур тасаввуф вакилларининг хотирасини нишонлаб, улар қолдирган бой маънавий ёдгорликлар билан танишиш имкониятига эга бўлдик.

Тасаввуф таълимоти биз учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга, нега деганда:

Биринчидан, у халқимизнинг инсоний ғурурини юксалтириб, тубанлик, пасткашлик ва руҳий инқизордан сақлаб туради;

иккинчидан, ўлкамизда яшайдиган турли халқлар ва миллатлар бирлашиб яшаши учун бағри кенглик маданиятини умумийлаштиришга ёрдам беради;

учинчидан, умумбашарий инсон-дўстлик ғоялари билан ҳар қандай фундаменталистик оқимлар, айниқса, диний экстремизмга қарши туради;

тўртинчидан, тинчликсеварлик ғояларини тарғиботчиси сифатида ҳар қандай уруш ва қуролли тўқнашувларга қарши амал қиласди;

бешинчидан, инсонни улуғлаб, уни юксак мақомларга кўтаради ва маънавий тараққиёти учун муносиб замин яратиб беради.

Шу боис Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний томонидан тайёрланган ушбу рисола, ҳозирги замон талабига ўз вақтида берилган амалий жавобдир. Бевосита асар мазмунига қисқача тўхталиб ўтишдан аввал, муаллифнинг таржимаи ҳолига эътиборингизни қаратмоқчимиз.

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний 1934 йили Жўзжон вилояти Сарпул шаҳрида туғилган. У «Шаръий илмлар мадрасаси» ва Кобул Университети “Шариат факульте-

ги”ни битиргандан кейин 1960 йили матбуот идораларида ишга кирган ва 1977 йилгача «Анис», «Ислоҳ» рӯзномалари ва «Фолклор» журналининг тадқиқ мудири, Афғонистон радиосида программалар мудири, «Орёно» қомусининг илмий ходими бўлиб ишлаган. У америкалик профессор Жолифнинг журналистика бўйича олий курсини туттаган.

Шаръий Жўзжоний 1978 йил апрель ўзгаришидан кейин Афғонистон Республикаси Адлия вазири, Бош прокурори ва Олий суд Олий кенгаши раиси вазифасини бажарувчиси ва Олий суд биринчи муовини бўлиб хизмат қилган.

Хозирги кунда Шаръий Жўзжоний Тошкент Ислом Университети «ислом ҳукуқи» кафедраси мудири сифагида ишлаб келмоқда. У 1997 йили Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Академиясида «Афғонистонда шариат тараққиёти» номли мавзуда ёзилган мазмунли диссертациясини ҳимоя қилди ва ҳукуқшунослик фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлди.

Шаръий Жўзжоний кўпдан-кўп илмий-амалий анжуманларнинг фаол иштирокчисидир. У шоир, ҳукуқшунос, адабиётшунос ва фалсафий тафаккур эгаси сифатида ўз она тили – ўзбек тили ривожи ва бу тилда нашриёт ҳукуқини бериш учун назарий ва амалий қадамлар қўйди ва катта муваффақиятларга эришди.

Унинг шеър ва мақолалари Афғонистон ва Ўзбекистон матбуотида нашр бўлиб келмоқда. Ўзбекистон матбуотида у ёзига нашр қилдирган мақолалар сони 85ларга етиб борди.

У кўп сонли мақолалардан ташқари, йигирмадан ортиқ илмий-адабий асарлар муаллифи ва таржимонидир. У ўзбек тилидан «Навоий» романи (Ойбек), «Икки дил достони» (Ш.Рашидов) ва бошқа кўп рисолалар ҳамда мақолаларни форс тилига таржима қилиб нашр қилдирган. Араб тилидан машҳур ёзувчилар Юсуф Ассибъий, Тоҳо Хусайн, Салома Мусо, Лутфий Манфулатий ва бошқаларнинг асарларини таржима қилган.

У ўзбек шеърияти бўйича Афғонистонда Амир Алишер Навоий мукофотига сазовор бўлган. У араб, форс, пашту ва турк тилларини билади, ўзбек ва форс тилла-

рида ижод қиласи. У Ўзбекистон халқи ва давлатининг самимий дўстидир.

Ўзбекистон мустақилигидан кейин у биринчи бўлиб «Мустақил Ўзбекистон, тараққиёт йўлида» сарлавҳали катта мақола билан мустақил диёримизни Афғон халқига танитган ва давлатимиз буюк сиёсатининг тўрилигини ёритиб берган.

Ушбу китоб Шаръий Жўзжонийнинг фалсафий изланишлари ва мушоҳадалари натижасидир.

Муаллиф Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний ёзган бир рисола, еттита мақола, араб ва форс тилиларидан таржи-ма қилинган икки рисола ва бир хотимадан иборат бўлмиш ушбу тўпламда айтиб ўтилган ғоялар ҳақида сўз юритилади.

Қисқартирилган шаклда 1995 йил «Мулоқот» журналининг уч сонида нашр этилган «Тасаввуф таълимоти илдизлари» рисоласида муаллиф ушбу таълимотнинг туб моҳияти, тарихий илдизлари, тараққиёт босқичлари ва асосий йўналишлари ҳақида сўз юритиб илми ҳол (жазба ва ҳиссиётта асосланган тасаввуф) ва илми қол (илмий тасаввуф) ғоялари ва ҳар бирининг хусусиятларини ёритиб ўтиб, барча тасаввуфий оқимларда энг асосий масала бўлмиш «ваҳдати вужуд» ва «ваҳдати шухуд» назарияларини таҳдил қиласи ва уларни илмий услубда изоҳлаб беради.

Мазкур рисолани тасаввуф таълимоти бўйича асосий манбальарга таянган ҳолда ўлкада 1995 йилгача ёзилган биринчи асар десак муболага бўлмайди. Муаллиф тасаввуфнинг энг муҳим оқимлари бўлмиш кубравия, яссавия, қодирия, сухравардия, чаштия, нақшбандия ва муҷаддидия тариқатларини қисқа, аммо чукур ва қизиқарли равишда танитиб ўтиб, уларни ишончли манбальарга асосланган ҳолда назардан ўтказади ва рисола охирида бир қатор истилоҳлар (атамалар)ни изоҳлаб ўтади.

Нажмуддин Кубро қарашлари ва асарларига бағишлиланган мақолада олимнинг ҳаёт жараёни, у яратган асарлар ва шунингдек унинг ирфоний қарашлари ёритилган. Кубро қаламига мансуб араб тилида ёзилган ва шартли равишда «Қўнглим кўзи билан кўрганларим» деб аталган нодир кўлёзма рисоласининг таржимаси бизни

ушбу мугафаккир сўфийнинг фалсафий ва ирфоний қарашлари билан ошно қиласи.

Тўпламдаги Хожа Аҳрор ва «Рисолаи Бобурия»га бағишланган икки мақола ва «Рубоийлар шарҳи» рисоласи ўқувчини нақшбандия тариқатининг йирик намоёндадари бўлмиш Хожа Аҳрор, Маҳдуми Аъзам қарашлари ва ирфоний назариялари билан ошно қиласи, темурийлар давлати йирик намоёндаси атоқли шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва шайбонийлар давлатининг шоир ва маърифатпарвар подшоҳи бўлмиш Убайдуллахон Баҳодур Убайдий билан Маҳдуми Аъзам аро дўстона муносабатни ҳамда мазкур подшоҳларнинг юксак давлат мақомидан туриб, тасаввуф аҳли курсаттган ихлос ва самимиятини, шунингдек тасаввуф аҳли уларга қўргазган ҳурмат ва ишончини кўрсатиб ўтади. Мазкур мақолаларда биз маънавият ва ирфон дунёси соҳасида, факр ва салтанатаро муштарак томонлар ижод қилиб, маънавият чирогини ҳар доим ёқиб туриш мумкинлигини яққол кўрамиз.

«Ваҳдат уммонининг гаввоси» сарлавҳали мақолада биринчи марта улуг шоир Бобо Раҳим Машрабнинг ирфоний қарашлари, айниқса ваҳдат фалсафасига муносабати илмий услубда ёритилади. «Ишқамишда Бобо Раҳим Машрабнинг мазори» номли мақолада унинг абадий ётар жойи ва айрим хусусиятлари ҳақида маълумот берилади.

“Бобо Тоҳир ва унинг ирфоний тароналари” сарлавҳали мақолада бундан минг йил муқаддам яшаб ўтган дарвиш ва сўфий шоирнинг ҳаёти ва сеҳрли тўртликлари билан ошно бўламиз.

Муаллиф Ўзбекистонда тасаввуфшунослик фанининг ривожига бағишилаган мақоласида, устод Нажмидин Комилов томонидан ёзилган «Тасаввуф» номли китобни тақриз ва таҳлил қилиш билан бирга, китоб муаллифи томонидан эришилган ютуқларни кўрсатиб ўтади ва китобни тасаввуфшунослик, шунингдек Алишер Навоий асарларини тасаввуф таълимоти ёруқлигига ўрганиш соҳасида нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Туркестон ҳудудида ёзилган энг муҳим ва янги асар деб баҳолайди.

Муаллиф «тасаввуф илми - маънавий қудрат» сарлавҳали хотимасида, Ўзбекистонда тасаввуф илми бўйича олимлар томонидан бажарилган тадқиқот ишларини эслатиб ўтиб, ушбу фан ривожи учун уларни етарли эмас деб билади. У ҳозирги ўтиш даврида Ўзбекистон учун тасаввуф таълимотини чукур ўрганиш ва гарқатиш қанча катта аҳамиятга эга эканлигини зътиборга олган ҳолда, тасаввуфшунослик илмини ривожлантириш учун амалий ва ниҳоят фойдали режаларни таклиф этади. Ўз навбатида соҳа олимларининг кечикириб бўлмайдиган бурчини таъкидлаб ўтади.

Тўплам турли мақолалар ва рисолалардан иборат бўлса ҳам, улар орасида бир илмий уйғунлик, мантиқий боғланиш мавжуд бўлиб, ҳаммаси бир ғояга яъни тасаввуф таълимотида инсон ўрни ва маънавий мақомига қаратилган.

Ҳозирги давр талабидан келиб чиққан ҳолда такроран таъкидлаш мумкинки ушбу тўплам нашри ўзига ҳос аҳамиятга эга. Ундаги ёритилган таълимотлар, қарашлар, юксак ахлоқий ғоялар, меҳру-шафқат, ҳалқлараро дўстлик ва иноқлик, бағри кенглик, элатлараро дўстликка тарғиб этади. Диний ва мазҳабий таассубга, айниқса диний экстремизмга қарши тарбия ишларига ёрдам беради.

“Ислом динимизнинг муқаддас мероси – фалсафа илмини, хусусап, Шарқ фалсафасини теран ўрганиш, шу асосда улуғ маданиятимиз ва қадриятларимиз илдизларини жоплантириш, яқин ўтмишимидан қолган мафкурадан халос бўлиш, ўзимизниш асрлар синовидан ўтган улуғ аждодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий – умум башарий руҳ билан бойитиш ҳаммамизнинг долзарб вазифамиздир», - деган эдилар юртбошимиз. Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг ушбу мўжаз ва муҳтасар асари шу вазифани бажариш йўлида кўйилган амалий қадамлардан бири бўлади.

А.Х.Сандов,
хуқуқшунослик фанлари доктори, профессор .

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ ВА АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

9

Икки оғиз сўз

Биринчи марта инсон тахаййул ва тасаввур қила бошлаши биланоқ, табиат сирларини билиб олишга уринган. Бу ҳақда унинг биринчи тахаййул ва тасаввурлари мифология, яъни устўралар шаклида юзага кела бошлаган. Мифология барча табиий ва ижтимоий ходисаларни жуда содда ва ибтидоий шаклда изоҳлаб беришга уринади.

Жамиятшунос олимлар тадқиқотига биноан мифологиядан сеҳргарлик, яъни сирли оламни билиб олиб, кузга кўринмайдиган кучлар билан алоқа ўрнатиш ва улар орқали ҳаётта ижобий ва салбий таъсир ўтказиш илмлари келиб чиқади. Ибтидоий ирфоний гоялар ҳам мифологиядан сарчина олади.

Бир манбадан келиб чиқсан иккала билим, бир хил тасаввурни илгари сурганилиги учун ўзаро таъсир ўтказиб келган. Масалан, Э.Табарийнинг текширишлари шуни кўрсатадики «Ҳерметизм» яъни мисрлик машҳур сеҳргар «Ҳермес» номи билан аталган билимга боғлиқ бўлган «рижолул-ғайб» (ғойиб одамлар) ё «жавосийул-қулуб» (кўнгуллар жосуслари) каби кўп атамалар ислом тасаввуфига ўтиб, кўпинча тасаввуфий манбаларда қўлланиб келди.

Ҳам шарқу ҳам ғарбда турли ирфоний мактаблар ва тасаввуф таълимотлари мавжуд. Биз ушбу текширишда ислом тасаввуфининг келиб чиқиши, унинг қадимий илдизлари ва турли йўналишлари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Масалани яхшироқ тушуниб олиш учун бир-бираiga киришиб кетган иккита атама, яъни ирфон ва тасаввуф тушунчалари устида тўхтаб ўтишимиз лозим бўлади.

«Ирфон» ва «Тасаввуф» тушунчалари

«Ирфон» сўзи билиш, билиб олиш, таниш, қайтадан таниш, тушуниш ва билим маъноларида ишлатилади. Бу

калиманинг муодили (тengдоши) юонча сўз «сирли» ва «ғайбли» маъносини англатади.

Ирфон сўзи умумий маънода, юзаки илмга қарши ўлароқ, бир нарсани аниқ ва ҳар томонлама билиб олишни ифодалайди. Масалан, «фалон китти ориф шоирдир» деганда, у, бу соҳада юзаки маълумотларга қаноат қилмай, тасаввуф, алабиёт, шеър ва бошқа фанларга оид кўп маълумотларни қамраб олгани билдирилади.

«Тасаввуф» сўзи эса «сўф» яъни жун кийимни кийиш, сўфий бўлиб ҳақ йўлидан юриш ва шунингдек дарвишлар тариқаси маъноларида кўлланилади.

«Тасаввуф» сўзи истилоҳ (атама) сифатида бир маънавий тариқатдан иборат булиб, унинг пайровлари ақидасига биноан нафс (ички дунё)ни покизалаш натижасида ҳақиқат ёғдуси инсон қалбида порлай бошлайди.

Доктор Жавод Нўрбахш «сўфийлар биҳиши» деган китобида, тасаввуф буюк машойихларининг сўзларига таянган ҳолда, тасаввуфни сўз орқали таърифлаб бўлмайдиган бир ҳол (ҳолат) сифатида ифодалаб, «сўз билан ифодаланувчи нарса тасаввуф эмас» дейди. Унинг фикрича тасаввуф тариқати ҳақида баъзи бир буюк зотлар томонидан берилган таърифлар умумий бўлмай, тасаввуфнинг фақат баъзи бир хусусиятларини ифодалаб берган. Агар уни мукаммалроқ таъриф қиладиган бўлсак, унда «тасаввуф ишқ озуқаси ва фақат бир томонга боқиши йўли билан, ҳақиқат (худо)га олиб борадиган тариқадан иборатдир. Тасаввуфнинг мақсади ҳақиқатни файласуфлар сингари мантиқ ва истидлол орқали эмас, балки кашфу-шухуд орқали, кўнгил ва виждан кўзи билан билиб олишдир. Шунинг учун тасаввуф юриб бориб кўрадиган йўлдан иборат бўлиб, ётиб эшитадиган нарса эмас». (Доктор Жавод Нўрбахш. Сўфийлар биҳиши. 11-бет. Лондон. 1362 ҳ.й.).

Ирфон илоҳий илмлардан бири сифатида, ҳақнинг зоти, унинг исмлари ва сифатларини ишроқ (кўнгил ёруғлиги) орқали билиб олишга қаратилган илм ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда ахлуллоҳ (худони қиди-рувчилар) ҳақни таниб олиш учун танлаган йўл ирфон деб аталади.

Э.Табарий ирфонни қўйидагидек таърифлайди: ирфон инсон ўз нафсини покизалаш, риёзат чекиш, сиги-ниш, зикр қилиш, хилватда ўтириш ва жазбага бери-лиш билан сайру-сулук босқичларидан ўтиб худо ва бошқа табиат ортидаги кучлар билан алоқа ўрнатиш ва шу йўсингда унинг қалби илҳом ва ишроқ манбаига ай-лангандан кейин қатъий ва шубҳасиз ҳақиқатга эриши-шидан иборатдир.

Деҳҳудо «Орифлар атамаларининг қомуси» номли китобда «Гулшани роз шархи»дан олиб берилган маълу-мотларга таяниб ўз машхур асари лугатномада ирфон бо-расида қўйидагидек маълумот беради: ирфон ва ҳақни таниш икки йўл орқали бўлади: биринчиси асардан му-ассир (асар қўлувчи)га, феълдан сифатта ва сифатлардан зотнинг (ҳақ зотининг) борлигига истидлол қилиш орқа-ли. Бу йўл эса олимларга хосдир. Иккинчиси кўнгилни покизалаб бошни (мия-фикрни) ва шунингдек руҳни, ундан (ҳақдан) бошқа барча нарсалардан бўшатиш орқа-ли. Бу йўл эса пайғамбарлар, набийлар, авлиёлар ва орифларга хос бўлган йўлдир. Бу йўл яъни кашф (маъ-навий оламлар ва ички дунёнинг ҳақиқатлари соликка маълум бўлиши – Ш.Ж.) ва шуҳуд (ҳақни кўриш) фақат мажзўби мутлаққа (ҳақ томонидан жазб этилиб, унинг ишқида фано бўлгани туфайли ўзига келмайдиган ки-шига – Ш.Ж.) насиб этилади. Бошқа кишилар эса ёшу-рун қалбий ва руҳий тоат ва ибодат орқали ушбу маъри-фатта эришишлари мумкин. Дунёнинг яралишидан мақ-сад ҳам ушбу шуҳудий маърифат (ҳақни таниб олиш ва уни кўра билиш. - Ш.Ж.) ҳисобланади (Али-акбар Деҳ-худо. Лугатнома. 135-жузъ. 1346 й.).

Тасаввуф ва ирфон тушунчалари бир-бирига яқин бўлгани учун баъзан бир маънода ҳам ишлатилади. Баъ-зиларнинг фикрига кўра тасаввуф ирфоннинг бир бўли-ми ва унинг қўринишларидан биридир, яъни тасаввуф бир йўл-йўриқ ва тариқат сифатида ирфондан сарчина олган. Ирфон эса умумийроқ тушунча бўлиб, тасаввуф-дан илова, бошқа йўл-йўриқ ва мазҳабларни ҳам ўз ичи-га олади. Унга биноан бир киши сўфий бўлиб ориф, бўлмаслиги ҳам мумкин, ёки бир киши юзаки суратда тасаввуф тариқасида туриб, ирфондан ҳеч қандай баҳра

олмаслиги ҳам мумкин. Баъзан эса ориф сўзи дарвиш ва сўфийга нисбатан юксакроқ маънода ҳам ишлитаилган. Баъзилар эса ирфонни тасаввуфнинг илмий ва зиҳний томони ва тасаввуфни эса, ирфоннинг амалий томони деб билганлар.

Сўфий ақидасининг асоси «бир» бўлиши керак; «бир» дейиш, «бир»ни қидириш ва «бир»ни кузатиш асосида, ягона ва мутлақ зотдан бошқа бирон нарса бора-сида ўйламаслиги зарур.

Тасаввуф ва ирфон қоидаларига биноан, сўфий ва ҳақиқий ориф, ҳақиқий инсон ўрнида туриши лозим. Инсонларни севиш, уларнинг хизматида бўлиш, айни ҳолда худонинг борлиги ва бирлигини унугмаслик, сўфийларнинг асосий ақидасидир.✓

Шайх Фаридуддин Аттор ривоятига кўра шайх Абул-ҳасан Харақоний бундай деган экан: кошки барча халқ-нинг ўрнида ўлсайдим, ўшанда халқ учун ўлим бўлмасди, кошки барча халқнинг ҳисоб-китобини мен билан қилишсайди, ўшанда қиёмат куни улар учун савол-жавоб бўлмасди, кошки барча халқ ўрнида мени жазолашсайди, ўшанда уларни дўзахга олиб боришмаган бўларди. Шайх Саъдий Гулистан китобида бундай деган эди:

Таржимаси: «Тариқат иши тасбеҳ тутиб, жундан эски либос кийиб, намоз ўқиши билан бўлмайди, тариқат - халқнинг хизматидан бошқа нарса эмас».

Ҳиндистон ва Юнонда ирфоний фикрлар

Ислом дини ёйилишидан кўп илгари, қалим замон-лардан бошлаб ҳам Ҳиндистон, ҳам Юнон фалсафасида инсон руҳи ҳакида хилма-хил таълимотлар тарқалиб келган. Уларга кўра инсон руҳи билан яратувчи орасида, бир хил аслдошлиқ ва бирлик мавжуд бўлиб, руҳ эса ҳар доим узаслига жайтиш учун интилади.

Ҳиндистон жамиятида кўйи синфдан юқори синфга ўтиши, амалда мумкин бўлмаганлиги учун, маҳрумликда яшовчи синфлар, ҳеч бўлмаганла тасаввур ва таҳаййул йўлидан узларини бахтсизликдан куткариб, юксак дара-жада турган синфлар қаторида туришни ўйлаб чиқар-дилар...

Будда ўзи иккинчи синфга мансуб бўлгани учун, биринчи синф, яъни Бараҳманларга қарши турди ва ўз таълимотида инсоннинг юксак даражаларга кўтарилиши, Бараҳманларга назру-хайрот бериш йўли билан эмас, балки риёзат йўли, яъни ўз нафсини қийнаш ва дунёвий яззатлардан маҳрум қилиш орқали мусассар бўлади дейди. Шунинг учун фақир синфлар унга эргашиб, у талқин қилган мазҳабни чин кўнгилдан қабул қилдилар.

Айтиб ўтилган сабаблар натижасида Ҳиндистонда «Таносух» ақидаси юзага келди. Ушбу ақидага биноан, ўлгандан кейин руҳ бир бадандан бошқа бир баданга ўтиши мумкин.

Ҳиндистонда энг юксак тоифа, аслзода ва олий гурух ҳисобланган Бараҳманларни баъзилар асосан илоҳий манбадан келиб чиқсан деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар диний табакалар низомида биринчи ўринда турадилар. «Бараҳмо» мазҳаби таълимотига биноан худо бадандарга хулул қилиши (кириши) мумкин, аммо Будда динида ҳақ эмас, балки руҳ бир бадандан бошқа бир баданга ўтиш имкониятига эга.

Ҳинд устўралари ва Бараҳмо динига асосланган эртакларда, худолар ҳар доим инсонлар ва баъзан ҳайвонлар қиёфасига кириб юрадилар. Масалан, Кришна ҳиндуларнинг машҳур худоларидан бири бўлиб, «Витпну» (иккинчи худо – коинот ҳокими ва соқчиси)нинг саккизинчи марта шакланишидидир. «Маҳобҳорат» эпосида у инсон шаклида дунёда яшаб, оила қуриб, ажойиб қаҳрамонлар кўрсатади.

Ҳиндистонда тасаввуф қоидаларига асосланган ўнлаб мактаб мавжуд бўлиб, улардан бири «тарк этиш» тарафдорлари «инсон фақат мабдага (бошланғич нуқтага) яқин бўлиб унинг билан бирлашган суратдагина ҳақиқатан эркин бўла олади» дейдилар.

«Вандотион» мазҳабини Ҳиндистонда ирфон мазҳаби деса бўлади. Унинг пайровлари ўз таълимотларида фалсафий фикр юритиб, «ориф дунёвий алоқалар ва моддий боғланишлардан узилгандан кейин мутлақдик даражасига кўтарилади, ўшанда орифнинг руҳи, куллий (умумий) руҳнинг ўзи бўлиб қолади» деган холосага келадилар. (М.Губор. Афғонистон тарих ўзанида. 167-бет).

Юнонистонда қулдорчиллик даврида яшаб илмий ижод билан шуғулланган файласуфлар орасида ирфон мактаби вужудга келди. Улардан объектив идеализмнинг отаси деб аталган Афлотун (Платон) (милоддан аввалти 427-347 йиллар) ўзига хос ўрин тутади. Унингча бутун дунё ҳақиқий борлиқнинг яъни «гоялар дунёсининг» маҳсулли, соясидир. «Гоялар дунёси» фазо ва вакъта боелик бўймай, абадий, ҳаракатсиз ва ўзгармасдир. Унинг фикрига кўра «гоялар дунёси»ни «Факат соғ тафаккур ёрдамида билиш мумкин».

Афлотун таълимотига кўра «гоялар дунёси» билиш объектидир... ҳиссий билиш эса ҳақиқат эмас. (Ж.Тўленов, З.Фафуров. Фалсафа. ТошДУ, 1992 й. 49- бет).

Шунингдек Равоқий намояндаларидан Зенун ва Хрусипуст жазбага берилиш (худо томонига тортилиш)ни худонинг нурини билиб олиш учун зарур ва лозим деб билардилар.

Флутин (Плутинус) (270-204 й.) Мисрда «ишрок» мактабига асос солиб, Афлотун ва Арасту фалсафасини шарқ фалсафасига қўшиб, Искандариянинг ишрок (ирфоний) фалсафасини тараққиёт йўлига солди. Флутиннинг фалсафаси «ваҳдати вужуд» назариясига таяниб, ҳақиқатни битта ва биринчни бутун борлиқнинг асли ва асосий манбай деб тушунади. Унингча барча мавжудот ўша биринчи мабла (бошлангич жой, нуқта)дан сизиб чиқиб, ниҳоятла ҳам-унга қайтиб боради.

Шунингдек Неофлутинизм таъсири остида, Исаият (Христиан) динида ҳам тасаввуф таълимоти юзага келди. М.Ғубор берган маълумотларга кўра ирландлик «Жани Искат Эржин», саккизинчи аср (ислом тасаввуфи юзага келган давр)да, черков таълимоти ва Флутин йўл-йўриқларини бирлаштириб, кўшма бир тасаввуфга асос солди. Унга биноан барча мавжудот биринчи мабда (бошлангич нуқта)дан келиб ниқсан ва охири ҳам ўша мабдага бориб кўйнилди. Шунинг учун илохий мамлакат, барча тааммул қўйувчи ва дунёвий ҳаётга қарши бўлган сўфийлар учун ҳар доим очиқдир. Шу каби учинчи Папа Ужиннинг маслаҳатчиси «Сент Бернард» руҳнинг юксак даражаларга кўтарилиб, худога восил бўлиши ҳақида сўзларди. XVI асрда Масиҳият дунёсида тасаввуф маркази Ас-

панияга кўчиб ўтиб, ислом тасаввуфи таъсири остида келди.

Айтиб ўтилган ирфоний фикрлар ва тасаввуфий таълимотларнинг бир қисми ислом дини кириб келган соҳаларда тарқалган эди. Масалан, қадимий Хуросонда Будда ва Шива динларидан ташқари, милоддан аввалги учинчи асрда Митра динига мансуб ирфоний мазҳаб мавжуд эди. М.Губор эса милоддан кейинги асрларда «Суно» маъбудига сигинувчи руҳонийлар ҳам Хуросонда яшаганликлари, улар ўз баданларига кул суртиб, инсонлар калласи суякларидан тузилган тасбехдан фойдаланиб, ўзларига хос бўлган ибодатхоналарга эга эканликлари ҳақида маълумот бериб ўтади.

Замон ўтиши билан мазкур таълимотлар, айниқса шафсни хурлаш, дунё лаззатларидан воз кечиш ва тарки дунёчиликка берилиш, ҳам назарий ва ҳам амалий томондан ислом тасаввуфига ўз таъсирини ўтказди.

Асосан тарки дунёчилик ислом таълимотига қарши эди. Муҳаммад Пайғамбар С.А.В. ўзининг ҳадисларидан бирида (тарки дунёчилик исломда йўқдир) деган эди. Лекин унга қарамасдан ислом тасаввуфининг турли оқимлари уни ўзига хос шевада қабул қилиб олди. Аммо баъзи бир гариқалар масалан «Ниъматуллоҳий» тариқати тарки дунёчиликка берилиб, жамиятдан ўзишни қоралайди. Жамоада келишув билан яшай билинни энг буюк риёзат ва инсоннинг камол даражасига эришганидан даъолат деб тунунади.

Ислом дунёсида биринчи сўфийлар «Басра» ва «Куфа» шаҳарларида топилдилар. Бу шаҳарларда мусулмонлар билан биргаликда яхудийлар, масиҳийлар ва маҷусийлар (оловга сигинувчилар) ҳам хилма-хил ақидалар билан яшардилар. Албатта замон ўтиши билан турли фикрлар ва назариялар бир-бирига таъсири қилмасдан қолмасди.

Биринчи сўфийлар Зоҳид, Обид, Ориф номи билан аталардилар. Зоҳид - тарки дунёчилик билан шуғулланниб, ҳаёт нозу-неъматидан воз кечарди. Обид - тоат-ибодагга берилиб, Ориф эса ҳар доим ҳудо ёди билан яшаб, ўз илмини ошириш учун уни таниб-билиб олишни мақсал қилиб қўйганди.

Тўққизинчи асрда Бағдод шаҳри ҳам тасаввуф марказига айланиб, сўфиylар ва «илми қалом» тарафдорлари орасида баҳсу-мунозаралар бошланди. Фақиҳлар (шариат олимлари) ҳам сўфиylарга қарши турдилар. Саккизинчи асрдан бошлаб ислом тасаввуфи ва ирфони кенг кўламда ёйилиб, барча ислом мамлакатларига йўл очган эди. Мазкур таълимот Ҳиндистонга ёйилганидан кейин, хилма-хил турларга бўлинниб, ҳар бири ҳинд мұҳитидан ўзига хос тус олли. Масалан, «Чаштия» тариқатининг пайровлари-зикр, самоъ (сўфиylарга хос тарзда рақста тусиши) мусиқа билан ижро этадилар. Бу эса Ҳиндистон мұҳитининг тасаввуфга тўғридан-тўғри таъсири учун яққол мисол бўла олали. Ҳатто баъзи ғарб тадқиқотчиларининг фикрича мусулмон сўфиylар зикрни ҳисоблаш учун тасбехни ҳам мазкур мамлакат сўфиylаридан тақлид қилиб олган эмишлар.

Ислом тасаввуфи Ҳиндистонга тарқалгандан кейин турли тариқаларга бўлинди. Улардан Қодирия, Чаштия, Суҳравардия, Баҳоия (Малтоний), Шозилия ва Мужадидия энг машҳур тариқалардан ҳисобланади.

Шундай қилиб ислом тасаввуфи, юонон фалсафаси, айниқса неофлутинизмнинг «ваҳдати вужуд» назарияси ва шунингдек христианликда тарки дунёчиликка доир таълимотлардан турли соҳаларда фойдаланди. Айни ҳолда Ҳинду Будда фалсафасидаги «фано» мағқураси унга кириб келди. Ҳинд таълимотидаги «фано»дан мақсад, аччиқ ҳаёт дардидан қуғилиш салбий маънода бўлса, ислом тасаввуфидаги ушбу ақида сўфиининг бақо (боқий биллоҳ) даражасига эришишига қаратилган. (М.Ғубор. Афғонистон тарих ўзанида).

Доктор Қосим Ганий «тасаввунинг асосий манбалари» унвони остида сўз юритгандан кейин, Юнонда илоҳиёт фалсафаси мовароутгабия (табиат орти) фалсафаси ва Искандария файласуфларининг мақолалари таъсири остида юзага келган, мутакаллимлар (қалом илми намояндалари)нинг турли-туман ақидалари, ўз навбатида тасаввуфга таъсирини ўтказган эди деб таъкидлайди.

Тасаввуфнинг исломий илдизлари

Ҳинд, юонон фалсафаси ва Масиҳият таълимотлари-лан қатъи назар, ислом тасаввуфи асосан Куръондан сарчина олади.

Ислом дини тарқалиши билан бирга, бир қатор саҳобалар купроқ тоат-ибодатта берилиб, ахлоқу-руҳни по-кизалаш ва риёзат чекишга уринардилар. Ҳам Куръон ва ҳам Суннада инсон билан яратувчи орасида бўлган муносабатларни белгиловчи оятлар ва ҳадислар кўп. Тасав-вуф наъариётчилари ирфоний таълимотлар илдизларини ана шу оят ва ҳадислардан қидиришарди.

Куръон инсонларни ҳар доим тааммул қилиш, ҳақини зоти, сифатлари ва буюк қуррати ҳақида ўйлаб фикр юритишга чақиради. Куръоннинг ўнлаб оятларида бундай даъватларга учраймиз. Масалан, 13-сурада учинчи оят таржимаси кўйидагидек: (Албатта ушбу (матлаблар)да тафаккур қиладиган қавм учун оятлар (ибратлар) бордир). 30-сурада саккизинчи оят: (ўзларининг яратилишлари ҳақида ўйламайдиларми).

Ирфоний таълимотда, тафаккур катта аҳамият касб этади. «Ўзини тағиб олсан киши ўз эгаси (раббини) таниб олишга муваффақ бўлади». Ҳақиқий маҳбуб ҳақида ўйламасдан, кунгил кўзгусидан, унинг суратидан бошқа нарсаларни чиқариб таштамасдан, унинг жилвасини кўриш ва унга восил бўлиш мумкин эмас.

Жавод Нурбахш тафаккурни сўфийлар ва орифлар тафаккурига бўлади. У орифлар тафаккури кўпроқ тааққу (ақдни ишлагиш) билан бўлса, сўфийнинг тафаккури ишқу муҳаббат орқали бўлади дейди. Ҳадислардан биррида бир соат тафаккур бир минг йиллик тоат-ибодатдан афзалроқдир дейилган.

Тасаввуф ва ирфон аҳли, ҳақиқий маҳбубнинг ишқига мубталодирлар. Инсон-сўфий албатта худони севади, аммо худо ҳам инсонни севадими? Бу борада далил борми? Тасаввуф аҳли қўйидаги оятга мурожаат қиладилар: Дегил-(эй Муҳаммад): “Агар худони севадиган бўлсангиз, менга эргашинглар. Шунда худо ҳам сизни сева-ди...” (3- сура, 31- оят).

Мазкур оят сўфијларга ҳақиқий муҳаббат, яъни Аллоҳ муҳаббати учун илҳом берувчи манба ҳисобланиси, ундан жазбаланган шоирлар ажойиб шеърлар ёзганлар.

Куръонда, одамни яратгандан кейин худо «мен унга ўз руҳимдан дам солдим - інфладим» дейди. (38-сурә, 72-оят). Ушбу оят ваҳдат фалсафаси учун энг муҳим манба ҳисобланади. 89-сурә 27-, 28-оятда бундай дейилади: (Эй хотиржам руҳ, рози бўлган ва сендан розилик билдиришган ҳолда худойинг томонига қайт).

Шундай қилиб ирфон ва тасаввуф, аҳли тасаввуф ва ирфонга алоқали бўлган турли усул, қоида ва одобни исботлаш учун, ислом динининг асосий манбалари бўлмиш Куръони Карим, ислом пайғамбари, унинг саҳобалари сўзлари ва амалий ҳаётларига таянадилар.

Француз тасаввуфшунос олими Рўжи Арнолдз айтганидек ислом тасаввуфи шундай боблар ва материалларни ўз ичига оладики кенг маънода ислом асослари ва таълимотлари билан йўғрилиб кетган.

Тасаввуф таълимотининг асосий йўналишлари

Ислом тасаввуфи, бошлангич пайтларда қисқача содда гаълимлардан иборат бўлиб, кўпроқ амалий тус олган эди. Сўфийлар кўпинча тоат-ибодат билан шуғулланиб, гарки дунёчитик ва риёзат чекишга уринардилар. Ўша пайтларда, тасаввуфий матлаблар, ишоралар билан ифодаланиб, илмни ўрганиш ва уни дафтарларда ёзишга қарши эди. Аммо замон ўтиши билан унга доир таълимот дафтарларга кучирила бошлади, бу ҳақда китоблар ёзилди, хонақоҳлар қурилди ва сўфийларга хос одобу русумлар, уларнинг юриш-тuriшлари, еб-ичишлари, учрашув ва сафарларини белгиловчи дастурлар яратилди.

Ислом тасаввуфи дин ва фалсафадан устунроқ турарди, айни ҳолда ҳар иккаласидан таъсирланиб, айниқса Плутин таълимотини ўзида кенг кўламда акс эттирган эди. Унинг гаъсир доираси ҳикмат, риёзиёт, тиб ва бошқа фанлар соҳасидан анча кенг эди. Ҳатто буюк файласуфлар ҳам унга катта эътибор берардилар. Маса-

лан машхур файласуф Абу Али Ибн Сино бу ҳақда қўйи-дагидек фикр билдирган эди: ҳақиқий сўфия тариқаси ўз эгасини, худо зотини таниб олишга эриштиради. Лекин бу ақдий қиёсга асосланган ақлий тариқа эмас, балки нафс (руҳ) кўзгусида акс этадиган нур орқали бўлади.

Замон ўтиши билан тасаввуф таълимоти турли тариқаларга бўлиниб, унда турли йўналишлар топила бошлади. Бу мактаблардан энг муҳими Ибнул-Арабий асос солган ва барча гариқаларга ўз таъсирини ўтказган «ваҳдатул-вужуд» фалсафаси ҳисобланади. Биз ушбу мактабни ва ундан кейин бошқа энг муҳим тасаввуфий мактаблар (тариқалар)ни қисқа суратда танитиб ўтамиз.

Ибнул-Арабий ва «ваҳдатул-вужуд» фалсафаси

560 ҳижрий йил Марсия (Андалус-Аспания)да гуфлиб, 638 ҳижрий йил (1240 милодий йил) Сурияда вафот этган Муҳиддин Абубакр Муҳаммад ибн Али ал-Хотамий аттоий, ислом тасаввуфида «ваҳдат» фалсафасининг асосчиси ва машҳур ҳомийси бўлиб, ўз ирфоний таълимотини Қуръонга асосланган ҳолда, афлотунийлар, Арасгу ва бошқалар гаъсири остида яратди.

У ёзган асарларининг сонини М. Фубор 300 та деса, Алмунжид муаллифлари уларни 400 та деб кўрсатади. Уларнинг энг машҳурлари «фусусул-ҳикам» (ҳикматларнинг кўзлари - нигинлари), «Алфугуҳотул-маккия», «Тожуррасоил» ва бошқалар ҳисобланади.

Ибнул-Арабий вафотидан кейин мутаассиб кишилар унинг қабрини буздилар, лекин сўнгроқ Туркия подшоҳи султон Салим Усмоний уни қайтадан қурди. Дехҳудо берган маълумотга кўра фақиҳлар ва юзаки олимлар уни ҳам ҳаёт чоғида ва ҳам вафотидан кейин «хулул» (бир киши руҳининг бошқа бир кишига ўтиши ҳақидаги эътиқод) ва илҳод (динсизлик) билан айблаб келганлар. Шунингдек унинг ваҳдатул-вужудга ақидаси ва гаройиб нарсаларни кашф этиши ҳақида унинг илдаолари, шарият аҳлини ҳар доим унга қарши қилиб қўярди (Луғатнома, биринчи жузъ, 330- бет).

Ислом буюк энциклопедияси Ибнул-Арабийни ислом тарихида «фалсафий ирфон тизими» ёки «ирфоний фалсафа» ёки «илохий ирфоний ҳикмат»нинг энг буюк асосчиси сифатида баҳо беради ва уни барча даврларда ирфон соҳасида энг буюк мутафаккир деб ҳисоблайди. Ислом дунёсида бу кунга қадар бир нав унинг тафаккури таъсири остида бўлмаган ҳеч мутафаккир ориф-мизож файласуф топилмайди. (Ислом буюк энциклопедияси, 4-жилд, 233-бет).

Абдураҳмон Жомий «Нафахотул-унс»да уни ваҳдатул-вужудийларнинг яловдори деб атаган. Доктор З.Сафо айтишича унинг тафаккур услуби бошқа сўфийлар билан кўп фарқ қиласарди. У барча сўфийларга нисбатан кўпроқ тасаввуфга илмий шакл берди. Шайх Муҳиддин турли фанлар олими эди. Шу сабабли ирфоний сўзларни фалсафий таъбирлар билан қўшиб, ирфон ва ишроқий ҳикмат (илохий ҳикмат)ни бирлаштириди ва «ваҳдати вужуд» масаласини ақлий қоидалар, илмий усул, истидлол билан изоҳлаб берди.

Шу йўсинда ўша замонгача ўз содда шакли билан важд¹, ҳол², завқ³, шеър ва амал билан қўшилиб келган тасаввуф, назарий услугуга эга бўлиб, таълим бериши мумкин бўлган илмий шаклга эга бўлди, яъни тавжиҳий (изоҳланувчи) ё фалсафий тасаввуф деб аталиши мумкин бўлган «ирфон» қиёфасини олди. Шундан кейин тасаввуф «ҳол»дан бир миқдор «қол»га ўтиб бошқа фанлар қаторида дарс берила бошлади. (З.Сафо, Эронда адабиёт тарихи, 3-жилд, биринчи китоб, 169-бет).

Ваҳдатул-вужуд назарияси нимадан иборат, фалсафада қанлай ўрин тутади ва бу ҳақда Ибнул-Арабийнинг гаълимоти қайси асосларга таянади? Биз турли манбалар, айниқса, унинг ўз асарларига мурожаат қилган ҳолда ушбу назариянинг турли томонларини ёритишга урнамииз.

¹ Важд: ҳаддэн ортиқ ҳурсандлик ҳақдан мурид қалбига тушиб унинг ички дунёсини ўзгартирувчи ҳолат.

² Ҳол: маънавий матлабларни тўғридан-тўғри гайбий манбадан воситасиз англаб олиш.

³ Завқ: тасаввуфда ҳақни куришнинг биринчи дарражаси.

Айтиб ўттанимиздек энг қадим замонлардан бери, ҳам ҳиндулар, ҳам юнонилар инсон руҳи билан яратувчи орасида бир хил синхият, яъни аслдошлилка ишонардилар. Унга биноан инсон руҳи илоҳий манбадан келиб чиққани учун, бу дунёда тан қафаси ичра азоб чекади ва ўз аслини соғиниб унга қараб қайтишга интилади.

Орифлар ва айрим файласуфлар фикрича, руҳнинг бошқа жаҳон билан алоқа тутиши, комил пиру-муршид изидан бориб руҳни покизалаш ва бир қатор муайян маросим ва маҳсус ахлоқий, амалий шарт-шароитга риоя қилиш билан мазкур даражага эришиш ҳар ким учун мумкин ҳисобланади. Масалан Фаробийнинг фикрича «пайғамбарлик» тадрижий такомулнинг натижасиdir. (Проф. Шахсавор ўғлу, мусулмон ва турк ниҳод файла-суф, «Хонданийҳо» мажалласи, 1333 ҳ. йил, Техрон).

Орифлар фикрича, инсон руҳи чегарасиз руҳоният (улуҳият) денгизидан бир кичик тўлқин ҳисобланади. Яратувчи ва яралганилар бирлиги ҳақида шарқу ғарб ориф ва шоирлари турли мазмунларда шеърлар ёзганлар. Бу борада олмониялик ирфон шоири Англус Силазиюс ирфоний шеъридан бир парчани келтирамиз: «Мен тангридек буюк ва тангри мен каби кичикдир. У мендан юксакроқ ва мен ундан қўйироқ (тубанроқ) бўлишимиз мумкин эмас. Биламан, тангри бир лаҳза ҳам менсиз яшай олмайди, агар бордию мен нобуд бўлсам, у ҳам жон топширишга мажбур бўлади». (Э. Табарий. Бир қатор тадқиқотлар..., 41-бет.). Лекин ислом тасаввуфида ваҳдатул-вужуд масаласига доир ушбу талозум (бир-бирағи лозимлик, бир-бирисиз яшай олмаслик) ифодаланмай, яратувчи мабда, асл ва асосий манба ҳисобланади.

«Ваҳдат» сўзи бирлик ва бир бўлиш маънисини ифодалаб «касрат» яъни кўплилка муқобил (қарши) туради. «Вужуд» эса «борлик» маъносини англатади, Ваҳдатул-вужуд кўшма сўз сифатида вужуднинг бирлиги демакдир.

Ваҳдатул-вужуд тасаввуф атамаси сифатида тўлқин, ҳўбоб (кўпик), сув гирдоби (ўрама), жала ва томчининг ҳаммасини фақат сув деб фараз қилиш каби, барча мавжудотни ярагувчи вужуди билан деб билиш ва ундан

бошқа (худодан бошқа) барча борликни фақат тасаввуру хаёл деб ҳисоблаш маъносидадир.

✓ Ваҳдати вужуд назариясига фалсафанинг энг муҳим масалаларидан бири сифатида эътибор берилган. Мазкур назария ҳам фалсафий ва ҳам ирфоний асосларга таянади. Бошқа бир ибора билан айтганда мазкур назарияга биноан борлик дунёси, жамодот (жонсиз ва ҳаракатсиз қаттиқ жисмлар), ўсимликлар, ҳайвонлар ва суюқликлардан тутиб, осмонлар ва фалакиёт (фалакка боғлиқ бўлган нарсалар)гача ҳаммаси бир вужуд ҳисобланади. Уларнинг энг юксак, энг кучли ва энг шиддатли мартабасида тангрининг вужуди туради. Бошқа мавжудот биринчи мабда (бошланғич нуқта)га нисбатан яқин ва ё узоқ бўлгани нуқтаи назаридан бир-биридан фарқланиб, баъзилари кучли ва баъзилари эса заиф ва кучсиз бўлади.

Вужуднинг икки томони бор: бир томони «вожибулвужуд» яъни ўз-ўзидан мавжуд бўлиб, ўз мавжудлиги учун бошқа нарсага муҳтож бўлмаган ва иккинчи томони эса «ҳаюло» яъни шаклланмаган модда ёки ундан кучсизроқ нарса бўлмаган энг заиф мавжудот ҳисобланади.

М.Муин, С.М.Сажжодий ёзган «Ақлий фанлар қомуси»га таяниб бу масалани кенгроқ ёритади: яратувчига ишонган кишилар ҳам, бу фикрни (ваҳдат масаласини) ифодалаш учун турли йўллардан борганилар. Баъзилар, яратувчи тангрини олам вужудидан ташқари билсалар, баъзилари эса уни олам вужуднинг бир жузъи, лекин энг кучли ва шадид (шиддатли) мартабада турувчи деб фикр билдирадилар. Баъзи олимлар масалан Қайсарий ва Садруддин бу назариядан баъзи бир муаммолар келиб чиқишини назарда тутиб, вужуднинг бирлиги ва мавжудотнинг кўплиги ҳақида ақида изҳор қилганилар. Уларнинг фикрича вужуд бир, лекин кўп мартабали бўлиб, уларнинг ҳаммаси, ҳақ ва вожиб бўлган вужуднинг файзидан сизиб чиққанлар. Фақат биргина вужуд барча койнотни қамраб олган. Вужуд чегарасиз бир океан бўлиб, барча мавжудот унинг тўлқинлари ҳисобланади. Тўлқинлар эса дарёнинг айнан ўзи бўлади, лекин айни ҳолда бу тўлқинлар (ўз аслига) қарам бўлганига қарамасдан, мавжудлирлар ва фақат тасаввур ва хаёл ҳисобланмайдилар.

Натижада гулқин, ҳам дарёning ўзи, ҳам дарёдан бошқадир (М.Муин. Форсий қомус, 4-жилд, 4989-бет).

Тасаввуф тарқалиши билан сўфийлар ва мутакаллимлар (илми қалом аҳли) орасида ҳар доим қаршиликлар бўлиб келган. Мутакаллимлар худо борлиги, бирлиги, унинг исму-сифатларини мантиқий далиллар, фалсафий истидлол йўтидан исботлашга уринсалар, орифлар ва суфийлар, ҳақни таниб олиш ва унга эришиш бу йулдан эмас, балки фақат ишроқ (кўнгил ва замир ёруқлиги) йўтидан мусассар бўлади, дейдилар.

Орифлар ақидасича мутакаллимлар ва фалсафа аҳлиниң мунозараси нафақат борлик чугунини ечишга ултуролмайди, балки уни мураккаброқ қиласди. Масалан, ориф шоир Ҳофиз узининг бир шеърида бундай дейди, таржимаси: «Дунё сирларини қидирмасдан, фақат шарбу-мутрибдан сўзла, негаки ушбу муаммони ҳикмат (фалсафа) орқали ечишга ҳеч ким мувваффақ бўлгани йўқ ва бўла олмайди ҳам». (Ҳофиз Шерозий. Девон, 5-бет).

Бу чугун (мураккаблик)ни фақаттинг басийрат (қалбу-замир) йўли билан очиш мумкин. Бу басийрат ҳам, яратувчи ва инсон орасида ҳижоб (парда) бўлган модда пардасини йиритиб ўтишга маваффақ бўлган кишиларга хосдир. Бу мазмунни машҳур шоир лоҳурлик аллома Иқ бол ўзининг бир кичик шеърида қуидагидек ифодалаб беради, таржимаси: Ибн Сино (мантиқ аҳли ва файласуфлар намояндаси) чангубор ичида йитиб кетди, аммо Жалолиддин Румий (орифлар намояндаси) маҳмил (кажава) парласидан тута олди. У (Румий) денгиз қаърига шўнгигиб бориб гавҳарга етди, лекин бу (Ибн Сино) бир ҳас сингари урама (гирдоб) атрофида айланиб қолди (ҳақиқатга эриша олмади).

Жалолуддин Румий бу ҳақда Маснавий китобида қуидагидек фикр билдиради: Истидлол аҳли (далил қиди-рувчилар-фалсафа аҳли)нинг оёқлари ёғочдан. Ёғочдан бўлган оёқ жуда ҳам кучсиз бўлади.

Ваҳдатчи орифлар сониъ ва маснуъ (яратувчи ва яралганлар)нинг бирлигига ишониб, худонинг вужуди, яъни зоти барча ашёда жорийдир яъни яратувчи ҳар нарсада мавжуддир деган ақидани талқин қиласдилар. Улар бир умумий ҳақиқат, бир ҳақиқий ва воқеий бор-

ликни бутун коинотда яйраган деб тушунадилар. Аммо мутакаллимлар худо зотининг бирлиги-ягоналигига ишониб, бутун борлиқда худонинг зоти эмас, балки феъли (амали) жорийдир, худо ўз иродаси билан бутун коинотни қамраб олган ва тўхтовсиз амал қўлмоқда ва бу амал азалий ва абадийдир, деб фикр билдирадилар.

Энди ислом тасаввуфидаги биринчи бўлиб ушбу масалага илмий ёндашиб, ўз фалсафий қарашлари билан «ваҳдатул-вужуд» гоясини кенг қўламда тарқатган зот, файласуф ориф Ибни-Арабий таълимотини қисқа суратда назардан ўтказайлик.

Ибни-Арабий Андалус (Аспания) илмий мухитида яшаб, ўз замонининг барча илмларини эгаллаб олган. Унинг энг муҳим асарлари турли тилларга таржима қилиниб, улар устидан кўп шарҳлар ёзилган. Брукелман айтишича «Фусусул-хикам»нинг 35 та шарҳи бор, аммо ислом буюк доиратул-маорифида берилган маълумотларга кўра Усмон Яхё унинг 120 та шарҳига ишора қилади. (Ислом буюк доиратул-маорифи, 4-жилд, 223-бет).

Мазкур манбада берилган маълумотларга кўра Ибни-Арабий ўз ҳаётида араб йирик файласуфи Ибни Рушд билан Андалус қадимий шаҳарларидан бири бўлган «куртуба» шаҳрида қисқача учрашиб, у билан фикр алмашган. Ибни-Арабий ўз асарларидан бирида ҳикмат аҳлига қарши фикр билдиаркан, уни (ибн Рушдни) яхшилик билан тилга олади. Бунинг сабаби улар орасида илмни ўқимасдан ҳам эгаллаб олиш, яъни худо томонидан бериладиган илмга ишониш каби муштарак ақида борлиги эди.

Ибни-Арабий билимларни умумий суратда икки хилга бўлади. Улар «касбий» ва «ваҳбий», яъни ўрганиб олинадиган ва ўрганмасдан бериладиган илмлардан иборатdir. У бу борада бундай дейди: бир илм борки уни бизда мавжуд бўлган ҳеч бир васила билан эгаллаб олишимиш мумкин эмас. Уни худо бизнинг юрагимиз ва руҳимизга юборади ва биз уни ҳеч қандай ташқи сабабсиз эгаллаб оламиз... Ваҳбий (берилган, бағишлиланган, ато этилган) илм, сабаб орқали эмас, балки худо томонидан берилади. (Ибни-Арабий Футуҳоти Маккия. 1-жилд, 254-бет).

Унинг фикрича барча нарсаларни кашфу шуҳуд (кашф: ички дунё ва маънавий олам ҳақиқатларининг тариқат аҳлига зоҳир бўлиши, шуҳуд: тасаввуф таълимотида ҳақни кўриш) орқали англаб олиш мумкин. Ўйлаш (тафаккур) билан шуғулланиш, ҳақиқатни билиб олиш йўлида ҳижоб (парда)дир. Буни бошқалар инкор қилишлари мумкин, лекин худо йўлини танлаганлардан ҳеч ким уни инкор қилмайди, бунинг сабаби шундаки истидлол ва тафаккур тарафдорлари ичида илоҳий ҳаким Афлотун каби «ҳол» моҳиятига тушунадиган завқ эгаси жуда кам учрайди.

Ибни-Арабийнинг фикрича «илоҳиёт» соҳасида тафаккур аҳлининг хатолари уларнинг тўғри сўзларига нисбатан кўпроқдир. Файлусуфлар шунинг учун танқид қилинадиларки илоҳий илмда, уларнинг хатолари, пайғамбар сўзларига қарши туради. Назар аҳли билмайдиларки тангри таоло ўзининг баъзи бандаларига баъзи ишларда гоҳи ақлга тенг ва гоҳи ақлга қарши ҳукм чиқариш учун куч берган. Бу муаммо ақл чегарасидан четда бўлиб, ақл уни билиб олиш имкониятига эга эмас. (Футуҳот... 2-жилд, 163-бет).

Ибни-Арабий, барча асарларида мантиқий меъёrlарга мутобиқ ўйлаб истидлол қиласди, аммо охирда кашфу-шуҳуд, ички билим ва бирданига унинг қалбида топилган ҳақиқат алансини, маърифатнинг энг асосий маҳаки (меъёри) деб ҳисоблайди.

Ибни-Арабий ақидасига биноан, унинг барча билим ва маърифатларининг манбай худодир. Шунинг учун у ўз юрагини ўйлов (тафаккур)дан бўшатиб (воридот» (гайбдан келувчи билимлар)ни қабул қилиб олиш учун тайёрлаш йўлидан бориб, бу илмларга эга бўлган. Шу йўсинада у ҳар бир нарсадан унинг қандай бўлганидек воқиф бўлиб, ҳақиқатни қандайки бўлса, ўшандай билиб олган. У «бизнинг билимимиз ўша ердан келади ва тангри бизнинг ўқитувчимиздир» дейди.

Мазкур ақида асосида «Футуҳот» китобини тартибга солиш, унинг иҳтиёрида бўлмаган, балки худо унинг кўли билан мазкур китобни тартибга солган ва муаллиф ўз ақлу рағини унга аралаштирмасдан, уни ўз ҳолига қўйиб юборган. «Футуҳот» китоби худо томонидан унинг

юрагига имло қилинган асардир. (Футуҳот... 2-жилд, 163-бет).

Ибни-Арабий ваҳдатул-вужуд фалсафий назариясини ўзининг хос услуби асосида изоҳлайди. У тангрини барча мавжудотнинг уйи ва мўмин банданинг қалби тангрининг уйи деб билади ва жаҳонда ҳақиқату воқеликдан бошқа нарсани кўрмайди: ориф ҳар бир нарсани унда кўради, негаки у бутун нарсаларни ихота қилиб (қамраб) оладиган зарф (ичида нарсалар куядиган идиш)дир. Нега шундай бўлмасин, у ўз номи – «даҳр»¹ билан бизга бу нуқтани ёритиб берган. Тангридан бошқа ҳар нарса унга киради, ҳар нарсани кўрадиган киши, ўша нарсани фақат унда кўриши мумкин. Тангри барча мавжудот (борлиқ)нинг уйидир, чунки у «вужуд»дир ва банданинг қалби ҳам ҳақнинг уйидир, чунки уни ўзида қучиб олади, аммо ҳар бир кўнгил эмас, балки мўминнинг кўнгли. Ҳар ким ҳақнинг уйи бўлса, ҳақ ҳам унинг уйидир. Ҳақ вужудининг айни (объекти), бутун мавжудотнинг айни (объекти)дир. (Футуҳот... 4-жилд, 7-бет).

Ислом буюк доиратул-маорифида Ибни-Арабий ҳақида катта илмий мақола муаллифи Шарафуддин Хурсоний (шараф) ёзишича «ваҳдати вужуд» дунёқараши, фалсафий ва ирфоний тафаккур тарихида узоқ ўтмишга эга. Ҳозирги замон фалсафасида бу хил дунёқарааш «пантеизм», яъни «барча худолик» ёки «барча худоликда» деб аталади. Биринчи атама худо, унинг билан жаҳон бирлигини ифода қиласа, иккинчи атама шундан иборатки жаҳон худода, унинг бағрида ва худо жаҳондан кенгроқ ва каттароқдир.

Биринчи атама (барча худолик)ни Англия диний мутафаккири Жан Туланд (вафоти 1722 йил) ва иккинчи атама (барча худоликда)ни Олмония файласуфи Карл Кристиан Фридриш Кравза (1832 й.) ишлабтганлар.

¹ Ибни-Арабий пайғамбарнинг қўйидаги ҳадисига ишора қиласди. Бу қудсий ҳадисда худо томонидан бундай дейилади: «Одам авлоди, даҳр (замон)га носазо айтиш (сўкиш) билан менинг ранжитади, ҳолбуки менинг ўзим даҳрман, барча ишлар менинг қўлимда, туну-кунни ўзгартираман» (Миснотул масобиҳ, Муҳаммад Ибн Абдулло Ҳатиб. Ҳадислар тўплами, имом Буҳорий ва Муслим ривояти асосида. 13-бет.).

«Ашраф» ёзишича ваҳдати-вужуд қарашини Ибни-Арабийдан илгари кўп ўхшашлар билан бирга Ирланд файласуфи Юҳанс Скутус Эриогина (т. 877 йил) таълимотида қўрамиз. Кейинги даврларда бу фалсафанинг атоқли намояндаси Голландия машхур файласуфи Борух Спиноза (т. 1677 йил) ҳисобланади. У бундай дейди: ҳар бир мавжуд нарса худодадир, усиз на мавжуд бўла олади, на идрок этила олади. Ибни-Арабийни ҳар иккала атама асосида ҳам ваҳдати-важудчи деб ҳисобланадига ҳақлимиз. (Ислом буюк дойратул-маорифи, 4-жилд, 245-бет).

Ибни-Арабийдан кейин унинг ирфоний-фалсафий мактабининг идомачиси, унинг машхур шогирди Садруддин Муҳаммад ибн Исҳоқ Қунявий (в. 1273 йил) эди. М.Муин берган маълумотта кўра Ибни-Арабий унинг онасига уйланиб, Садруддинни тарбиялади, уни ўзининг етук шогирди ва йирик олим даражасига кўтарди.

Садруддин Қунявий ўз устодининг ишларини катта мувваффақият билан давом эттириб, «Мифтоҳул-ғайб» ва «Илоҳий нафаҳот» каби китоблар ёзиши билан, янги та-риқатнинг йўналишини ўргангандан кейин, ўз машхур асари «Ламаот» (ёғдулар) китобини яратди. Ушбу асар Абдураҳмон Жомий томонидан «Ашиъатул-ламаот» номи билан шарҳланган.

Энди дин билан тасаввуф таълимоти айниқса «ваҳдатул-вужуд» ўртасидаги муносабатни бир оз ёритиб ўтайлик. Шариат аҳти ҳар доим ирфон ва тасаввуф таълимоти, айниқса ваҳдатул-вужуд назариясига қарши чиқиб келдилар. Улар ирфон ва тасаввуф аҳлини илҳод (динсизлик) ва хулулият (руҳнинг бир инсон баданидан бошқа бир баданга ўтиши) ақидасига ишониш билан айблаб келиб, уларни ислом динига қарши деб талқин қиласдилар.

Сўфийлар ва орифлар ҳам уларни қиширийлик (юзакилик) ва тушунмасликда айبلاغалар. Натижада машхур сўфийлардан Ҳусайн ибн Мансур Ҳаллож (В. 922 й.), Шиҳобуддин Суҳравардий (1145-1191 й.), Имодуддин Насимий (В. 1417 й.) ва Бобо Раҳим Машраб (В. ... й.)ни ўлдиришга ҳукм чиқарганлар. Машхур ориф шоир Жалолуддин Румий ўз маснавийсида улар ҳақида бундай

дейди. Таржимаси: Биз Куръоннинг мағзини чақиб олиб, бошқаларга унинг пўчогини қолдирдик.

Мазкур қаршиликларнинг сабаблари қўйидагилардан иборат:

Биринчидан, ирфон «жаҳон худонинг гавҳари (вужуди) билан тўла ва унинг файзу тажаллийсининг самараси бўлиб, инсон бу илоҳий гавҳардан тўлиб тошган» дейди. Аммо дин нуқтаи назаридан жаҳон адам яъни йўқликдан яралган ва худо барча борлиқдан устун туриб, бошқа мавжудот билан қўшилмайдиган яратувчи ва мустақил зотдир.

Иккинчидан, Э. Табарий ёзишича кўпинча, динларда «анти космик» яъни оламга қарши ва инсоннинг кундалик ҳаётига қарши томонлар бўлмайди, балки дин кўпинча унинг ҳаётини тартибга солиш учун қонун-қоидаларга асосланган. Лекин ирфон ва тасаввуф кўпинча «анти космик» хусусиятларга эга, яъни модда ва бадани ҳурлайди, бу жаҳондаги ҳаётни аҳамиятсиз ва ўлимни азалий маъшуққа эришиш учун кўприк деб ҳисоблайди.

Учинчидан, ирфон ваҳдати-вужудга ишониш натижасида, динлар ва мазҳаблар орасидаги тафовутларни шаклий деб ҳисоблайди, жазба ва умумий муҳаббатнинг қонунини, олам қонуни ва инсонга хос вазифа деб билиб, ундан бир хил жаҳонни севиш ва универсализмга эришади. Аммо дин нуқтаи назаридан динлар айниқса ислом дини билан бошқа динлар орасидаги тафовутлар фақаттинга шаклий бўлмасдан, мазмунан ҳам мавжуддир.

Ваҳдати-вужуд назарияси - турли дину мазҳаблар пайровларига бир кўз билан қарашиб уларнинг барчасини ягона ҳақиқат қидириувчилари деб тушуниш ақидаси, ўзбек, форс ва араб шеъриятида кент кўламда ўз аксини топган. Биз қўйида, улардан уч мисол келтирамиз:

Ононки талабгори Худоийд, Худоийд!

Берун зи шумо нест, шумоийд, шумоийд! (Жалолуддин Румий)

Таржимаси: Эй яратувчини қидириб юрган кишилар, У, Сиздан ташқарида эмас. У, Сизнинг ўзингизсиз, ўзингизсиз!

Боқиб сужударо қошининга габр, агар мумин.

Тилаб қадаҳ аро аксингни маст, агар Маҳмур.
(Алишер Навоий).

Мақсуди ман аз каъба-у бутхона түйи ту,

Мақсул түйи каъба-у бутхона баҳона. (Шайх Боҳоий)

Таржимаси: каъбаю бутхонадан менинг мақсадим,
фақат ўзингсан. Асл мақсад сенсан, каъбаю бутхона ба-
ҳонадир.

Кубравийлик тариқати (Кубравия)

Хийва шаҳрида туғилиб Шайх Нажмуддин Кубро лақаби билан шуҳрат қозонган Аҳмад ибн Муҳаммад Хийвақиӣ, XII-XIII асрлар тасаввуф осмонида нур сочиб турган порлоқ юлдузлардан бири эди. У фақатгина тасаввуфга хос бўлган таълимотлар билан чекланиб қолмай, ўз замонасининг барча илму-фанларини ўзлаштириб олди. У шайх Рузбихонул-Ваззонул – Мисрий назоратида оғир риёзат босқичларини бошдан кечирди ва кўп ўтмай шайхнинг ишончига сазовор бўлиб, унинг қизига уйланди.

Ҳақни комил маънода англаб олиш ва унга эришиш йўлларини қидириб топиш дарди бир лаҳза ҳам уни тинч қўймасди. У Табриз шаҳрига бориб имом Абунаср Ҳафдадан «калом илмини» чукур ўрганиб олди. Ўшанда ёш Нажмуддин «калом илми» бўйича ўзининг биринчи асарини «Шарҳусунна вал-масолиҳ» (суннат ва эзгуликлар шарҳи) номи билан ёзди.

Ислом энциклопедияси берган маълумотта кўра ушбу асар муқаддима моҳиятида ёзилган эди. Бу асарга доир бир мунозара жараёнида у шайх Бобо Фараж Табризий билан танишади. У ёш Нажмуддинга чукур таъсир кўрсагиб, қарашларини ўзгартиради. Ундан кейин қалом илми мавзуларида ўз тадқиқотларини тўхтатиб қўйиб, бутунлай тасаввуф муроқабасига берилади. Чунки Бобо Фараж ишроқ (кўнгил нури) орқали ҳақиқатга эришмоқчи бўлган солик (мурид) учун ҳеч қандай билим олиш зарур эмаслигини гаъкилларди. Негаки ҳақиқий билим илоҳий илҳом орқали ҳосил бўлади. (Ислом энциклопедияси, 9-жилд, турк гиляда, Истанбул, 1950 й.).

Нажмуддин Кубро ушбу йўлдан борди, аммо кўп ўтмай бундай қилиб ўз мақсадларига эриша олмаслигини билиб олди. Негаки тасаввуф таълимотига биноан ҳақиқатга ақлу-мантиқ билан эмас, балки севги муҳаббат ва илоҳий «иноят» орқали эришиш мумкин эди.

Турли манбаларда у қолдирган асарларнинг сони ўнтарга яқин деб кўрсатилган. У асос солган «кубравия» тариқати «Олтин тарикат» деб ҳам аталган. Унинг ўзи «рисолаттуруқ» деган асарида уни «тарикушштаттор» (ишқ аҳли бебокларининг йўли) деб ҳам атаган. Унинг бу асари «рисолату-одоббиззокирийн» номи билан Абдулгафур Лорий томонидан форс тилига таржима қилиниб, асарнинг арабча матни билан бирга Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар кутубхонасида 503 рақам остида сақланмоқда. Мазкур рисолада ушбу тариқанинг ўнта усулини қисқа суратда зикр этиб ўтади. Биз уларни қўйида қисқача изоҳлаб ўтамиз:

1. Тавба – ~~содир бўлган хатолар-гуноҳлардан пушаймон бўлиб, худога юз тутмоқ.~~
2. Зуҳд – ~~такво ва парҳезгорлик~~, Аллоҳдан кўркиб, ман этилган ишлардан ўзни сақлан.
3. Худога таваккал қилин – ~~ўзиниларини бугунлай худога топнириш.~~
4. Қаноат – ~~озга рози бўлиб, кўп исташдан воз кечини~~ – тамаътирилжининг зидди.
5. Узлат – ~~ғўшагирлик – бошқалардан аҳрадиб якка~~ ~~жармомок.~~
6. Ҳар доим зикрда бўлиш – ~~ҳам оғиз, ҳам юрак~~ бўлан ~~худони ёд этиш.~~
7. Бутун ~~вужуди~~ билан тангрига таважжух қилиб, сининини.
8. Сабр – ~~бошта тулиган оғир аҳволдан нолимай чидам~~ кўрсатиш.
9. Муроқаба – боқиб кузатмоқ, тангри борлигининг денгизига ботиб, илоҳий оламга боқмоқ.
10. Ризо – тангри иродасига қаршилик кўрсатмасдан қазо ва қадар – тақдир хукмига тан бериш. (Нажмуддин Кубро, Рисолату одоббиззокирийн, охирги қисм, қўлёзма).

Нажмуддин Кубро мутакаллим, муҳаддис, буюк ориф, сўфий ва шоир бўлгани учун баъзан унинг ирфо-

ний ғоялари мутакаллимларга хос бўлган бўёқ билан безатилади. Алмунжид қомусининг иккинчи қисмida берилган маълумотга кўра унинг «Ал-усулул-ашара» (ўнта асосий қоила) номли асари 13-асрда фалсафий йўналишларнинг манбай бўлиб келган.

Ислом энциклопедияси муаллифлари фикрига кўра Нажмуддин Кубро эски гасаввуф илк назариётчилари (10-11-асарлардаги Нишопур мактаби) билан Ибни-Арабий ва унинг халафлари (Садриддин Кунявий ва Фахруддин Ироқий) ва шунингдек сўнгги тасаввуф ақидалари орасида бир интиқол (кўчиш) даврини ташкил этади. Нажмуддин Кубро ҳам эски назариётчилар каби, тасаввуфнинг амалий томонлари ва билим йўлидаги босқичлари билан бирга метафизикага доир масалалар билан ҳам шуғулланиб келган. Хуллас унинг асарлари Ибни-Арабий асарлари билан биргаликда XIII аср фалсафий назарияларининг тамал тошини ташкил этиб келди.

Қодирийлик тариқати (Қодирия)

Қодирия тариқатининг асосчиси машҳур ориф Муҳиддин Абу-Муҳаммад шайх Абдуқодир Жийлоний (1078-1166) бўлиб, унинг силсиласи нисбати беш восита билан Абубакр Шиблийга етиб боради. У машҳур сўфийлардан бўлиб, Ҳанбалий мазҳабига мансубдир. У асос солган тариқат катта эътибор қозониб, кенг кўламда тарқалган.

Абдуқодир Жийлоний ё Гийлоний биринчи марта Абу-зикриё Табрезийдан арабий илмларини ўрганиб, фиқҳ ва усул илмларини ҳам Бағдодда ўзлаштиргди. Ундан кейин вазъ ва дарс бериши билан шуғилланиб, шуҳрат чўққисига етиб борди. Ўқиши даврида ўз касбидан ҳаёт кечиради.

Жийлоний кўп асарлар муаллифи бўлиб, улардан «Башоирул-хайрот» (эзгуликлар башоратлари), «Тарикул-ҳақ», «Алфатхурраббоний вал-файзурраҳмоний», «футуҳулғайб» (ғайбнинг очилишилари), «Малфузоти қодирия», «Малфузоти Жийлоний» ва шеърлар девони кўпроқ зикр

этилган. У чиқарған ҳукмлар ва фатволар ҳам Ҳанбалий ва ҳам Шофиий мазҳабига мувофиқ бўлган.

Унинг ҳаётлиги чоғида бир гуруҳ тарафдорлари қодирия тариқатини тарқатишга бошладилар. Ундан кейин ўғли унинг ўринбасари ва қодирия тариқатининг бошлиғи бўлди, ундан кейин ўғли Абдуссалом, сўнгра укаси Абдураззоқ иршод мақомига кўтарилилар.

Биринчи марта қодирия хонақоси Ироқдан ташқарида курилди, лекин айрим тадқиқотчилар фикрича унинг биринчи зовияси Багдод шаҳрида курилган экан.

Қодирия тариқаси биринчи марта Марокашнинг машҳур шаҳарларидан бири бўлмиш «фос»да, унинг иккни ўғли Иброҳим ва Абдул-азиз авлодлари орқали ри-вожлантирилди. Улар Аспанияга бориб яшаб «Фарнота» сукути (1492 й.)дан кейин, уларнинг фарзандлари, Марокашга паноҳ истаб ўтдилар.

Қодирия тарақати ҳозирги Туркия ҳудудига, Хонақоҳи тўпхона (Қодирийхона) асосчиси Исмоил Румий орқали кириб келди. Иккинчи шир лақаби билан танилган ушбу ориф (в-1631 й.) мазкур соҳада 40та яқин хонақо курдирган эди (Лугатнома).

Юсуф Ҳусайн маълумотига кўра, қодирия тариқаси Ҳиндистонда биринчи марта Муҳаммад Фавс номли киши томонидан курдирилган хонақодан тарқалиб, бобурийлар даврида Шоҳ Неъматулло ва Маҳмуд Муҳаммад Гийлоний орқали мустаҳкамланди.

Ушбу тариқат Миён Мир номи билан шуҳрат қозонган, Дорошуқуҳ ва Жаҳоноро (Шоҳжаҳоннинг қизи ва ўғли)нинг муршиди бўлмиш Муҳаммад Мир орқали катта эътиборга эга бўлган эди. Миён Мир Ибнул-Арабий ақидаси (ваҳдатул-вужуд)га чукур берилган эди. Ҳиндистондаги қодирия тариқаси бошлиқлари кўпинча Ибнул-Арабий фалсафасига тамойил кўрсатиб, калом илми намояндалари билан мунозара олиб борганилар. Улар бошқа мусулмонларга нисбатан, мусулмон бўлмаган кишилар тўғрисида бағри кенглик билан муомала қилардилар. Азиз Аҳмад фикрича бундай муомала Дорошукуҳда илтиқотий (аклийтивистик) тафаккурнинг шаклланишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлиши мумкин.

Деххудо «риёзул-орифин»дан олиб берган маълумотга кўра, Дорошкуҳ лақабли Муҳаммад Ҳиндистон подшоҳи Шоҳжаҳоннинг катта ўғли ва вали-аҳди эди. Укаси Аврангзеб оламгир унинг устидан ғалаба қозониб, уни ўлдириди. Дорошкуҳ шоҳзодалигига қарамасдан, ирфон тъалимотини узлаштириб Сайдои Сармадий билан дўстона муносабатда бўлган, бадахшонлик Муллошоҳга ихлос ва иродат билдириган. У Муллошоҳ ва Миёншоҳмир лоҳурий силсиласи қодирия тариқатига мансуб бўлганлиги учун ўзига «Қодирий» деб таҳаллус қўйди. Дорошкуҳ Қодирий, «аҳди яқин» яъни буюк ориф ва сўфийлар томонидан айтилган шатҳиёт (юздан шариатта қарши булиб, комил орифлар томонидан, важд ва ҳол ҷоғида тилга олинадиган сўзлар, масалан мансур «аналҳақ» яъни мен худоман деган сўзи), ҳақида бир рисола ёзиб, уни «Ҳасанотул-орифийн» деб атади. «Сафинатул-авлиё» номли китоб ҳам унинг қаламига мансубдир. Ушбу асар Урду тилига таржима қилиниб, 1961 йилда нашр этилган.

Дорошкуҳ чиройли шеърлар муаллифи бўлиб, улардан бир байтни таржима қиласиз: Ўзимиздан ўтиб, ёрга етушдик, ўздан ўтиш қандай муборак сафар экан.

Абдулқодир Жийлоний қашшоқ ва фақир одамларга муҳаббат ва меҳрибонлик билан муносабатда бўлиб, уларга ёрдам беришни тавсия қилган. Ҳиндистон мусулмонлари Абдулқодир Жийлоний (Гийлоний)га катта ҳурмат қоил бўлиб, унинг абадий ётаржои – Бағдодни ўз муқаллас шаҳарларидан бири деб ҳисоблайдилар. Унинг тариқати (қодирийлик) кўпроқ шариатта жиддий боғланниб келганлиги сабабли бўлса керак, кўп мамлакатлар, жумладан Яман, Сурия, Ҳиндистон, Туркия, Миср, Ироқ, Афғонистон, Марокаш ва бошқа кўп исломий ўлкаларда тарқалиб, ҳозиргача ҳам унинг тарафдорлари бор. Унга «Ғавси аъзам» яъни буюк қутб деган лақаб берилган. Кўпинча шу лақаб билан тилга олинади.

Суҳравардийлик тариқати (Суҳравардия)

Суҳравардия тариқатининг асосчиси буюк сўфий илоҳиётшунос Шиҳобуддин Абухафс Умар ибн Муҳаммад Суҳравардий эди.

У 539 ҳ.й. (1145 м.й.) қадимги «Жибол» вилоятида жойлашган Суҳравард қишлоғида туғилған. Тасаввуф таълимотини ўз амакиси машхур ориф Абуннажиб Зиёддин Абдулқоҳир ибн Абдуллоҳ ва шунингдек машхур шайх Абдулқодир Желийдан олди. Суҳравардийнинг таълимот силсиласи имом Аҳмад Газзолийга етиб боради.

Суҳравардий Бағдодда яшаб, Аббосийлар Халифаси (Анносир биллоҳ ё Анносир ли-динниллоҳ, - 34-халифа) саройига қабул қилинди ва сўфийларнинг бошлиги қилиб тайинланди. У 89 ёшида 1234 й, Бағдод шаҳрида оламдан ўтди. У шайх Саъдий, шайх Авҳадуддин Кирмоний, шайх Шамсуддин Сафий, Нажибуддин Али Шерозийнинг муршиди эди. Саъдий бу ҳақда «Бўстон» китобида гапириб ўтган.

Суҳравардий Бағдод саройида катта ҳурмат ва эътибор билан яшади. 1221 йил халифа томонидан бир муҳим вазифани бажариш учун Салжўқийлар султони Алоуддин Кайқубод билан учрашиш мақсадида Бағдоддан Куняга юборилган.

Суҳравардий бир неча марта ҳаж зиёратига мушарраф бўлиб, ушбу сафарлар жараёнида Макка шаҳрида Араб машхур мутафаккир ва сўфий шоири Ибнул-Фориз (1181-1235) билан учрашиди. Ибнул-Фориз катта қасидалар муаллифи. Унинг «Тоия» (Т-ҳарфи билан қофияланган) қасидаси 750 байтдан кўпроқ бўлиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилган. Ибнул-Фориз ўз девони жумладан шароб ҳақидаги бошқа бир катта қасидаси билан ҳам шуҳрат қозонган. Ушбу қасида, М-ҳарфли қофиялар билан ёзилиб, унда шароб ҳақида илоҳий муҳаббат рамзи сифатида чиройли бадиий мазмунлар кирилган. Шоирнинг унда куйидагилек ифодалари бор: маҳбуб ёди билан ҳар доим ичиб келганимиз, ҳатто ток (узум дарахти) яралмаган чоғда ҳам, биз ундан маст бўлганимиз. Менга сен гуноҳга олиб борувчи нарсани ичибсан дейдилар, ҳолбуки мен шундай нарсани ичканманким, уни тарк этиш (ичмаслик) менимча гуноҳдир.

Бундай сўфиёна қарашлар ҳар иккала орифни бир бирига яқинлаштириди ва шоир томонидан Суҳравардийнинг икки ўғлига хирқа кийдирилди.

Бир гуруҳ сұхравардия тарафдорлари Эрон ва Ироқ-да тинчлик бузилгани сабабли Ҳиндистонга ўтиб, улардан бири Баҳоуддин Закариё 13-асрда ушбу тариқатни Мултонда ва Жалолуддин Табризий номли киши уни Банголда тарқатдилар. 1443 йил Шайх Юсуф Мултон сұхравардийлари томонидан Мултон ва шимолий Синд подшолигига күтарили, лекин унинг ҳукмронлиги күп давом этмади.

Ҳиндистон сұхравардийлари Ҳанафий мазҳабининг изчил тарафдорлари эдилар. (Азиз Аҳмад. Ҳиндистонда исломий тафаккур тарихи). Тадқиқотчилар фикрича, Умар Сұхравардий тасаннун (Суннийлик) мазҳабида тасаввуфнинг бир танилган вакили ҳисобланади. Унинг асарлари қуидагидек қайд этилган: Аворифул-маориф, Рашфуннасоиҳ, Аъломуттакий, Аъломулхудо. Биз кузатиши жараёнида унинг бошқа икки асарини ҳам учратдик. Улар «васияту Сұхравардий Ли-нажибмултоний» (Нажиб Мултонийга Сұхравардийнинг васияти), «Рисолатун фи одобиттарийқа» (тариқат одоблари ҳақида рисола)дан иборат бўлиб, Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар кутубхонасида уларнинг нусхалари мавжуд.

Сұхравардийнинг айтиб ўтилган асарларидан иккитаси яъни «рашфуннасоиҳил-иймония» ва кашфул-фа-зиҳил-юнония» (иймоний ўтиларни сўриш ва юноний фазиҳатлар-расволикларни кашф этиш) ва «Аворифул-маориф» (билим тұхфалари) ниҳоят мұхим бўлиб, ҳар иккаласи халифа Носирга тақдим этилган.

«Аворифул-маориф» тасаввуфнинг энг күп тарқалган китобларидан бири бўлиб, Қоҳирада Фаззолийнинг «Иҳёул-улгум» китоби билан бирга нашр этилган. Вилбар Фўрс Кларк уни инглиз тилига ўтириб, 1891 йил Лондонда нашр этган. Ушбу асар ахлоқ ва тасаввуф одобига оид бир мұхим китоб бўлиб, жуда күп тарихий ҳодисаларни ўз ичига олгани сабабли, тасаввуфий атамаларни таърифлаш учун жуда қимматли манба ҳисобланади. Ушбу китоб ал-Қошоний номли бир киши томонидан қисқартирилиб, баъзи бир қўшимчалар билан форс тилига таржима қилинган (мазкур кутубхона, Р. 10765 ракам).

«Аворифул-маориф» китобидан шарқшунослик қўл-ёзмалар кутубхонасида бир неча нусха мавжуд. Р. 5847 рақамли нусха кўриб чиқилди. У 63 бобдан иборат бўлиб, жуда қизиқарли маълумотлар беради. Кўпинча боблар аввалида «ҳаддасано шайхул-ислом Абунажишиб Абдулқоҳир ибн Абдилоҳ ибн Муҳаммад ибн Саъд ас-Суҳравардий» ё Абдулқодир Желий бундай дейдилар деб сўз юритилади. Айрим бобларда бошқа устодларга ҳам ҳавола қилинади.

Унинг иккинчи муҳим асари «Рашфуннасоиҳ...» имом Фаззолийнинг «Таҳоғутул-фалосифа» китобига ўншаш, Юнон фалсафасига қарши ёзилган бир асардир. Муаллиф уни ёзишда ҳадислардан фойдаланиб, Юнон фалсафий қоидаларини оят ва ҳадислар билан рад килишга уринади. Суҳравардий «шифо» китобини ёзиш, ибн Синони пайғамар изидан борищдан ғафлатда қолишига сабаб бўлди деб файласуфларни тақлидчи коғирлар сифатида танигади.

Суҳравардийдан бошқа, файласуфларга қарши турган машхур олимлардан ҳужжатул-ислом лақаб олган Муҳаммад Фаззолий ҳисобланади. Унинг фикрича фалсафага доир масалаларнинг кўп қисми тасаввурдан бошқа нарса эмас, илоҳиёт ҳақидаги барча файласуфлар таълимоти жумладан Афлотун, Арасту, Сукрот, Форобий ва Ибн Сино фикрлари хато ва асоссиздир. Унинг фикрича файласуфлар уч нуқтаи назардан куфрга йўл қўядилар: 1. Тангрини фақат «куллиёт»ни билувчи деб билиб, «жузъиёт» яъни ишларнинг барча тафсилоти ва деталлари билан билишига ишонмайдилар, 2. Жисмоний қайтадан тирилишига ишонмайдилар, 3. Оламнинг қадиён ва азалийлигига ишонадилар, ҳол буким олам «ҳодис» яъни яралган бўлиб, яратувчи уни муайян муддатда ярагандур. Мазкур китобни Суҳравардий динга қарши фалсафа билан шуғилланувчи баъзи бир ёшлар учун ёзган.

Шарқшунослик қўл-ёзмалар кутубхонасида Р. 505 рақамда сақданаётган араб тилида ёзилган «одобуттарийка» рисоласи, 50 бетдан иборат бўлиб, тасаввуф таълимотига доир муаллифнинг фикру-мулоҳазаларини ўз ичига олади. Унга биноан Суҳравардий фикрича дунёда фақат Тангрининг сифатларини кўриш мумкин, аммо унинг

ўзини кўриш мумкин эмас. Муаллиф ибодатларни ўзига хос услугда талқин этади. Масалан: шариат ва тариқат ва ҳақиқат рўзалари. Шариат, тариқат ва ҳақиқат намозлари. Биз рисола муқаддимасининг учинчи бетидан инсон мақомига боғлиқ бўлган унинг фикрларини қисқача таржима қиласиз:

Бизга берилган илмлар икки хил – зоҳирий ва ботиний илмлар, яъни шариат ва маърифатдан ибораттур. Бизлар эса зоҳирий ишларимизда шариатдан итоат қилишга ва ботинимиз учун, маърифатта буюрилганимиз. Бу икки билимнинг бирлашувидан ҳақиқат илми ҳосил бўлади.

Фақат зоҳирий билим орқали ҳақиқатга етиш ва мақсадга эришиш мумкин эмас. Комил ибодат ҳар иккаласи билан бўлади, фақатгина биттаси билан эмас.

Маърифат нафс пардасини кўнгил кўзгусидан кўтариш орқали ҳосил бўлади. Худованд қудсий ҳадисда бундай буюрган: «Мен бир ёшурун хазина эдим. Ўзимни танитишни истадим. Мени таниб олсинлар деб, халоиқни яратдим». Модомики яратувчи инсонни ўзини танитиш, яъни билиб олиш мақсадида яратган экан, бундан келиб чиқиб маърифат икки хил бўлади: худо сифатларининг маърифати ва худо зотининг маърифати ким у билан охиратда «рухулкудус» маҳзуз (хурсанд) бўлади.

Муаллиф илми зоҳир ва илми ботин ҳақида сўзлаб, бундай дейди: Маърифат олами-лоҳёт олами, яъни энг чиройли ва гузал қилиб яратилган, руҳулкудуснинг аслий ватанидур. Руҳулкудусдан мақсад ҳақиқий инсондур.

Чаштийлик тариқати (Чаштия)

Ушбу тариқат Ҳиндистонда энг кўп тарқалиб, энг катта нуфузга эга булган гариқатлардан бири ҳисобланади. «Чаштия» сўзи Ҳиротдаги «Чашт» қишлоғи номига мансуб бўлиб, ушбу гариқатнинг асосчиси Хожа Абуссоқ Дамашқий унда яшаган (Азиз Аҳмад). Аммо доктор Муин ёзишича, ушбу силсиланинг асосчиси Хожа абу Аҳмад Абдол әди.

Чаштия тариқати Ҳиндистонда, Сийстонда туғилиб Хожаи Фарибнавоз лақаби билан шуҳрат қозонган Хожа

Муинуддин Ҳасан Чаштий Ажмирий (1141-1234 й) орқали тарқалган. Ҳожа Муинуддин исломда, тасаввуф дунёсининг буюк шахсиятларидан бири ҳисобланиб, Чаштия тариқасини тарқатиш орқали, Ҳиндистонда ислом динининг ёйилиши учун муносиб шароит яратиб берган. Айтишларича у, оворалик даврида қодирия, кубравия ва сухравардия тариқатлари асосчилари билан учрашган, Усмон Ҳарвоний (Хоруний) унинг муршиди бўлган.

Муинуддин Ҳиндистонга боргандан кейин, Ажмирини ўз хонақо ва фаолияти маркази сифатида танлаб олиб, тариқат таълимотини тарқатишга бошлайди. Унинг мурилларидан бўлмиш Бахтиёр Кокий Дехлида ва Ҳамидуддин Ногурда иккита Чаштия тариқати марказига асос солдилар. Биринчи марказ умуман ислом маданиятига яқин бўлса, иккинчи марказ Ҳиндистонда қишлоқ ҳаёти шароитига жумладан гиёҳ билан овқатланиш шивасига юз келтирган эди. Бахтиёр Кокийнинг муриди Фаридуддин, жиддий интизом, зоҳидлик ва риёзатчиликка асосланган бошқа бир марказга Ажудаҳон (Панжоб)да асос солди.

Фаридуддин (1175-1265) авлиёларга бағишиланган китобларда «Ганжи шакар» лақаби билан машхур бўлган. Унинг мурилларидан бири Али ибн Аҳмад «Собиря» силсиласига асос солди.

Ҳиндистондаги Чаштий сўфийларининг энг атоқли намояндаси, Фаридуддиннинг муриди Шайх Низомуддин авлиё (вафоти 1323-25 й) эди.

Эронлик машхур тадқиқотчи доктор Муҳаммад Муин «Фарҳанги Форсий» номли ўз асарида, янгишиб Фаридуддин Ганжи шакарни, машхур ориф шоир Шайх Фаридуддин Аттор деб тасаввур қилиб, Низомуддин Авлиёни унинг муриди сифатида қўйидагидек танитади «Низомуддин авлиё ... шайх Фаридуддин Аттор хизматига бориб, унга мурид бўлди ва камол даражасига етиб Дехлига қайтиб келди ва муҳлислар тарбияси билан машғул бўлди» (Фарҳанги Форсий. 6-жилд, 2129-бет). Ҳолбуки Низомуддин авлиё шайх Фаридуддин Аттор билан ҳеч қачон учрашмаган, чунки Аттор 1230 йил вафот этган бўлса, Низомуддин авлиё 1325 йил дунёдан кўз

юмган. Уларнинг тавалтуди ва вафоти орасида бир асрга яқин фосила мавжуд.

Низомуддин авлиё ўзининг тақводорлиги билан катта иззат ва эҳтиромга сазовор бўлиб, ўз асрининг мусулмонларига чукур таъсир ўтказган эди. Амир Хусрав Дехлавий унинг бир муҳлиси ва муриди сифатида унинг ҳақида қасидалар ёзган.

Низомуддин авлиё Дехлига келиб, ўз хонақоси учун ўрин танлагани у билан туғлуқийлар султони орасида келишмовчиликка сабаб бўлди. Унинг буйруғига биноан халифаси Деҳли чароги-Насруддин, уларнинг Дехлида истиқомат қилишига нисбатан хукумат ўтироғига қарши туриб, Муҳаммад ибн Туғлуқ томонидан таҳқирланди. Султон бир гурӯҳ Чаштий шайхларига босим ўтказиб, уларни вилоятларга тарқалиб, ислом таълимотини сиёсий соҳаларда тарғибот этиш ва уни четда тарқатиш учун ўзларини бағишлишга буюрди. Шундай қилиб чаштийлик тариқасининг марказлашган фаолиятининг энг муҳим босқичи, 1325 йил, уларнинг вилоятларга тарқалиши билан тутади.

Ҳиндистонлик тадқиқотчи Азиз Аҳмад ёзишича, ушбу тариқат вакиллари чаштия тариқатини Ҳиндистоннинг гурли соҳаларида жумладан Бангл, Канг, Даканга тарқатиб, Даканга мансуб Муҳаммад Гисудароз (В-1422 й) тасаввуф бўйича турли асарлар ёзди. 16-асрда шайх Салим Чаштий, Акбаршоҳ томонидан катта ҳурматта сазовор бўлди. 18-асрда «Низомия» ушбу тариқатнинг бир кичик йуналиши сифатида шоҳ Калимулло Саъй-қўшиши билан тикланди.

Чаштийларнинг дунёқараши, Ибнул-Арабий томонидан асос солинган «ваҳдати вужуд» назариясига асосланган эди. Уларнинг одоби бошқа тариқатлар одобига ўхшаш зикр, забти нафс (нафсни сақлаб тўхтатиш), муроқаба ва бир ҳиндий русум яъни чиллага ўтиришдан иборат эди. Охирги русумнинг ифротий (ҳаддан оша) шакли маъқус яъни тескари чилла бўлиб, унда солик қирқ кун ўзини оёқдан қудуққа осарди. Ўша тадқиқотчи фикрича, ушбу русум ҳеч қандай шубҳасиз Жўтийлардан (Югадан) олинган эди. Чаштийлар қисқача самоъ мажлислари қуриб, рангли либослар киярдилар, озгина бо-

дом тановул қилиб, мусулмон бўлмаганларни ҳам ўз халқаларига қабул қиласардилар, адабиётта рағбат кўрсатардилар.

Уларнинг баъзилари қуруқ ерларни экиб, унинг ҳосилидан ҳаёт кечирарди ва баъзилари ҳинду ва Будда роҳиблари каби сабад кўтариб, уйма-уй юриб гадойлик қиласардилар.

Чаштийлар «иллаллоҳ» сўзини ишлатишга кўп қизиқадилар. Ҳар йили Хожа Муинуддиннинг туғилган кунини нишонлаш учун барча ҳинду ва мусулмонлар унинг қабрини зиёрат қилишга борадилар. Низомуддин авлиёни муридлар «Султонул-авлиё» ва «Маҳбубуллоҳ» деб атайдилар, Деҳли яқинида жойлашган Фиёспурда унинг қабри барча муҳлислар учун зиёраттоҳдир.

Яссавийлик тариқати (Яссавия)

Туркий халқларнинг буюк сўфийси Хожа Аҳмад Яссавий асос соглан яссавийлик тариқати бутун Туркистон кенг соҳасида тарқалиб, асрлар давомида бу мингтака халқлари учун руҳий таянч, файзу-баракот булоги бўлиб келди.

Турк буюк тадқиқотчи ва адабиётшуноси Муҳаммад Фуод Кўпрулузода «Турк адабиётинда илк мутасавифлар» номли ўз қимматли китобида бу борада кенг ва қониқарли маълумотлар бериб, ушбу тасаввуф мактаби Туркистон халқлари руҳий тарбиясида қанча таъсир ўтказганини уқтириб ўгади. Унинг маълумотига кўра яссавийлик тариқатига биноан ҳақиқий сўфий риёзат ва муъжадага берилиб, ҳаёт нозу-неъматларидан, ҳаловат, шаҳват ва ишратпарастликдан узоқда туриши лозим. Яссавия тариқатига мурид куйидаги одобни риоя қилишга мажбур ҳисобланади:

1. Ҳеч бир кимсани ўз шайхидан афзал билмасин,
2. Мурид заковатли ва идрокли бўлиб, шайхнинг румуз ва ишоратларини билиши керак,
3. Шайхнинг ҳар бир сўзига ишониб, ундан содир бўлган ҳар бир ишга розилик кўзи билан қарashi керак,
4. Шайхнинг барча хизматларини дангасалик билан эмасе, чакқонлик билан бажарсин,

5. Сўзда содик, динда соғлом бўлиб, ҳеч қачон шаку шубҳага ўрин бермасин,
6. Вафоли бўлиб, ўз аҳдида (берган сўзида) турсин,
7. Ҳар доим барча молу мулкидан ўз шайхи йўлида воз кечишига тайёр бўлсин,
8. Шайхнинг барча сирларини сақтаб, уларни ҳеч қачон фош этмасин,
9. Шайхнинг барча ўғит ва насиҳатларини назарда тутиб, ҳеч қачон уларни унутмасин,
10. Илоҳий висол учун шайх йўлида жонидан ўтиб, бошини беришга тайёр бўлсин.

Тариқат мулкининг аҳкоми олтидур: Маърифати ҳақ, саҳовати муглақ, сидқи муҳаққақ, яқини мустағрақ, таваккули ризқи муаллақ, тафаккури мудаққақ.

Шайхлик ва муқадолик (раҳбарлик) аркони ҳам олтидур: Илми дину-яқин, ҳилми мубийни матийн, сабри жамийл, ризои жалийл, ихлоси халийл, қурби жазийл.

Ислом энциклопедияси биринчи жилдида «Хожа» сўзи остида берилган маълумотларга кўра, нақшбандия тариқати ҳам, яссавийлик тариқатидан келиб чиқсан бўлиб, Хожа Аҳмад Яссавий сулоласидан келганлар каби, нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ва ушбу тариқатта мансуб бўлган буюк муршиидлар ҳам Хожа унвони билан шуҳрат қозонгандар.

Фуод Кўпрулузода фикрича, сулук силсиласи нуқтai назаридан Хожа Аҳмад Яссавийга мансуб бўлган тариқатлар бошланғич даврда иккига бўлинади. Улар нақшбандия ва бактошия тариқатларидан иборат эди. Булардан ташқари айрим кичик йўналишлар ҳам яссавийлик тариқатидан келиб чиқсан, лекин уларни мустақил тариқатлар леб ҳисоблаш тўғри эмас. Унинг фикрича нақшбандия тариқати икки киши орқали яссавия тариқати билан боғланади, улар Қасам шайх ва Халил отадурлар.

Қушимча қилиб айтиш мумкинки нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳузуран ва гайбан, ҳар доим яссавийя тариқати муршиидлари билан алоқада ва уларнинг хизматида бўлиб келиб, улардан касби файз этган. «Мақомоти ҳазрати Хожаи Нақшбанд» китобининг муаллифи Абул-Муҳсин Муҳаммад Бокир

ибн Мұхаммад Али, Хожа Алоуддин Аттор орқали Хожаи Нақшбанднинг ўз тилларидан нақл қилишича, Мавлоно Ориф Деккаронийдан кейин, Сайиид Амир кулол тавсиясига биноан, Хожа Аҳмад Яссавий авлодларидан ва турклар буюк шайхларидан бири бўлмиш, Қасам шайх ёнига бориб, икки уч ой унинг хизматида бўлади. Ундан кейин Қасам шайх хожага қараб «Менинг тўқ-қизга ўғлим бор, сен ўнинчиси ва ҳаммасидан кўра менга яқинроғисан» дейди. Шунинг учун Хожаи Нақшбанд ҳар доим «ҳар ким турк машоихини танимаса, тариқатдан умидсиз бўлиб, тааррузга ўтгусидур» (ҳар киро шинохти машаихи Турк набошад, ҳароина, аз тарийқ бакуллий навмийд шавад ва мутаарриз шавад) деб таъкилардилар.

Ушбу китоб Нафаҳотул-унс ривоятларидан ва Кўпрулузода Салоҳуддин ибн Муборак ал-Бухорийнинг «Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд» номли асаридан олиб берган ривоятига биноан ҳазрат Баҳоуддин шундай деган эканлар: Бир кечада тушумда турк машоихининг буюкларидан бири Ҳаким Ота (қаддаса сирраҳу) мени бир дарвишга топширдилар. Уйғонишм билан дарвишнинг сурати зиҳнимда бор эди. Тушумни солиҳа бувимга айтдим, дедиларким турк машоихидан сенга насиба еткусидур. Ундан сўнг мазкур дарвиш билан учрашувни истардим, бир куни Оҳангарон дарвозасидан чиқғунча, ўша дарвишга дуч келдим. Сочлари муваллаҳлар (шайдо ва шийфта қаландарлар) каби, бошида минг баҳялик қалпок, кўлида ассаси бор эди. Менга ҳеч бокмади. Мен унинг изидан бордим. «Мурғкуший» деган кўчага етиб бориб, бир уйга киргандан кейин, мен уйга қайтдим. Эргаси дўстлардан бири келиб, Халил отлик турк шайхзодаси сен билан учрашмоқчи дейди. Мен кувониб ўрнимдан турдим, куз фасли эди. Бухоро нозу-неъматларидан бир миқдорни олиб бордим. У ўзи унинг бир гўшасида ва бир жамият унинг олдида ўтирган эди. Салом бериб ўтирдим. Тушумни айтиш учун бир туртки менда топилди. Лекин у бирдан менга боқиб, туркча қилиб «улким сенинг кўнглингдадур, ўзи бизга аёндур, айтмоғи не ҳожатдур» дейди. Ҳолим ўзгарди, ихлосим унга ошиди. Унинг мулозаматида (хизматида) бўлдим. Ундан ажоиб

ҳоллар содир бўларди. Олти йилдан кейин у Мовароуннаҳр подшоҳи бўлди. Уни Султон Халил деб атардилар. Ўшал онларда ҳам ундан буюк «ҳоллар» кўринарди (ҳол - маънавий матлабларни тўғридан тўғри воситасиз билиб олишдан иборат бўлиб, маънавий тажрибалар, тариқат йўлидан бориш, ёки илоҳий мавҳибот самарси сифатида ҳосил бўлади). Подшоҳлик чоғларида ҳам олти йил унинг хизматида бўлдим. Подшоҳларга хизмат қилиш одобини ўргандим ва унинг одоб ва хурматини бажо келтирдим. Хилватда унинг ҳос ва маҳрам сұхбатдоши мен эдим. Ундан кейин ўша тарзда авлиёлар хизматида бўлдим. У мен билан гоҳи қаттиқ, гоҳи юмшоқ муомалада бўлиб, чексиз шафқат ва меҳрабонлик кўрсатарди. Сўнгра У ўз душманлари муқобилида мағлубиятта учради. Бир лаҳзада салтанат ишлари кўкка совурилди. Бутун дунё ишларидан кўнглим совуб, Бухорога келдим ва Ревартўнда иқомат қилдим.

Кўриниб турибдиким ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд, узоқ муддат - 12 йил давомида Халил Ота (Султон Халил) мулозаматида бўлиб келиб, унинг нафас ва сұхбатидан файз олган. Ундан содир бўлган гароиб ҳолатлар ва ажоиб кароматлар, унда чуқур таъсир қолдириб, уни тарбиялаган. Лекин Фуод Кўпрулузода ёзишича, ҳақиқатда Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий мураббийси Ҳожа Абдулхолиқ Фиждивоний эди. Шунинг учун, уни Ҳожагон силсиласидан ҳисоблаш тўғри бўлади. Нақшбандийлик бир томондан Қасам шайх ва Халил Ота орқали яссавийлик таъсири остида бўлганидек, бошқа бир томондан Абдулхолиқ Фиждивонийнинг Аҳмад Яссавийдан сўнгра Юсуф Ҳамадоний халифаси бўлгани нуқтаи назаридан табиийким кўп жиҳатлардан унинг яссавийликка ўхшаш томонлари бор.

Рашаҳотда ёзилишича Юсуф Ҳамадоний ва бошқа хожаларнинг зикри жаҳрия эди. Фақат Ҳожа Абдулхолиқ Фиждивоний Ҳизр томонидан зикри хуфяга мамур бўлган эди.

Манқабатларга кўра Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазрат Ҳизр тавсияси ва йўлланмаси асосида, кўнгил инқибози (сиқилиши)ни очиш учун жаҳрия зикрга бошлайди. Зик-

ри арра номи билан машхур бўлган бу навъ зикр яссавия тариқатига хосдир.

Рашаҳот ривоятларига биноан Нақшбандия етук муршидларидан бири Хожа Убайдулло Ахрор баъзан бу шивага қаршилик кўрсатган бўлса ҳам, бир марта шайх Маҳмуд Туркистоний халифаларидан бири бўлмиш Ка-мол Шайхдан зикри аррани ижро этишни илтимос эта-ди... - сўнгра «етар, кўнглимизга дард сароят этди» ва бошқа бир ривоятта кўра «етар, Аршдан Фаршга қадар ёнди, агар бир мункир, бу қандай зикрдур деб сўраса, унга қандай экан деб жавоб беришни билиб олдим» деб, ушбу байтни ўқиган экан:

Мурғони Чаман ба ҳар сабоҳий
Хонанд туро ба истилоҳий

Таржимаси: Чаман қушлари ҳар тонг чоғи, сени бир ном билан атаб сайдайдилар.

Фуод Кўпрулузода ёзишича Туркистон туркларидан бири бўлмиш Ҳазиний номли бир дарвиш «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-биҳор» номли бир асар ёзиб, учинчи Султонмуродга ҳадя қилган экан. 324 бетли ушбу китобнинг 221 бети Туркча (узбекча-ж) ва қолгани эса Форс тилида ёзилган. Ўрта Осиёда тасаввуф жараёни олий бир савияга етгани учун, унга 12 яшарлигига жазба ғаляба қилиб, сўнгра Сайид Мансур Қошиқтарошдан касби файз этибдур. 19 ёшида камар ва хирқа олишга муваффақ бўлиб, авлиёлар маноқибини ёзишга бошлибдур. Кўпрулузода фикрича ушбу асар яссавийликка маҳсус бўлган таълимотни ёритиши учун асосий ва биринчи манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Жавоҳирул-аброрда Арра зикри ҳақида 12 байтлик бир шеър берилган. Ундан бир неча байтининг таржимаси: Бизнинг бу зикримиз кўнгил кўзгусига сайқал беради. Арра зикри илоҳий океаннинг тўлқинидир. Арра зикри ўз жозибаси билан руҳ олами эшикларини очиб беради. Арра зикри фарёду оху нола билан қўшилиб, ундан тоҳи «Ҳай», тоҳи «Ҳу» ва тоҳи «Аллоҳ» сўзлари янграйди. Арра зикри азалият дарёсининг оқими бўлиб, ундан висол дурларини териб олиш мумкин.

Яссавия тариқатининг муршиidlари Ҳаким Ото (Сулаймон Боқирғоний), Занги Ото, Узунҳасан Ото, Саййид Аҳмал Ото (Саййид Ото), Садруддин Муҳаммад (Садр Ото) ва Бадруддин Муҳаммад (Бадр Ото), шайх Маҳмуд Туркистоний ва бошқа кўп таниқли халифалари, шоҳлар ва давлат арбобларининг диққат ва эътиборини тортиб келиб, улар томондан катта ҳурмат ва ишончга сазовор бўлғанлар Мисол суратда Буғроҳон ўз қизи Анбар Онони ушбу тариқатининг буюк муршиди ҳазрат Ҳаким Отога гурмушга чиқарди. Ҳаким Ото вафотидан кейин унинг ўринбосари ҳазрат Занги Ото, шайхнинг маънавий далолати билан у билан турмуш қуришни илтимос қилди. Анбар Оно истамаган бўлса ҳам, Занги Отодан кўрган қаромат натижасида тақдирга тан берди.

Бу матика энг олий табақа-шоҳ оиласига мансуб бўлишига қарамасдан, ҳар иккала руҳоний раҳбар билан ҳаёт кечирди ва ўз инсонийлиги билан бутунга қадар номи буюк инсонлар қаторидан ўрин олиб, ҳурмат ва олқишиларга сазовор булиб келди.

Занги Ото бир оддий баркамол инсон, руҳоният олий даражаларига кўтарилган сўфий, кўп муридларни тарбиятаб юксак мартабаларга етиштирган мураббий, авом ва хавос ҳурмат ва ишончини ўзига тортган муршиид сифагида Ўрта Осиё шоирлари асарларида ўзига хос ўрин туғиб келган.

Кўпрулузода ёзишича Шамсий исмли бир шоирнинг Занги Отога хитобан ёзган Мусаммати муножот шаклида девони ҳикматда нашр этилган. Унинг маглай қўйидаги-дек:

Ул Саййиди акрам ҳақи, ё Занги бобо ҳимматий!

Ул мағхари одам ҳақи, ё Занги бобо ҳимматий!

Шунингдек машҳур шоир Камай Тошкандий унинг манқабатида бир шеър ёзган. Қўйидаги байтлар ундан келтирилади:

Даргаҳи ҳақа посбони, ҳазрати Занги Ото.

Сирри ғайбий роздони, ҳазрати Занги Ото.

Эрдилар зоҳир сия фому вакелин ботинан,

Тобгилар нуру зиёни ҳазраги Занги Ото.

Турфа бир қашғу қаромат кўргузуб даҳр аҳлига,

Олдилар Анбар Онони ҳазрати Занги Ото.
Айладилар то мамотидан бери вирди забон
«Аллаҳ-Аллаҳ Раббано»ни, ҳазрати Занги Ото.

«Хазинатул-асфиё» китобида, унинг вафоти тарихи (вафоти йили) ҳақида қуйидаги шеър қайд этилган: ушбу шеърда унинг вафот йилидан ташқари у, дунёдан кўз юмиши билан юксак биҳиштта йўл олиб, Аллоҳ висолига мушарраф бўлди дейилади:

Чу дар хулди муалло аз жаҳон рафт,
Жаноби хожай мастьуд Зангий.
Валию-ллоҳи муршид гу висолаш,
Дуборо ошиқи маҳмуд Зангий.

Нақшбандия тариқатига бўлганидек, Яссавия тариқатига ҳам содиқ муҳлис бўлган шоирлардан бири Убайдий тахалтуси билан шуҳрат қозонган сўфий машраб етук шоир ва сўз устоди Бухоро подшоҳи Убайдулло Баҳодурхон эди. Унинг 700 бетта яқин куллиётида, кўт дунёвий шеърлар қаторида, ирфоний ва суфиёна мазмунда ёзилган ўзбекча, форсча ва арабча шеърларни кўрамиз. Мазкур тариқатларни талқин этишда унинг шеърлари катта аҳамиятта эга бўлиб ҳар қандай мақтовордир. Убайдий куллиётининг ягона кўлёзма нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кутубхонасида Р. 8931 рақамда сақланмоқда.

Убайдий ёзган ирфоний шеърлар аҳамиятини шундан билиб олиш мумкинки, йирик мутасаввиф Махдуми Аъзам лақаби билан шуҳрат қозонган ҳазрат Сайид Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний ўзининг икки кичиги рисоласини унинг бир газали ва бир рубоийси шарҳига ва бир каттароқ рисоласини унинг ўнта рубоийси ва бир газали шарҳига бағишилаган. Ушбу рисола таржимасини ушбу тўпламда «Рубоийлар шарҳи» рисоласи сарлавҳаси остида ўқишингиз мумкин.

Убайдий девонида Хожа Аҳмад Яссавий мадҳ этилган ажоиб бир шеър бор. Уни эътиборингизга ҳавола қиласиз.

Барча машоих сарвари, Султон **Хожаҳмад¹** Яссавий.
Сонсиз муридлар раҳбари,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Хизр Отонинг ҳамраҳи, огоҳларнинг оғаҳи,
Доим илоҳий волаҳий,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Аллоҳ зикри ҳамдами, барча валилар аъзами,
Сирри илоҳий маҳрами,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Ҳам ишқ аҳли содиқи, ушшиоқ хайли Вомиқи,
Дедор ганжи шоиқи,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Ўғли шаҳид ўлғон замон, берди хабар бир нотавон,
Аблақ отин берди равон,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Лозола раъсуссобирийн, манзўру кулиинозирийн,
Султону кулил-орифийн,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Бахту Саодат ахтари, жон маҳзанининг жавҳари,
Ҳикмат биҳорин гавҳари,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Эй дўст кони марҳамат, ҳам баҳри илму маърифат,
Султони мулки оғият,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Кўнглумда қолмаслур ғамим,
сиз каби бўлса маҳрамим,

Гар бўлса ҳар дам ҳамдамим,
Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Бўлғон ҳаво йўлида сад, айлаб ҳаво ишини рад,
Айлар боримизга мадад,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.
Иzzат самоси ховари, ҳам ишқ мулки довари,
Мискин Убайдий ёвари,

Султон **Хожаҳмад** Яссавий.

¹ «Хожа Аҳмад Яссавий» Вазн бузилмаслиги учун «Хожаҳмад Яссавий» шаклда ўқилиши керак.

Нақшбандийлик тариқати (Нақшбандия)

XIV асрнинг иккинчи ўнлигига Баҳоул-хакки ваддин лақаби билан шуҳрат топган бухоролик машҳур сўфий Муҳаммад ибн Муҳаммад Нақшбанд (1317-1389 й.) «Нақшбандия» тариқатига асос солиб, ўз таълимоти ёруғлигига тасаввуф таълимотини ҳаёт билан чамбарчас боғлашта ҳаракат қилди.

У худога эришиш, ҳақни таниб олиш учун жамиятда яшаш, халқ билан бўлиш ва халқ манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишни уқдириб, ҳар доим соликнинг кўнгли худо билан, қўли иш билан банд бўлишини тавсия қилди. У ўз отаси билан биргаликда кимхоб (атлас) тўқиши билан шуғуланиб, товар юзига маҳорат билан чиройли нақшлар чизарди.

Унинг манқабатларини ёзган Муҳаммад Боқир ўз китобида берган маълумотларга кўра Баҳоуддин Нақшбанд ҳар йил бир миқдор мош ва арпа экиб, ундан ҳаёт кечириш учун фойдаланаарди. Шунингдек манқабат муаллифи, унинг шогирдларидан бири бўлмиш Хожа Алоуддин Аттордан бир ажойиб мажарони ҳикоят қилади. Унга кўра Баҳоуддин Нақшбанд бир ажойиб ҳодиса натижасида олти йил турклар машҳур машҳойихидан бири бўлган Халил Ото хизматида бўлади. Халил Ото (Султон Халил) Моварооннахр подшоҳлигига кўтарилиганидан кейин ҳам, олти йил унинг мулозаматида бўлади. Унинг ўзи айтишича «олти йил унинг мулозими бўлиб хизмат қилдим, шоҳлар хизматида бўлиш одобини ўргандим, уни кўп одоб билан ҳурмат қилардим, бўшлик пайтида унинг хос маҳрами мен эдим. У менга баъзан қаттиқ қўллик ва баъзан эса меҳрибонлик билан лутғу марҳамат кўргазарди. (Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али, Мақомати Ҳазрати Ҳожаи Нақшбанд, 7-8-бетлар).

Шуцдай қилиб у Халил Ото билан тасаввуфий муносабатлардан ташқари, энг мўҳим дунёвий ишлар яъни давлатни идора қилиш ишларида иштирок этиб, ўз амалий ва ҳаётий фалсафаси учун энг яхши ўрнак бўлиб келди.

Нақибандия тариқати «сифар дар ватан», «хилват дар инжуман», «дил ба ёр даст ба кор», «хӯш дар дам, назар бар қадам» каби ҳам ирғоний. ҳам амалий шиорларга асосланган.

Ушбу усулларни ёритиб изоҳлаш учун унинг шогирдлари, халифалари ва муҳлисларидан кўп кишилар турли асарлар ёзиб қолдирганлар. Улар жумласидан Хожа Убайдулло Аҳрор, Хожа Муҳаммад Порсо, Махдуми Аъзам ва Абдураҳмон Жомийлар ёзган асарлар катта аҳамият касб этади.

Афғонистонлик машҳур муаррих М.Ғубор «Афғонистон тарихи узанида» номли китобида айтишича, бу тариқанинг энг комил пайраларидан Афғонистонда Абдураҳмон Жомий ва Мир Адишер Навоий ҳисобланади. Улар бири факру тақво либосида, ахлоқ ва маданиятни тарқатиш йўлида хизмат қилган бўлса, иккинчиси эса Амирлик ва раислик (раҳбарлик) мақомида туриб, илмуғанни ривожлангириш йўлида фаолият олиб борарди. Муаллиф ёзишига ижтимоий шароит таъсири остида, унинг тариқати илгариги ваҳдатул-вужудий тариқат билан, XVII асрдаги «ваҳдату-ш-шухудий» тариқа ўртасида бўлса ҳам, унинг амалий томонлари жуда кўп эди. (М.Ғубор, Афғонистон тарих ўзанида, 279-бет).

Лекин бизнинг фикримизча марҳум М.Ғуборнинг Нақибандия тариқатига берган баҳоси умумий суратда туғри булса ҳам, унинг айрим намояндалари, айниқса, машҳур халифаларидан бири бўлган Хожа Убайдулло Аҳрор ёзган асарларида «ваҳдатул-вужуд» назарияси кўпинча марказий ғарнита туради, масалан унинг машҳур рисоласи «фикароти Аҳрория»дан кўйилдаги ибораларга дикқат қиласлик: жазба завқ орқали топилган мұхаббатлар. Жазба таъсири натижасида завқ юзасидан ҳақни танишпа мүяссар бўлади ва бу таниб олишдан кўнгил бир ажойиб лаззат сезади. Хожа Аҳрор айтишича мақсад (ҳақ) тажалтисининг нурлари ҳар доим порлаб туради. Кунгил, руҳу-баданинг тириклиги ўша нур билан бўлади. Агар ниҳоятсиз нурларнинг порлаши бир лаҳза мумкинот (коинот)дан узилса (тўхтаса) ўшанда ҳеч нарсадан асар қолмайди.

У шунингдек мазкур рисолада қўйидагиларни ёзали: Таалуқ риштаси, худо муҳаббатидан ташқари (барчадан) узилганидан кейин, инсоний ҳақиқат (тангридан) бошқани унугиши шарафига эришиб, тангридан ўзга ҳеч бир кўринувчи қолмайди, балки бир зотдан бошқа нарса кўзга кўринмайди. Шунда шоҳидлик ва машҳудлик (кўрувчи ва кўринувчилик) сифатлари орадан кўтарилади “Аллоҳни Аллоҳдан бошқа (киши) танимайди” деган сўзнинг сири ошкор бўлади. Аллоҳдан нари чегара йўқ “Албатта оҳирги чегара факат раббингга (эгангта) боради” (Куръони Карим, 53-сурә, 42-оят). Бу жойга келиб қаламнинг учи синди. (Убайдулло Аҳрор, Фиқароти Аҳорория, 14-варак, кўллэзма).

Нақшбандия таълимоти, ўз ҳаётийлиги, сиддалиги ва амалийлиги учун аста-секин бугун Туркистон, қадимий Ҳуросон (ҳозирги Афғонистон)ни ва XVI-XVII асрлардан бошлаб Ҳиндистон соҳасини ўз таъсири остига олди. Унинг таъсирини айниқса адабиёт соҳасида XV асрдан бошлаб ҳозирги давргача яққол кўриш мумкин. Масалан, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий шеъриятида ва шунингдек ҳозирги Афғонистон айрим шоирларининг асарларида унинг таълимоти хилма-хил шаклларда ўз аксини топган.

Амир Алишер Навоий «Лисонуттайр»да шайх Фаридуддин Айтторнинг ваҳдатул-вужуд фалсафаси ва тарки дунёчиликка асосланган «майтикуттайр»идаги фикрларни ижодий шаклда талқин этиб, қаландарчилик рухи ва тарки дунёчилик йўналишларига танқидий ёндошади, авлиёлик даъвосини қилиб юрган илмсиз, жоҳил ва генихўр кимсаларни ёкинсиз фони этади.

Мужаддидийлик тариқати (Мужаддидия)

XVII асрда Афғонистонга мансуб бўлган бир кинги «Мужаддида алфи соний» (иккинчи минг йилликнинг янгиловчиси, тикловчиси) ва «имоми Раббоний» лақаблари билан шуҳрат қозонган шайх Аҳмад Форуқий Нақшбандий Аҳорорий Сарҳиндий, нақшбандия тариқатининг бир шоҳаси (шоҳчаси) сифатида «Мужаддидия» тариқатини юзага келтирди.

Имоми Раббоний 1650 йил Ҳиндистоннинг «Сарҳинд» мингақасида туғилиб, 1703 йил ҳаётдан кўз юмди. У отаси шайх Абдулвоҳиддан турли илмлар ва ирфоний билимларни ўрганиб олиб, унинг рухсати билан «Чаштия» силсиласида унинг ўринбосари булди. «Чаштия» силсиласининг асосчиси Ҳиротнинг «Чашт» қишлоғидан бўлган Хожа Абу Аҳмад Абдол эди. Бу тариқат Ҳиндистонда кенг тарқалиб, мусиқа ва қўшиқ орқали ҳам зикр қиласиди.

Имом Раббоний 17 ёшида барча зоҳирий ва ботиний илмларни ўзлаштиргди. Сўнгра Дехтида яшовчи хожалар тариқатининг идомачиси Хожа Муҳаммад Боқий ҳузурига мушарраф бўлди. Шайх Муҳаммад Боқий олти йўлдан - олти восита ё силсила орқали Хожа Баҳоуддин Нақшбандга бориб тақаларди. Имом Раббоний икки ой ичилда ундан кўп нарсаларни эгаллаб олиб, нақшбандия тариқатининг ҳомийси сифатида иш бошлади.

«Мактуботи имоми Раббоний» китобининг охирида берилган маълумотларга кўра, Хожа Муҳаммад Боқий ўз муҳлисларидан бирига бундай деб ёзган экан: «Шайх Аҳмад исмли кўп билимли ва қавијол-амал бир шайх бу фақир билан ўлтиришганди, ундан кўп рўзгор ажойиботи содир бўлиши мумкин. У бир күёш сингари оламни ёритса керак». Шайх Аҳмад Сарҳиндий ўзи ёзган 535та мактублари мажмуаси билан нақшбандия тариқатининг шарҳловчиси ва ҳомийси бўлиб хизмат қилди ва мазкур тариқатнинг кенг кўламда Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистонда тарқалиши учун замин яратиб берди. «Мактуботи имоми Раббоний» номи билан шуҳрат топган ушбу мактублар унинг муҳлисларидан бири бўлган Ёрмуҳаммад Бадаҳший Толқоний томонидан уч жиллик китоб шаклида тўплланган. Мазкур китоб 1328 ҳижрий йил Тошкент «порсов» босмахонасида ва шунингдек Ҳиндистон матбааларида бир неча марта катта ададда нашр қилиниб, нақшбандия тариқатида ёзилган энг катта ҳажмли, катта бичимда 665 бетли китоб ҳисобланади.

Имоми Раббоний ўз замонининг машҳур давлат ва сиёсат арбоблари, ўз халифалари ва шунингдек буюк олимлар ва мутасаввифлар билан кенг алоқада бўлиб, уларга Ҳиндистондан туриб, Афғонистон, Туркистонга

ҳар доим мактуб ёзиг турган ва турли мавзулардаги мурракаб масалалар ва янги топилган фалсафий, тасаввифий ва ақидавий муаммоларни ечиб беришга интилган. У мовароуннахрлик Хожа Мұхаммад Қосым Амканагийга юборган мактубида (268 мактуб), нақшбандия тариқатининг бешиги бўлган Мовароуннахрда топилган бидъатлар борасида ачиниб сўзлайди, у ерда ривожланиб бораётган жаҳр, рақсу самоъ, нафл намозларини жамоатда ўқиши ва чиллада ўтиришга қаршилик билдиради ва ушбу бидъатларни нақшбандия тариқатини бузишга қаратилган бузғунчилик деб қоралайди (Албатта нақшбандия тариқати нуқтаи назаридан – Ж).

У тасаввиф таълимотида ваҳдатул-вужуд назариясига қарши туриб, уни сұфастоийлар мазҳабига ўхшатади, ирфоний таълимотни ислом шариатига яқинлаштиришга уринади. Бу ҳақда ёзган унинг 13 мактубида қўйидагилар бор: Такрор этиб ўтганимиздек илгарилари тавҳид (ваҳдатул-вужуд) масаласида афъол ва сифотни (худонинг феълу-сифатларини) аслга берадилар. Ишнинг ҳақиқати маълум бўлганидан кейин, «ҳамма нарса ундандир» деган (шиор) палласи, «ҳамма нарса унинг ўзидир» деган сўз палласидан оғирроқ бўлиб турди ва камолот унда кўпроқ кўринди. ...бутун қашфиёт (мукошафалар) шариатга мутобик бўлиб, шариатдан қылча ҳам фарқ қilmайди. Шариат зоҳирига қарши баъзи сўфийларнинг сўзлари эса, нафс истаклари ёки ички сукр (мастлик)дан келиб чиқади. Шунча тафовут борки, олимлар илму-истидлол йўлидан ва бу улугворлар (сўфийлар) қашфу-завқ йўлидан билиб оладилар.

Имоми Раббоний ёзган мактублар ичидаги 11 мактубдан кўпроги нақшбандия тариқатининг мақтовори, унинг хусусиятлари, камолоти, юксаклиги ва бу тариқатининг машоихларига бағишилаб ёзилган. Баъзилари унинг «ваҳдату-шшуҳуд» назариясини ёритишга қаратилган.

Шундай қилиб шайх Аҳмад Сарҳиндий нақшбандия тариқатининг идомаси бўлган ҳолда, айрим масалаларда у билан фарқ қилган мужаддидия тариқатига асос солиб, унга доир ирфоний тафаккурни ваҳдатул-вужудга эмас, балки «ваҳдату-шшуҳуд» яъни «ҳамма нарса ундандир»

деган қоидага асослантириди. Ушбу назария кейинги тасаввуф тарихида ўзига хос ўрин тутган.

Имоми Раббоний 291 мактуб охирида бундай деб ёзди: Бу ғақир бу вақт авлодлари ва толиблар тарбияси учун Ҳожаи Нақшбанд тариқагини ихтиёр қилғанман. Шариаг арконлари суст бўлган шундай бир пайтда, нақшбандия илму-маърифати, шариатнинг зоҳирий илмлари билан кўпроқ муносабатдадир.

Хулоса

Инсон илк бор табиат ва ҳаёт сирларини билиб олишга интилиши билан бирга, бошлангич ирфоний таҳаййуллар ҳам топила бошланди. Илк ирфоний тасаввурлар мифология (устўралар) билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келган.

Инсон тафаккури тараққиёт босқичларини босиб ўтгани туфайли, аста-секин бу таҳаййул ва тасаввурлар ҳам фалсафий шакл ола бошлайди. Ҳинд, юнон фалсафасида хилма-хил ирфоний фикрлар, айниқса «ваҳдатул-вужуд» (пантеизм)га доир фалсафий таълимотлар юзага келиб, турли маданиятлар алмашуви натижасида, ислом тасаввуфига ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Ислом тасаввуфи асосан Куръони Каримдан сарчина олган бўлса ҳам, Афлотун ва Неоплатонизм, шунингдек Ҳинд ирфоний йўналишларидан кенг кўламда фойдаланган. Шунингдек Исаият ирфоний таълимоти билан ҳам алоқада бўлган.

Ислом тасаввуфига турли фалсафий йўналишлар-тариқатлар топилди. Уларнинг энг муҳими Ибнул-Арабий асос солган «Ваҳдатул-вужуд» фалсафаси ҳисобланади. Бу фалсафий тафаккур зоҳиран шариат ва мутакаллимларга қарип ўлароқ йўналиш сифатида инсон руҳи билан улуҳият орасида бирлик ва муштаракликни талқин этади. Ҳар бир ақидали инсон комил пир раҳбарлигида моддий дунёдан ўз алоқасини узиб, руҳини покизалаш ва бир қатор аҳлоқ ва одобни қўллаш йўлидан ўз аслига, яъни бошлангич һуқтасига етиши ва у билан бир бўлиши мумкин леб гаъкидлайди.

Ваҳдатул-вужуд тарафдорлари, ҳақиқий илм фақат-гина кашғу шуҳуд яъни қалбу руҳ ёруғлиги орқали ҳақиқий руҳга уланган суратда ҳосил бўлади, фалсафа ва мантиқ йўлидан ҳеч қачон ҳақиқатни билиш олиш мумкин эмас, дейди.

Шариат аҳли ваҳдатул-вужуд тарафдорларини дин-сизлик, хулулият (руҳнинг бир бадандан бошқа бир инсон баданига ўтиш ақидаси) билан айблаб улардан бъзилари, масалан мансур Халлож ва Суҳравардийни ўлдиришга ҳуқм чиқарганлар, ирфон ва тасаввуф аҳли уларни юзакилик ва билимсизликка маҳкум қилиб келгандар.

Хоразмлик машҳур сўфий Шайх Нажмуддин Кубро таълимоти тасаввуф илк назариётчилари билан Ибнул-Арабий ва унинг шогирдлари ва шунингдек сўнгти тасаввуфий ақидалар ўртасида бир интиқол (кўчиш) даври бўлиб келди. Унинг асарлари Ибнул-Арабий асарлари билан бирга XIII аср фалсафий назарияларининг тамал тошини ташкил этиб келди.

Абдуқодир Жийлоний томонидан асос солиниб, ундан кейин унинг ўғиллари ва шогирдлари орқали тарқатилган қодирийлик тариқати ҳам ваҳдат фалсафаси дойрасида ҳаракат қилиб келди. Лекин бунга қарамасдан қодирия тариқати кўпроқ шариат қоидаларига мустаҳкам боғланган бўлиб, шу сабабли кўп исломий ўлкаларда тарқалди ва ҳозиргача ҳам унинг тарафдорлари жуда кўп. Бобурийлар оиласи айниқса буюк Султон Аврангзеб Оламгирнинг ўғли Дорошкуҳ Қодирий ушбу тариқатнинг таълимотини тарқатиш учун китоблар ёзган.

Суҳравардия тариқатини йирик илоҳиётшунос олим, атоқли сўфий ва ориф Умар ибн Муҳаммад Суҳравардий таъсис этди. Унинг таълимотида фалсафий қарашлар ва ирфоний ғоялар бир-бири билан йўғрилиб кетган.

Суҳравардий имом Фаззолий каби мантиқ ва фалсафага қарши туриб бу бсрода китоблар ёзди ва ҳақиқатни фақат кўнгил нури яъни ишроқ орқали билиш олиш мумкинлигини кенг кўламда тарғибот қилиб келди.

Умар Суҳравардийнинг нашр этилмаган асарларидан айрим нусхалар Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида мавжуд. Унинг таълимотида инсон ва унинг тарбияси ҳақида билдирилган

фикрлар ниҳоят муҳим бўлиб, комил инсонни «руҳул-кудус» деб атаган.

Чаштия тариқаги Ҳиндистонда энг кўп тарқалган ва катта нуфузга эга бўлган тасаввуфий мактаблардан ҳисобланиб, XII асрда Ҳожа Аҳмад Абдол томонидан асос қўйилган. Ушбу тариқат доирасида атоқли сўфийлар ва валилик даражасига етишган деб танилган орифлар масалан Фаридуддин ва унинг муриди Низомуддин авлиё камолга етганлар. Ушбу тариқатнинг дунёқараши ҳам Ибнул-Арабий асос согланган ваҳдатул-вужуд фалсафасига асосланган.

Яссавия тариқати Ҳожа Аҳмад Яссавий томонидан гаъсис этилиши Туркистонда йирик бир диний оқимнинг тасаввуф ғоялари билан йўғрилган ҳолда юзага келиши учун шароит яратиб бериб, туркий халқлар орасида ислом динини тарқатиш учун ниҳоят катта рол ўйнади. Унинг таълимотига кўра риёзат орқали руҳни покизалаш ва маънавий камолот даражасига кўтариш ўзига хос услуг ва одобга эга. Яссавия нақшбандия тариқати ривожига турли йўллардан чукур таъсир ўтказгани манбаларда қайд этилган. Ушбу тариқатнинг идомачилари бўлмиш Ҳаким Ото, Занги Ото ва бошқа кўп муршиидлар ва халифалар, инсонларни руҳий юксаклика тарғиб этиш йулида катта хизматлар қилиб келганлар.

Аҳмад Яссавий асарлари айниқса «Девони Ҳикмат» туркий тил (ўзбек гили) ривожи ва у орқали тасаввуф таълимотини тарқатиш йўлида унтилмас хизматлар қилиб келди.

Баҳоуддин Нақшбанд асос соглан нақшбандия тариқати XIV асрда тасаввуфни ҳаёт билан чамбарчас боғлашга ҳаракат қилди. У илгари сурган шиорлари билан худога эришиши ва ҳақни таниб олиш учун жамиятда яшаш, халқ билан бўлиш ва халқ манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишни ўқтириб соликнинг кўнгли ҳар доим худо билан ва қўли иш билан банд бўлишини тавсия қилди.

Унинг таълимоти фалсафий томондан ваҳдатул-вужуд ва ваҳдатуш-шухуд ўртасида турган бўлса ҳам, унинг йирик намояндаларидан бири (Ҳожаи Аҳрор) «фиқароти Аҳрория»да ваҳдат назариясини кўпроқ талқин қилган.

Имоми Раббоний асос солган мужаддилия тариқати XVII асрда нақшбандия тариқатининг бир ўсуви шоҳаси сифатида Ҳиндистон ва Афғонистонда кенг тарқалди. Имоми Раббоний ваҳдатул-вужуд назарияси ва Ҳожай Аҳрорга қарши туриб, ўз асарида «Ваҳдатуш-шухуд» мағкураси, яъни «ҳамма нарса ундан - худодандир» деган фикрни «Ҳамма нарса унинг ўзидир» деган қоида ўрнида кўйди. У ўз дастурлари орқали, тасаввуф таълимотини ислом шариати билан мослаштириди ва буни ўз бурчи деб хисоблади.

Шундай қилиб ислом тасаввуфи ўзининг ирфоний ва фалсафий йўналишлари билан барча ислом ўлкаларида, айниқса Ўрта Осиё мамлакатларида кенг кўламда тарқалиб, унинг таълимоти қўпинча муқаддас туйгулар сифатида халқларнинг руҳига сингиб кетди.

Тасаввуфнинг айрим таълимотларидағи тарки дунёчилик, жамиятдан узилиб гўшада яшаш, барча ҳаёт лазатлари ва шунингдек илму-маърифатдан воз кечиш каби салбий томонларни истисно қиласидан бўлсак, унда жуда кўп ижобий таълимотлар мавжуд.

Тасаввуф динлар ва мазҳаблараро тафовутларни юзаки деб билиб, мазҳабий доктриналигига қарши курашда барча инсонларни уларнинг диний эътиқодларидан қатъи назар, ҳурмат қилиб келди, ҳаммани ягона ҳақиқат изланувчилари деб таниди.

Тасаввуф таълимоти ватанпарварлик руҳи билан суғорилган бўлиб, бу йўлда унинг энг ажойиб мисоли Нажмуддин Кубро ўз ўлкаси Ҳоразмни мудофаа қилиш йўлида шаҳид бўлди. Шунингдек тасаввуф инсонлараро келишмовчилик ва тинчсизликка қарши туриб, одамлараро аҳиллик ва бирдам бўлиб яшашни тавсия қиласиди, уруш ва қўзғолонларни қоралайди, дунё миқёсида бир ажойиб универсализм яъни барча инсониятни севиш гоясини талқин этади. Қарамлик ва инқироз босқичидан, бутунлай янги бир босқич - мустақиллик босқичига ўтган бир пайтда, Ўзбекистон миллий маънавий қадриятларини тиклаш, жумладан ирфоний ва тасаввуфий таълимотларни халқقا етиштириш, уларнинг маънавий савиясини юксалтириш учун катта хизмат қиласиди, миллиятнинг ўзлигини англаб олишга ёрдам беради. Ўзбе-

кистон мустақилитини мустаҳкамлаш, тинчлик ва бар-қарорликни таъминлаш ва ватанпарварлик ғояларини кучайтиришда кагта рол ўйнайди.

Тасаввуф таълимотида талқин этилган ҳуқуқий қа-рашлар, масалан, бошқаларнинг ҳуқуқини таниб ҳурмат қилиш, инсонларга тажовуз қилмаслик, уларнинг яшааш ҳуқуқини сақлаш, ҳатто ҳайвонларга ҳам озор ва азият бермаслик каби олий ғоялар, инсонларни тарбиялаш учун мұхим омил булиб хизмат қиласы.

Кўлланилган адабиётлар:

1. Эҳсон Табарий, Баъзи бир тадқиқотлар..., Кобул, 1361 й.
2. Жавол Нўрбахш, Сўфийлар биҳиштида, Лондон, 1362 й.
3. Мир Гулом Муҳаммад Губор. Афғонистон тарих ўзанида, Кобул, 1967 й.
4. Муҳаммад Муин, Форсий қомус (Фарҳанги форсий), Техрон, 1364 й.
5. Абдураҳмон Жомий, Нафаҳотул-унс..., Техрон, 1336 й.
6. Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, 1893 й.
7. Алишер Навоий, Ҳазоинул-маоний, Тошкент.
8. Алишер Навоий, Лисонут-тайр, Тошкент, 1991 й.
9. Али Акбар Деҳҳудо. Лугатнома, 135 жузъ, Техрон, 1346 й.
10. Ислом энциклопедияси, турқ тилида, 9-жилд, Истанбул, 1950 й.
11. Ҳожи Ҳалифа /Котиб Чалабий/ Кашфуззунун..., Истанбул, 1893-94 й.
12. Қуръони карим, Мадина, 1412 ҳ. Қамарий йил.
13. Алмуъжамул-муфаҳрас... Абдулбокий М.Ф., Истанбул, 1982 й.
14. Забиҳулло Сафо. Эронда адабиёт тарихи, 5 жилд, 3 китоб, Техрон, 1369 й.
15. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал Ҳатийб, Мишқотул-масобийҳ /Ҳадислар тўплами/, Диҳлий, 1963 й.
16. Ислом буюк доиратул-маорифи, 4-жилд, Техрон, 13 й.
17. Муҳийиддин Ибнул-Арабий. Алфутуҳотул-маккия, Миср, 1910 й.
18. Жалолуддин Румий, Маснавий маънавий, Техрон, 1315 й.
19. Хоғиз Шерозий, Девон, Бомбай.
20. Имоми Раббоний, Мактубот, Тошкент, Порсов босмахонаси, 1328 й.
21. ал Мунжид фил-лугати вал-аълом, Берут, 1984 й.
22. Нажмуддин Кубро, Рисолату одобиззокирийн /Абдулғафур Лорий томонидан «Рисолатуттуруқ» устидан

ёзилган шарҳ/, 503 номерли қўлёзма, Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.

23. Нажмуддин Кубро, Рисолату Нажмуддин Кубро, Араб тилида, ўша кутубхонадаги, 295 номерли қўлёзма.
24. Убайдулло Аҳрор, Фиқароти Аҳрория, ўша кутубхона, қўлёзма Н...
25. Маҳдуми Аъзам, Рисолаи Бобурия, ўша кутубхона, қўлёзма 501 номер.
26. Абдуллоҳ Ансорий, Табакотуссуфия, Кобул, 1341 й.
27. Фаридуддин Аттор, Тазкиратул-авлиё, Техрон, 1346 й.
28. Шамсуддин Сомий, Қомусул-аълом, Истанбул, 1306 й.
29. Шамсуддин Сомий, Қомуси Туркий, Истанбул, 1317 й.
30. Муҳаммад Боқир, Маноқиби ҳазрати Ҳожаи Нақшбанд, Тошкент.
31. «Сўфий» мажалласи, Лондон, 12-сон, 1370 й.
32. Шаҳсавор ўғлу, Форобий Туркий насаб Мусулмон файласуф, «Хонданийҳо» мажалласи, Техрон, 1333 й.
33. Саъдий Шерозий, Гулистан, Деҳли, Ҳиндистон.
34. Муҳаммад Иқбол, Паёми машриқ, Покистон.
35. Т.Туленова, З.Фафуров. Фалсафа, ТошДУ, 1992 й.
36. Азиз Аҳмад. Ҳиндистонда исломий тафаккур тарихи. Форсча таржимаси, Техрон, 1367 й.
37. Доктор Қосим Ғанай, Ҳофазнинг ҳёти ва асарлари атрофида текширувлар. 2-жилд, Техрон, 1340 й.
38. Доктор Саййид Жаъфар Сожжодий. “Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний”, Техрон, 1378 ҳ.й.
39. Доктор Саййид Жаъфар Сожжодий, “Фарҳанги улуми фалсафий ва қаломий”, Техрон, 1375 ҳ.й.
40. Имом Муҳаммад Абузухра “Таърихул-мазоҳиби л-исломия”, Қоҳира, Дорул-Фикрил-арабий.

НАЖМУДДИН КУБРОНИНГ ҚАРАПЛАРИ ВА АСАРЛАРИ

(Нажмуддин Кубро ҳаёти ва ижодидан лавҳалар)

Хоразм диёри асрлар давомида Буюк Туркистоннинг маданият ўчоқларидан бири бўлиб келган. Бу тарихий диёр нафақат Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий каби буюк риёзиёт олими, Жорулло аз-Замахшарий каби йирик муфассир, Абу Райҳон Беруний каби улкан қомусий олим, кўплаб шоир ва адиблар, давлат ва сиёсат арбобларини етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига унтилмас улуш кўшган, балки тасаввуф ва ирфон оламида ҳам манту ва барҳаёт сиймолардан бири бўлган шайх Нажмуддин Кубролек буюк сўфий ва мутафаккир орифни камолга етказиб, у асос солған кубравия тариқатини фалсафий фикрлар билан йўғрилган янги тасаввуф мактаби сифатида ислом оламига тақдим этган.

Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий XII-XIII асрлар тасаввуф осмонида порлаб турган ёрқин юлдузлардан бири эди. У 540 ҳижрий (1145 м йили) Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилиб вояга етди.

Абулжанноб куняси, Нажмуддин (диннинг юлдузи), Аттомматул-кубро (буюк Офат) ва Валитарош шайх (валилар етиштирувчи шайх) лақаблари билан шуҳрат қозонган бу мутафаккир, ориф ва сўфий, фақаттинга тасаввуфга хос бўлган таълимотлар билан чекланиб қолмай, ўз замонасининг барча илм-фанларини ўзлаштириш йўлида машаққатли сафарлар қилиб, шаҳардан шаҳарга билим изидан юрди, «илм Хитойда бўлса ҳам, уни изланг» ва «бешикдан лаҳадгача билим ўрганинг» деган ҳадислар мазмунига чин кўнгилдан ишонган бу илм шайдоси ҳаётининг охирги дақиқаларигача ушбу йўлдан озмади.

Нажмуддин Кубро ёшлигидан сафарга қизиқиб, кўп ўлкаларни кезиб ўтиб Мисрга боради, у ерда машҳур сўфий шайх Рўзбехон Ваззон ал-Мисрий билан танишиб, унга иродат қўлини беради ва унинг назари остида оғир риёзат босқичларини ўтади.

Ёш Аҳмал ибн Умар ўз иродаси, истеъоди ва қатъияти билан шайхнинг лиққатини ўзига тортиб, унинг чионч ва ҳурматига сазовор бўлди ва кўп ўтмай унинг қизига уйланди, бир неча йил Мисрда яшаб, Рўзбехон қизидан иккита ўғил кўрди.

«Ҳақ»ни аниқ англаб олиш ва унга эришиш йўлларини қилириб ғотиш дарди уни бир лаҳза ҳам тинч қўймасди. Бир куни имом Абу-Мансур Ҳафданинг Табриз шаҳрида «сунна»га доир бериладиган гўзал илмий дарслари борасида эшитиб, дарҳол Табризга қараб жўнайди ва «Сармайдон» маҳалласида бўлган «Зоҳида» хонақосида ушбу калом олимининг дарсларини тинглай бошлайди, калом илмини ундан чуқур ўрганиб олади.

Ёш олим калом илмига доир ўзининг биринчи асарини «Шарҳус-сунна вал-масолиҳ» (Сунна ва эзгуликлар шарҳи) номи билан ўша ерда ёзди. Ислом энциклопедиясида берилган маълумотга кўра ушбу асар мубоҳаса шаклида, муқаддима моҳиятида ёзилган эди. Бу асарга доир бир мунозара жараённида муалиф бир янги сиймо - Бобо Фараж Табризий билан танишади. Шайхнинг суҳбатлари ёш олимга чуқур таъсир кўрсатиб, қарашларини ўзгартирди. Бу таъсир унинг амалий ҳаётида яққол сезилади. Изланувчан олим ундан кейин калом илми мавзуларида ўз текширишларини тўхтатиб кўйиб, бутунлай тасаввуф муроқабасига берилади, чунки Бобо Фараж ишроқ йўлидан ҳақиқатга эришмоқчи бўлган солик учун ҳеч қандай билим ўрганиш зарур эмаслигини таъкидларди. Негаки ҳақиқий билим илоҳий илҳом орқали ҳосил бўлали.

Нажмуддин бу йўллан борди аммо кўп ўтмай бундай қилиб ўз мақсадларига эриша олмаслигини англаб олди, ундан сўнг Аммор Ёсирга кўшилиб унинг тавсиясига биноан комил сўфий даражасига эришмоқ учун Исмоил Қасрий мактабига кирли ва унинг қўлидан хирқа кийиб, ўзининг биригчи шайхи - Рўзбехон ал-Мисрий ёнига қайтиб борди.

Шайх Рўзбехон Нажмуддин тасаввуфнинг назарий асосларини бутуплай англаб олганини кўриб, уни она юрти Хоразмга бориб, тасаввуф таълимотини тарқатиш йўлида фаолият кўрсатишга даъват қилади. Нажмуддин

унинг буйруғига биноан, ўз оиласи билан она юрти - Хоразмга қайғиб келди. У ерда жойлашгандан кейин бир хонақо таъсис этиб, манбаларда «ат-Тариқатуз-захабия» яъни «олтин тариқат» номи билан ҳам зикр этилган кубравия тариқатига асос солди ва ушбу тариқатта оид ирфоний таълимотларни талқин эта бошлади.

Кўп ўтмай, янги тариқат асосчисининг теварагида сонсиз шогирд ва муридлар йиғилишиб бу йўлга қадам қўйдилар. Улардан XII-XIII асрларнинг бир қатор машхур сўфийлари камолга стишиб, муршид ва вали сифатида танилдилар.

Шайх Нажмуддин Кубро олий истеъдод ва юксак зakovat эгаси булгани сабабли, ҳар қандай саволга қониқарли жавоб қайтариб, ҳар қандай мураккаб муаммоларни ечишпа муваффақ бўларди ва илмий масалалар борасида мубоҳаса, мунозарани севиб ҳар доим бошқалар устидан ғалаба қозонарди. Шу сабабдан уни «Аттомматул-кубро» (буюк оғат) деб атаганлар. Шамсиддин Сомий ёзишича, бора-бора «агтомма» (Оғат) сўзи сўзлашув жараёнида тарқ этилиб, «Ал-Кубро» (буюк) сўзи унинг лақаби яъни Нажмуддин Кубронинг ажралмас қисми бўлиб келмоқда.

Шунингдек, унга Абул-Жаниоб куняси берилган. А.А.Деҳҳудо фикрича у пафс тилакларидан ижтиюб этиб, лунё лаззатларидан воз кечгани учун ушбу кун билан аталган.

Нажмуддин Кубро ватан севгиси билан яшаб келди. У ҳеч қачон киндик қони тўқилган ватани – Хоразмни унутмали, ўз ҳалқи билан яшаш ва улар орасида маърифат нурини тарқатиш туйгулари унинг ўз ватанига қайтиб келишига сабаб бўлди.

Унинг ҳаёти охирларида Туркистонда кутилмаган ҳодисалар юз бера бошлади. Мўгуллар босқини барча ҳалқлар ҳаёгини хавф-хатар остида қолдирди. Нажмуддин Кубро Урганч мудофаасида қатнашиб, 618 ҳижрий йил (1221 мелодий йил) жумодил-аввал ойининг 10-куни шаҳид бўлди.

Чингизхон Нажмуддин Куброга киши юбориб, Хоразмдан унинг чиқиб кетишини сўрайди. Шайх эса, мен 76 йил ҳаётнинг аччиқ-чучукларини хоразмликлар билан

ўтказганман, энди ноқулай аҳволда уларни ташлаб кетиш номардлик бўлади деб жавоб қайтаради. Шайх Нажмуддин Кубро душманга қарши курашиб жанг майдонида қаҳрамонлик билан шаҳид бўлади.

Лугагномада ёзилишича, ундан кейин тарихий китоблар ва тазкираларда ушбу ҳодиса кўп қўшимча матлаблар билан такрорланган. Воқеа юз берган замондан қанча узоқлашар эканмиз, шайхнинг ўлими тафсилотларига қушилган қўшимча ва афсонасимон матлабларга кўпроқ дуч келамиз.

Ислом энциклопедиясида берилган маълумотта кура, Санкт-Петербург шарқшунослик институтида шарқ туркчасида ёзилган «Шайх Нажмуддин Куброни шаҳид қилиб шаҳри Хоразмни хароб қилганининг баёни» номи билан аталган бир кўлёзма бор. Бу асар Хоразмнинг сўнгти кунлари ва бузилиши ҳақида ёзилган бир тарихий асардир. Шайх Нажмуддин Кубро бу асарда Мўгулларга қарши Хоразмнинг мудофаачиси сифатида гавдаланади.

Мазкур асарга кўра, буюк шайх ўз маънавий кучи соясида шаҳарга киришда Мўгулларга тўсқинлик қилиб туради, лекин қандайдир у ердан бошқа томонга ўтиш учун қарор бергунча шаҳар душманнинг қўлига тушади.

Нажмуддин Кубронинг қабри борасида манбаларда зиддиятлар мавжуд. Баъзилар, масалан, М.Муин унинг мозори мавжуд эмас деса, араб сайёҳи Ибн Батута ўз саёҳатномасида кўйидагидек маълумот беради: «Хоразмдан чиқаверишда бир зовия бор. У энг буюк авлиёлардан бири бўлмиш Нажмуддин ал-Кубро қабри узра бунёд этилган. Бу ерда зиёратчилар учун таом тайёрланади. Хоразмнинг обрўли кишиларидан бўлмиш мударрис Сайфиддин ибн Асаба зовияда шайхлик қиласди».

Нажмуддин Кубронинг асарлари

Нажмуддин Кубро ёзган асарларининг сони манбаларда турлича қайд этилган. Ҳожи Халифа ўз қимматли асари «Қашфуз-зунун»да улардан саккизтасини танитиб ўтади. Уларнинг кўпчилиги араб тилида ёзилган. З.Сафо булардан ташқари унинг учта асари борлигига ишора қиласди. Шунингдек ўз китобининг 3-жилдида «Минҳо-

жуссоликин», «Истилохус-суфия» ва «одобус-сулук» номли асарларини ҳам эслатиб ўтади. Умуман Кубро асарлари манбаларга кўра қўйидагилардан иборат:

1. «Шарҳ-ус-суннати вал-масолих» (суннат ва эзгуликлар шарҳи);
2. «Ал-усул-ал-ашара» (ўнта асосий қоида);
3. «Рисолатун фис-сулук» (сулук ҳақида рисола);
4. «Рисолат-ут-туруқ» (худога эришиш йўллари ҳақида рисола);
5. «Таволиль-ут-танвийр» (ёритиши юлдузлари, ёғду манбалари);
6. «Фавотиҳул-жамол» (гўзаллик бошланишлари);
7. «Алхониф-ул-ҳоим ан-лавматиллоим» (маломат қиувчининг маломатидан кўрқан ошиқ);
8. «Ҳидоят-ут-толибин» (изланувчиларга тўғри йўл курсатиш);
9. «Одоб-ул-муридин» (муридлар одоби ҳақида);
10. «Сакинат-ус-солиҳин» (солиҳ кишиларнинг виқор ва оромлиги);
11. «Вусулу илаллоҳ» (Аллоҳга эришиш);
12. «Минҳож-ус-соликин» (соликларнинг йўл-йўриклиари);
13. «Истилоҳ-ус-сўфия» (тасаввуф истилоҳлари-атамалари);
14. Одоб-ус-сулук (сулук одоби ҳақида);
15. Тафсир (12 жилдлик).

Ислом энциклопедиясида «Айнул ҳаёт» номи билан танилган ва биринчи жилди Санкт-Петербургда сақланаётган буюк тафсир, унинг ушбу асари бўлса керак деб тахмин қилинган.

Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кўлёзмалар кутубхонасида, Шайх Нажмуддин Кубро қаламига мансуб учта қўлёзма мавжуд. Биринчиси «Рисолаи одоби зокирийн» номи билан Р. 503 рақамда сақлангаётган қўлёзмалар мажмуасининг ўрта қисмида жойлашган ва Абдураҳмон Жомийнинг машҳур шогирди Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига шарҳланган, араб тилида ёзилган рисоладир.

Иккинчи рисола, мазкур кутубхонада Р. 295 рақам остида ва унинг бошқа бир нусхаси Р. 1956 рақам остида сақланмоқда

Мазкур рисола ҳажми кичик бўлиб, биринчи нусха б варақдан иборатдир. Иккинчи нусхада ҳам унинг номи «Рисолату Нажмуддин Кубро» деб берилган. Биз турли манбаларда ҳам унинг ҳақида бирон бир маълумот кўрмадик. Ушбу рисола Нажмуддин Кубронинг янги асари бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Асар араб тилида ёзилган бўлиб, шайх Нажмуддин Куброга хос бўлган адабий-бадиий услуг жиҳатидан юксак даражада гуради. Рисолани шайх дунёқарашининг кўзгуси десак ҳам ҳато қилмаймиз. Шайх рисолани қандайдир бир кишининг талабига жавобан ёзган. Муалтиф ўз рисоласини 14 мисрали арабча шеъри билан тутатади. Бу шеърниң мақтаи (охирги байти) қўйидагича: «Нафсий Иблийсун жаррабтуҳо – тааввазу мин шарри Иблийсий». Таржимаси: Менинг нафсим Иблис (Шайтон)-дур, уни мен кўп синаганман. Менинг Иблисим шарридан (худога) паноҳ тиланглар.

Шайх Нажмуддин Кубро муҳаддис-ҳадислар илмининг олимидир. У мутакаллим, буюк ориф, сўфий ва иқтилорни шоир бўлгани утун, баъзан унинг асарларида ирфоний ғоялар мутакаллимларга хос бўлган фалсафий бўёқлар билан безатилиб, бадиий услуг билан ифода этилади. У асарларида соликнинг кўп олий сифатлар эгаси, жумладан, саҳоватли ва қарамли, уйғоқ ва ақлли бўлишини ўқдириб ўтади.

Унинг баъзи асарлари айрим кишилар томонидан шарҳланган. Котиб Чалабий маълумотига кўра, унинг «Ал-усулул-ашара» асари, Рум (Туркия)нинг баъзи шайхлари томонидан шарҳланиб, «Ароисул-вусул» деб аталган.

Айрим тадқиқотчилар чиқарган хуносаларга биноан, унинг асарлари, айниқса, «Ал-усулул-ашара», «Ибнул-Арабий» асарлари ва бошқа манбалар билан биргаликда XIII аср фалсафий қарашлари ва фалсафий назарияларининг ўрганиш манбай ва тамал тошини ташкил этиб келди.

Кубравия тариқати

«Кубравия» тариқати Шайх Нажмуддин Кубронинг кўп йиллар давомида эгаллаб олган маълумотлари, турли фанлар соҳасида эришган муввафқиятлари, унинг кенг кўламда қўлга киритган тажрибалари натижаси сифатида юзага келди.

«Аттариқатуз-заҳабия» (Олтин тариқат) номи билан ҳам шуҳрат қозонган кубравия тариқати, унинг асосчиси томонидан «Тариқуш-шаттор» яъни бебоклар, қўркувсиз ва парвосизлар йўли деб ҳам аталган.

«Кубравия» тариқатига доир турли маълумотларни унинг ирфоний ва фалсафий қарашларига хос бўлган рисоласида кўриш мумкин. Араб тилида ёзилган ва қўл-ёзмада «Рисолату Нажмуддин Кубро» деб аталган ушбу рисола ҳақида юқорида маълумот бериб ўтган эдик. Аммо «Кубравия» тариқатининг асосий усул ва қоидалари унинг «Рисолатут-туруқ» асарида ёритиб берилган. Айтганимиздек, бу рисола Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига таржима қилиниб, «Рисолаи одоби зокирийн» деб номланган.

Нажмуддин Кубро мазкур рисолада ўз тариқатининг 10 та асосий қоидасини изоҳлаб бериб, бошқа йўлларга нисбатан унинг юксаклиги ва ҳақиқатта яқинлигини таъкидлайди. Рисола куйидагидек бошланади: «Тангрига бориши йўллари, халойиқ нафаси сонига тенгдир. Биз шарҳламоқчи бўлган йўллимиз йўлларнинг энг яқини, энг аниғи ва энг тўғрисидир».

Ундан кейин муаллиф сонсиз йўлларни учта асосий йўлга бўлиб, уларнинг ҳар бирини ўзига хос бўлган хусусиятлари билан изоҳлаб ўтади: «Йўллар ҳар қанча кўп бўлмасин, уларнинг барчаси уч йўл билан чегараланади. Улардан биринчиси муоммажот эгалари (амал қилувчилар) йўли бўлиб, ахёр (турли фазилатлар эгалари бўлган энг яхши одамлар)нинг йўли ҳисобланади. Улар рўза тутиш, намоз ўқиш, Куръон тиловат қилиш, ҳажга бориши, жиҳод қилиши ва бошқа зоҳирий ишлар билан шуғулланадилар. Бу йўлдан бориб Аллоҳга етишганлар камдан камдирлар.

Йўлларнинг иккинчиси мужоҳадалар (саъй-ҳаракатлар) ва риёзатлар эгаларигинг йўли бўлиб, бу йўлдан ахлоқни ўзгартириш, руҳга жило бериш, кўнгилни софлаш, нафсни покизалаш ва ички дунёни ободлаш учун саъй-ҳаракат қилурлар. Бу аброр (бир сўзининг кўплиги, яхши, солиҳ ва тақволик кишилар маъносида) йўли бўлиб, бу йўл орқали (мақсадга) етишганлар нодир бўлса ҳам, илгариги гуруҳга нисбатан кўпроқдир.

Йўлларнинг учинчиси, Аллоҳга қараб юрувчилар ва у томонга учувчилар йўли бўлиб, ҳақиқатда жазбага берилган шатторлар (бебок, қўрқувсиз ва парвосиз кишилар) йўли бўлиб, ушбу йўлнинг бошида (ҳаққа) эришганлар сони бошқа йўлларнинг охирига бориб эришганлар сонидан кўпроқдир.

Ундан кейин шайх Нажмуддин Кубро учинчи йўл яни «кубравия» гариқатининг мазмун ва моҳиятини кўйилдагича ёритиб беради: «Ушбу таъланган йўл «Ўз ихтиёри билан ўлиш» (қоидаси)га асослангандир. Пайғамбар алайҳиссалом дебдурларким, «Ўлмасдан бурун ўлингиз!», табиий ўлим, яни руҳ бадандан айрилмай туриб, уз ихтиёрингиз билан вужудни тарқ этинг, туғилган кундан буён сизда сингиб кетган ҳаваслар ва унс-улфат олиб келган истаклардан воз кечиб, ҳақ исташ мақсадини ўз мақсадингиз ўрнида қўйинг. Албатта, бу хил ўлиш ҳақиқий ҳаётта олиб боради».

Тадқиқотчилар берган маълумотларга кўра, Нажмуддин Кубронинг тасаввуфий мактаби, тасаввуфнинг илк назариётчилари (Х-ХI асрларда Нишопур мактаби) билан Ибн-ул-арабий ва унинг салафлари (ундан илгари ўтганлар) Садруддин ал-Кунявий ва Фахруддин-ал-Ироқий билан сўнгги тасаввуф ақидалари орасида бир интиқол (кўчиб ўтиш) даврини гашкил этади. Эски назариётчилар каби Нажмуддин Кубро ҳам кўпинча тасаввуфнинг амалий томони ва билги йўлидаги босқичлари билан ва айни ҳолда метафизикага оид масалалар билан шугулланган.

Шундай қилиб, Нажмуддин Кубро ўзи асос соглан «кубравия» тариқати билан, Туркистон, Хурросон ва Эронда ўзига кўп ҳомий ва муридлар топиб, машҳур сўфий ва орифларни камол даражасига етказди.

Нажмуддин Кубронинг шогирдлари

Биз кубравия тариқатида Нажмуддин Кубро тарбияси остида юксак даражаларга кўтарилиган унинг шогирдларидан кўйидагиларни қисқача танитиб ўтамиз:

1. **Маждуддин Бағдодий:** тўлиқ исми ва куняси Абусаъид Шараф ибн Муаййад бўлиб, ҳижрий 544 йили Хоразмдаги «Бағдодак» деган жойда туғилиб, 607 ва баъзи бир ривоятларга кўра 617 ҳижрий йили ҳаётдан кўз юмгани. У XII асрнинг машҳур сўфий, шоир ва муаллимларидан бўлиб, Нажмуддин Кубронинг атоқли муридларидан эли. Муҳаммад Авғий ўз машҳур китоби «Лубоб-ул-албоб» (ақдларнинг мағзи-хуносаси)да берган маълумотта кўра Бағдодий машҳур табиб сифатида шоҳлар саройида катта мавқега эга экан, лекин бирданига илоҳий муҳаббат унда топилиб, Нажмуддин Куброга эргашиб, 15 йил риёзат чекишдан кейин Хоразмнинг «шайхуш-шуюхи» (шайхлар бошлиғи) деб танилади. Ундан кўпдан-кўп асарлар, чукур фалсафий мазмунга эга бўлган шеърлар қолган. «Сафар рисоласи», «Туҳфатул-баара» («Яхшилар совғаси») асарларидан илова, бир қанча ёзув ва шеърлар унинг қаламига мансубдир.

2. **Саъдуддин Ҳамавий:** Муҳаммад ибн Муаййад, Нажмуддин Кубронинг мурид ва халифаларидан бўлиб, Дамашқ ва Ҳурисонда истиқомат қилган. Унинг асарларидан «Сажанжалул-арвоҳ» («Рұхнинг кўзгусу») машҳур бўлиб, унда ва бошқа асарларида мураккаб ва рамзли сўзлар, мушкул қалималар ва турли ноаниқ шакл ва рақамлар жой олган.

3. **Сайфуддин Боҳарзий:** Шайхул-олам лақаби билан шуҳрат қозонган Абул-Маолий Саъид ибн Музаффар XII-XIII асрларнинг танилган сўфий ва шоирлари қаторидан ўрин олади. У ўз шайхи Нажмуддин Кубронинг буйруғига биноан, Бухоро шаҳрига бориб, умрининг охиригача у ерда яшади ва кубравия тариқатини тарқатиши билан шуғулланди. У 629 ҳижрий йили оламдан кўз юмди. Доктор М.Муин берган маълумотта кўра, унинг асарларидан ишқ маъносида бир рисола ва бир миқдор шеърлар қолган.

4. Нажмуддин Розий: Шайх Нажмуддин Доя лақаби билан машхур бўлган шайх Абдулло ибн Муҳаммад XII-XIII асрлар атоқли сўфийиси, Нажмуддин Кубронинг танилган муридларидан эди. У ўз устодининг ўлимидан кейин Хурсон, Ҳамадон ва Румга сафар қилиб, Салжуқ подшоҳи Султон Алоуддавла ҳомийлигида яшади ва «Мирсадул-ибод» («Бандаларнинг пойлаб турадиган жойи») номли асарини унга бағишилаб ёзди. Умрининг охиригача Жалолуддин Румий ва Садруддин Кунявий сұхбатдоши бўлиб ҳаёт кечирди. Шайх Розий 645 ҳижрий йили дунёдан ўтди.

5. Разиуддин Али Лоло: тўлиқ исми Али ибн Саъид ибн Абдулжалил Лоло бўлиб Фазна шаҳрида туғилган. У турли муршидлар хизматида бўлиб, «Нафаҳотул-унс»да айтилишичча, 124 етук шайхдан хирқа кийган эди. Али Лоло Нажмуддин Кубронинг машхур муридларидан ҳисобланади. У 642 ҳижрий йили вафот этган.

6. Бобо Камол Жандий: Кубронинг истеъодли шогирдларидан бўлиб, Туркистондаги Жанд шаҳрида туғилган. Ушбу шаҳар Мўғуллар хужуми даврида ҳаробага айланган.

7. Айнуз-замон Жамолуддин Гийлий.

Улар ўз ёзган асарлари ва ташкил этган тариқат ҳалқалари орқали кубравия тариқатига доир Нажмуддин Кубро таълимотини Туркистон, Хурсон, Эрон ва Рум (ҳозирги Туркия худуди)да тарқатиб, илмий тасаввуф ривожига катта ҳисса кўшилилар.

Шайх Нажмуддин Кубронинг қуидаги ҳикматли сўзлари ҳеч қачон ўз қимматини йўқотмайди (улар «Рисолату Нажмуддин Кубро» номли арабча асари қўлёзмасидан эркин таржима қилинди):

- Эй ақл ва тафаккур аҳли, билингизким, дунё бокира кампирдур. У маккор, ғаддор ва қочоқ бўлиб, ҳарлаҳза бир дўст танлайди ва ҳар он анчаларни ўлимга чорлайди. Унинг дентизи чуқур, унда сузган чўкади, уни севган йўлдан озади ва унинг дўсти ҳалокатга учрайди.

- Энг тез угадиган ва энг тез завол топадиган нарса умр ва дунёдур. Энг яқин нарса ўлим ва энг узоқ нарса умил-истак ва энг яхши нарса виқор (оғирлик)дур.

- Яхшиликларни қамраб олган сифатлар ичида энг эзгуси ахлоқ гүзалигиги, ёмонликларни қамраб олган сифатлар ичида энг ёмони ҳасаддур.

- Камтарлик энг яхши безак, баҳиллик энг ёмон нарсадур.

- Мен ўлимни тиламчиликда, мангу ҳаётни тақво ва ўз ҳолини яширища, муваффақиятни саъй-ҳаракатда ва хўрликни дангасаликда кўрдим.

ШАЙХ НАЖМУДДИН КУБРО “Кўнглим кўзи билан кўрганларим”

Нажмуддин Кубронинг ушбу рисоласи ҳақида

«Кубравия» тариқатининг асосчиси шайх Нажмуддин Кубро 1145 йил Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилиб, 1221 йилти ҳаётдан куз юмган.

У турли илму фанни ўз даврининг машхур олимларидан ўрганиб, мисрлик буюк сўфий шайх Рўзбекон-алваззон муридлари ҳалқасига кирди, кўп ўтмай ўз олий истеъоди ва юксак шахсияти билан шайхнинг ишончига сазовор бўлиб, унинг қизига уйланди.

Нажмуддин Кубро ҳақиқатни чукур англаб, унга эришиш йўлларини қидириш учун тинимсиз сафарлар қилди. Шунингдек, турли юртларни кезиб, илм даргоҳларига бош урди, турли тариқатларни синовдан ўтказгандан кейин, ўзига хос йўлни танлаб олди.

Кубро ёшлигидан бошлаб илму фан шайдоси эди. У барча фанлар, жумладан калом илми билан шуғуланиб келди. Кўп ривожланган калом илми, худонинг борлиги, бирлиги, азалий-абадийлиги, унинг зоти, турли сифатлари ва илоҳий таълимотта доир бошқа кўп масалаларни Куръон ва Суннага таянган ҳолда ақлий далиллар, мантиқ ва фалсафанинг усул ва қоидаларидан фойдаланиб ўрганади.

Ёш олим табризлик йирик калом олими имом Абунаср Ҳафданинг дарс ҳалқасига ўтириб, ушбу илмни ҳар томонлама ўзлашгирди. Биринчи асарини «Шарху-сунна вал-масолих» (сунна ва эзгулослар шархи) номи билан калом илми мавзусида ёзди.

Шайх Нажмуддин ундан кейин табризлик Бобо Фараж таълимотидан фойдаланди. Сўнгра шайх Аммор Ёсир Бадлисий ҳалқасига ўтди ва унинг тавсиясига биноан шайх Исломил Қасрий билан учрашиб, унинг қўлидан иккинчи хирқани (табарук хирқасини) кийди.

Табризлик Бобо Фараж Нажмуддин Куброга ҳақиқатни қидирган солик учун ҳеч қандай илм керак эмас, балки севги, муҳаббат ва илоҳий иноят, ишроқ (қалбга тушадиган нур) орқали ҳақиқат ҳосил бўлади деб таъ-

кидлаган бўлса ҳам, у амалда бир лаҳза ҳам ўрганиш ва билим орттиришдан тинмади. Илмсиз ўз мақсадига эришиши мумкин эмаслигини англаб олди. Бу изланишлар ва ҳақиқатта чанқоқлик уни йирик сўфийлик даражасига кўтарди. Айни ҳолда у мухаддис, мутакаллим, ориф, шоир ва фалсафий қарашлар эгаси бўлиб вояга етди.

Қидириш ва ўрганиш тутагандан кейин шайх Нажмуддин Кубро кўп йиллик сафарлардан сўнг оиласи билан ўз она юрти Хоразмга кўчиб келиб, умрининг охиригача туғилиб ўстган ватанида яшади.

Хоразм ҳалқи билан биргаликда, мўгуллар хужумига қарши урушга кирди. «Ватанин севмоқ иймондантур» деган ҳадиснинг ҳукмига амал қилиб, ватан мудофааси йўлида қаҳрамонларча шаҳид бўлди ва келажак авлодлар учун ватансварлик олий тимсоли бўлиб қолди.

Нажмуддин Кубро Хоразмга қайтиб келганидан сўнг, у курдирган хонақо жуда кўп муриллар марказига айланиб, катта шуҳрат ва эътибор қозонганди. «Олтин тариқат» (ат-тариқатуз-заҳабия) деб аталмиш кубравия тариқатининг тамал тоши мана шу хонақода қўйилиб, унга хос бўлган таълимот, Кубронинг турли асарлари орқали ёритиб берилди.

VII–VIII жижрий асрларда тасаввуф таълимотида иккичиллини мавжуд эди. Биринчиси важлу ҳол тарафдорлари йўли, иккинчиси илмий тасаввуф тарафдорлари йўли.

Важл (завқ-шавқ) ва ҳол тарафдорлари турли фанлар билан ошно бўлишларига қарамасдан, шавқ, хаяжон, жазбага берилиб, оят, ҳадис ва тамсиллар асосида ҳиссият ва хаяжон орқали мурилларни иулта солиб тарбиялаш фойдали деб билардилар. Улар фалсафа ва мантиққа қарши туриб, файласуфлар жумласидан Абу Али ибн Сино танлаган йўлни танқид қиласидилар. Мисол тариқасида Жалолиддин Румий истидлол аҳли (ақл, мантиқ тарафдорлари - файласуфлар)нинг оёқлари ёғочдан, ёғоч оёқ эса жуда кучсиз бўлади дейди.

Шайх Фаридуддин Аттор, Жалолуддин Румий, унинг ўғли Султон Валад, Салоҳиддин Зарқўб Кунявий ушбу йўналишнинг илгор намояндаларидан эдилар.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари тасаввуфни мантиқ ва фалсафа билан яқинлаштириб. ирфоний таълимотни илмий асосларда куриш учун ҳаракат қилардилар. Илмий тасаввуфнинг буюк асосчиси Муҳаммадиддин Ибнул-Арабий (вафоти 1240 йил) бўлиб, унинг тафаккур шиваси бошқа сўфийлар шивасидан ўз илмийлиги билан фарқ қилади. «Аш-шайхул-Акбар» яъни энг буюк шайх деб аталган бу ориф ва сўфий 400 асар муаллифи бўлиб, улардан, «Фусусул-ҳикам» ва 4 жилдлик «Ал-футуҳотул-маккия» китоблари илмий тасаввуф соҳасида ёзилган асарларнинг чуқусиси ҳисобланади.

Ибнул-Арабий ўз асрининг илғор олими бўлганлиги туфайли тасаввуф таълимотини фалсафий услугуб билан ифодалади. У ҳикмат (Фалсафа) ва ишроқни яқинлаштириб, ваҳдатул-вужуд (пантёизм)ни ақдий услугуб ва илмий усулилар билан изоҳлашга уринди.

Шундай қилиб иккинчи йўналиш (илмий тасаввуф) намояндалари завқ, ҳаяжон, шеъру амал билан қўшилган содда тасаввуф таълимотининг назарий томонлари, яъни ирфонни ривожлантириб улга илмий-фалсафий тус бердилар. Доктор З.Сафо ифодаси билан айтганда, ўшандан нари тасаввуф «Хол» (севги, ҳис, ҳаяжон ва завқ)дан бир миқдор «Қол» (суз ва ёзув орқали ифодалаб бўладиган фан)га ўтиб, бошқа фанлар қаторида мадрасаларда ўқитила бошлади.

Кубронинг муҳим асарлари 15дан ошади.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти кутубхонасида шайх Нажмуддин Кубро қаламига мансуб учта қўлёзма мавжуд. Биринчиси «Рисолай одобуз-зокирин» Р.503 рақами билан сақланаётган турли рисолалар мажмусининг ўрта қисмида жойлашган ва Абдураҳмон Жомийнинг машҳур шогирди Абдулғафур Лорий томонидан форс тилига таржима қилиниб шарҳланган рисоладир.

Ҳожи ҳалифа (Котиб Чалабий) ушбу рисолани «Рисолату-тгуруқ» (худога эришиш йўллари ҳақида рисола) номи билан танитиб ўтган. Аммо мазкур рисоланинг шарҳу таржимаси «Рисолай одоб-уз-зокирин» деб номланган. Эҳтимол Абдулғафур Лорий ўз шарҳини шундай деб атаганидир. Мазкур рисолада худога эришиш учун

учта асосий йўл борлиги ва учинчиси энг муҳим, энг яқин ва самарали йўл эканлиги ҳақида сўз кетади.

Кубро учинчи йўлни, яъни ўзи танлазган йўлни «тариқ-уш-шаттор» (довюрак ва қўрқмаслар йўли) деб тавсифлайди ва унинг ўнта асосий қоидаларини кўрсатиб ўтади.

Иккинчи ва учинчи кўлёзмалар бигта рисоланинг иккита нусхаси бўлиб, биринчиси Р. 295 рақами ва иккинчиси Р. 2956 рақами билан сақланмоқда. Биринчи нусха чиройли пухта настаълик шикаст хати билан, 1117 ҳижрий йил сафар ойининг 24 куни кўчирилган. Иккинчи нусха эса оддий настаълик ёзувида кўчирилган. Ҳар икки нусхада бобларнинг унвонлари қизил бўёқ билан ёзилган. Рисола учун муайян ном берилмаган. Биз уни мuaлифнинг сўзларидан фойдаланиб «кўнглим кўзи билан кўрганларим» деб атадик.

Биринчи нусхада «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим»дан кейин (ҳозиҳир-рисолату лиш-шайх Нажмуддин-ал-Кубро), (яъни бу шайх Нажмуддин Кубронинг рисоласи) ва иккинчи нусхада «бисмиллоҳ»дан олдин «ҳозиҳир-рисолату мин муаллафот-иш-шайх Нажмил-миллати ва-ддин-ал Кубро қаддаса сирраҳу» (ушбу рисола шайх Нажмул-миллати ва ддин Ал-Кубро қаддаса сирраҳу асарларидандур) деб ёзилган.

Шайх рисолани қандайdir бир кишининг талабига жавобан ёзган. Унинг учдан бир қисмидан иборат бўлган бошлангич бўлимида муаллиф ҳамду наътдан кейин ҳаёт жараённида орттирган тажрибаларига таяниб турли ҳодисалар ва қадриятларга нисбатан ўз фикр мuloҳазаларини билдиради, турли хислатларга эга бўлган одамларга баҳо беради. Рисоланинг ундан кейинги қисмлари қўйидаги сарлавҳалар билан берилади:

- Тасаввуф йўлига кирган фақирлар ҳақида.
- Буюк Аллоҳ ўз бандаларини севишининг аломатлари.
- Фақирнинг хилватда ўлтириши ва унинг одоби ҳақида.
- Нафс ва унинг издошларини билиш ҳақида. Унинг моҳиятини ҳеч ким ҳеч қачон била олмайди.
- Фақирга ўтит бериш ва унга йўл кўрсатиши ҳақида.

- Фақирикни бошқа нарсалардан афзал кўриш ҳақида.

- Дунё ва унинг моҳияти ҳақида.

- Буюк Аллоҳнинг йўли ҳақида.

Муаллиф ўз рисоласини етти байтлик бир гузал Арабча шеъри билан тутатади.

Рисола араб тилида равон услуб билан ёзилган бўлса ҳам, муаллиф унда балоғат василаси бўлмиш ийжоз (мужаз ёзиш, яъни кўп мақсадни энг қисқа ибора билан ифодалаш) усулидан ҳар томонлама фойдаланган. Мисол сифатида қўйидаги жумлага диққат қилинг: «худо ҳулул, интиқол, иттисол ва инфисолдан покдур» (худо кириш, ўтиш, кўчиш, қўшилиш ва ажралишдан покдур).

Бу тўргта сўздан иборат бўлган ифодада, фалсафа ва қалом илмига доир чукур мазмунлар ётади. Масалан «Ҳулул» сўзи руҳнинг бошқа бир баданга ўтишидан иборат бўлиб, «Ҳулулия» фирмасининг ақидавий асосини ташкил этади.

Рисоланинг иккинчи хусусияти унинг мусажжаълиги яъни турли иборалар охирини вазн жиҳатидан уйғунлаштириб бир бирита қофиядош қилиб ёзилишидир. Сажъ такалуфсиз булганда яъни сунъий бўлмагандан сўзга куч ва гўзаллик бағишлийди ва ибораларга ёқимли бўёқ ҳамда жаранг бағишлийди.

Айтиб ўтилган хослик ва баъзи бир бошқа хусусиятларга биноан шайх Нажмуддин Кубронинг мазкур рисоласи «саҳли мумтанеъ» яъни зоҳиран саҳл-осон, аммо унингдек ёзиш маҳол-имконсиз деб аталган асарлар жумласидан ҳисобланади. Мазкур сабабларга кўра рисоланинг гаржимаси осон кечмади. Сажъ тартибини ўзбек тилида риоя қилиш билан таржима этиш мумкин бўлмаганилиги учун биз айрим жойларда жумлаларни синдириш ёки бир қисмини бир жумла билан ифодалашга мажбур булдик. Шунингдек айрим жойларда баъзи бир сўзлар маънисини қавс ичидан ёритиб бердик. Баъзи бир ибораларни қавс ичидан берилган сўзлар орқали изоҳлашга уриндик.

Ушбу таржима қилинган рисола ҳақида ҳеч бир манбаъдан ҳеч қандай маълумот қўлга кирита олмадик. Агар ушбу рисола шайх Нажмуддин Кубронинг янги топилган

асари бўлса, унинг қиммати яна ҳам ошади ва шайх асарларига яна битта асар қўшилади.

Мазкур рисола қисқалигидан қатъи назар, буюк шайхнинг ирфоний тафаккури, диний фалсафий қарашларини ёритиб берувчи қимматли асардир. Унда муаллиф ўз ирфоний назарларини баъзан фалсафий бўёқлар билан безатади, тасаввуф йўлига кирган соликнинг саховат ва қарамли, уйғоқ юрак ва соғлом ақл эгаси бўлишини уқтириб ўтади. Шунингдек ақлни эъзозлаб уни нафсга қарши қўяди. Унингча ақл ғалабаси - иймон ғалабаси, нафс ғалабаси - шайтон ғалабаси демакдур. У рисолада бундай дейди: - Билгилким Аллоҳ таоло нафси бор нарсаларнинг энг ёмони қилиб яратди..., у шайтоннинг дўсти, барча ёмонликларнинг манбайдур..., шариат ва ақлга қарши туриб, ҳавою ҳавас билан келишади.

Муаллиф бошқа бир жойда нафсни тарбиялаш ҳакида ўз назарини қуидагидек билдиради: «Солик уни тарбиялаб риёзат чекдиришдан ғофил бўлмаслиги зарур. Ақлни унинг кишани, шариатни унинг зинданита айлантириб...» ёки «нафсни ҳақорат қилиб ақлни эъзозлаш» каби иборалар орқали ҳеч қачон тоат-ибодат ва сулук йўлига киришни ақл талабларига қарши кўймасликни таъкидлайди ва бу масалага доир ўз ишончини қуидагидек ифодалайди: - мен билиб олдимки нафс орга (иснодликка), истак ва ҳавас норга (оловга) тортар ва ақл эзгуликка чорлар экан.

Рисолада шайх томонидан кўрсатилган йўлланмалар ва оғир риёзатларга доир ўтилардан мақсад ҳаётдан воз кечиб, тарки дунёчиликка берилиш эмас, балки нафсни покизалаш туфайли уни ҳайвоний ва шаҳвоний истаклардан озод қилиб, руҳни юксак даражага кўтариш, инсонларда ҳар доим вижданни уйғоқ саклаб, руҳий тубанликдан қутқазиб, уни ҳақиқий инсон мақомига етиштиришдир.

Биз буюк олим, мутафаккир ва йирик сўфий шайх Нажмуддин Кубронинг ушбу рисоласини балоғат ва фасоҳат нуқтаси назаридан унинг арабча матнига тенг келадиган даражада таржима қилинг деб иддао қилмоқчи эмасмиз. Биз фақат ихлос ва иродат ҳукмини бажардик

холос. Агар ушбу таржима, ҳурматли ўқувчилар диққат-эътибёрига сазовор бўлса, мутаржим ўзини баҳтли деб билди.

«Кўнглим кўзи билан кўрганларим» *Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим.*

Денгизлар ўлчовлари ва тоғлар оғирликларини билувчи, оғир булатларни юрдиувчи, ишларни тадбирга солувчи, ҳолларни ўзгартирувчи, ризқу рўзи ва ўлимлар вақтини белгиловчи, эзгулик, улуғлик ва буюклик эгаси, кириш, қўшилиш ва ажралишдан узоқ, олий сифатлар билан мақтаглан, озайиш ва йўқолишидан пок, кофирлар ва адашганлар сўзларидан бугунлай юксак турган Аллоҳга сано ва сифатлар бўлсин. У шундай барҳаёт, буюк ва юксак зотким, ундан ўзга ҳеч бир тангри йўқдир. У шериксиз ва бемислдир. Барча жонлиларнинг қайтадан тирилиб йигилиши, (шунингдек) қабр (ва унда бўладиган) сўроқларга ишонувчи бир банда сифатида гувоҳлик бераманки, Мұҳаммад унинг бандаси, юборган элчиси ва пайғамбари сифатида ўз сўзларida содик, мақтовга сазовор ишлар ва рози қилувчи хислатлар эгаси эди. Энг яхши оила ва сафдошлар бўлган унинг оиласи ва сафдошларига тангридан дурудлар бўлсин.

Аммо байд, – тангри сенга тавфиқ насиб этсин – Аллоҳ менга насиб этган фәқирлик неъматининг баъзи томонларини, хос суратда менга ва умуман барча фәқир бандаларига кўрсатган гўзал эҳсонларидан кунглим кўзи билан кўрганларимни баён этишни мендан сўраган экансан. Мен эса шошилинч билан сенга жавоб қайта-ришга уриниб, кўнглим дафтари ва хотирам саҳифасидан тангри хос суратда менга иноят қилган ва уларни олишта мени илҳомлантирган нарсаларни йигиштириб олиб, Аллоҳдан тавфиқ тилаган ҳолда бундай дейман:

Дунёнинг бир қисмини кезиб, ишларни синовдан ўтказдим, турли амаллар билан шугулланиб, маълум кишилар билан мулоқотда бўлдим. Буюк ишларни амалга ошириб, барча нарсаларнинг аччиқ-чучугини татиб кўрдим Китобларни текшириб чиқиб, олимлар хизматида бўлдим. Дунё истаб умримни бекорга ўтказдим. Кўп

ажойиб нарсаларни кўздан кечириб билиб олдимки: энг тез ўтиб, энг тез завол топадиган нарса умр ва дунё экан. Ҳеч бир нарсани ўлим ва охиратдан яқинроқ, ҳеч нарсани умид-истакдан узокроқ ва ҳеч нарсани тааний (оғирлик ва магонат)дан яхшироқ кўрмадим.

Икки дунёning энг яхшилигини қаноатда, энг ёмонлигини тамаътиргирликда кўрдим. Одамлар орасида ўз вақтини «кошки», «керак», «мумкин» деб даргумонликда ўтказдиган кишини, энг қисқа умр эгаси деб билдим. Камтарлик энг яхши безак ва баҳиллик энг ёмон нарса деб ишондим. Барча яхшиликларни қамраб олган сифатлар ичидаги энг яхшиси хулқ гўзллиги ва барча ёмонликларни қамраб олган сифатлар ичидаги энг ёмони ҳасад экан.

Мен қизил ўлимни тиламчиликда, мангу ҳаётни ўз ахволини яширишда, муваффақиятни саъй-ҳаракатда, ҳўрликни лангасаликда, бало-мусибатни сўзлашда, виқорни сукутда кўрдим. Ҳар бир ҳарис маҳрум, ҳар бир дунё қидирувчи маҳзун экан. Ҳар бир аёлмандни чўккан ва ҳар бир мол эгасини мискин деб топдим. Энг оз нарса содиқлик ва улуғворлик эгалари ва энг кўп нарса нифоқ қардошлари экан.

Мен тангри томонидаи дунё қулигидан қутқазилган кишидан бошқани эркин кўрмадим. Ҳўрлик ва ҳақоратни махтуқлар хизматида, иззат ва шарофатни яратувчи хизматица кўрдим. Педшоҳлар юракларидан шадидроқ ва қаттиқроқ нарса бўлмас ва фақирлар учун ямалган ҳирқадан яхшироқ безак топилмас экан.

Энг яхши ҳисоб-китоб, ўз нафси билан ҳисоб-китоб қилишилар. Ҳар оқил киши охиратта юз туттач ва ҳар жоҳил киши дунё билан қизиқсан бўлади. Рогиб (нафс истакларига берилган киши) ҳар доим машғул ва зоҳид (нафс истакларидан воз кечган киши) ҳар доим фароғатда яшайди. Мурид (худо йўлига кирган киши) қидирувчи ва муддаъий (кашф-каромат ва улуғворликни даъво қилувчи) ёлғончи бўлади.

Мен ҳеч бир безакни тўғри сўздан чиройлироқ топмадим. Мен тангрининг барча яратган нарсаларида унинг ўзини курдим. Мен билиб олдимки нафс орга (иснодликка), истак ва ҳавас норга (оловга) тортар ва ақл

эзгуликка чорлар экан. Энг кучли инсон ўз нафсини тарбиялаб, истаклар йўлларини тўсишга қодири экан. Буюк тангрига бўйсуниш, умр, ризқу рўзигта барака қўшар, унинг пайғамбари - унга ва оила аъзоларига худодан саломлар бўлсин - изидан бориш. дунё ва охиратда яхшиликка олиб борар ва неъмат эгасига шукур билдириш, унинг кўпайишига сабаб бўлар экан. Билим, энг яхши сұхбатдош, ҳирсу тамаъгирилик энг ёмон ўртоқ экан. Барча осийлар, гуноҳкорлар ва кабираларга (катта гуноҳларга) ботганлар ва истрофарчилликка йўл қўйганларни кўздан кечириб, улар ичидан ўзимдан ёмонроқни кўрмадим. Жаннатта киришни ҳалол овқатланиш ва имконсиз ишлардан воз кечиша, дўзахига тушишни нафс истакларига берилишда кўрдим. Менга аниқ бўлди-ки, ҳалқ устидан Шайтон ҳокимлигининг боиси дунёни севишила экан. Ўлганларнинг ҳолидан, улар қолдирган уйжой ва мол-мулкидан ибрат олмаган кишини одамларнинг энг жоҳили деб санадим. Энг баҳтсиз инсон тангри белгилаб берган худудни (чегараларни) бузиб ўтган киши экан. Тил_барча мусибатларнинг манбай, чидам ва ишонч шариат ва дин устунлари бўлиб, ибодатларнинг афзали фарзларни адо этиш, одатларнинг энг эзгуси гуноҳлардан четда туриш, энг савобли иш кишиларга озор бермаслик, энг яхши бойлик - кучли иродада экан. Худонинг зикридан сўнг энг яхши зикр ўлимни эслаш, ўлимдан ҳам оғирроқ нарса қўлдан кетган нарсага афсус-надомат чекиши экан.

Мен нафснинг покизалиги фақат пайғамбарларга ва кунғилнинг тириклиги авлиёларга хос эканлигига ишондим Ҳар қанча қидирсам ҳам, тинчлик ва роҳатни дунёдан воз кечиши ва уни тарқ этишдан бошқа нарсада кўрмадим. Буюк тангри билан унсу-улфатда бўлишни истаб, уни фақат одамлардан узилиб гўшада ўлтиришда топдим. Шайтонга қарши курашдим. Унга фақат ўз нафсимга қаршилик ва унга душманлик билдириш йўлидан эришдим. Худога нисбатан яхши хаёлда бўлишни умид сарчашмаси деб ишондим. Эшийтдимки экмаган ўрмайди, раҳм қилмаганга раҳм қилинмайди, туну кун кемаси, унга мингандарни жаннат ё дўзахга олиб боргусидур. Зинҳор-зинҳор кибрга йўл қўймангиз. Халифалар, под-

шоҳлар, кучу ҳашамат эгаларини, шавкат ва дабдабаларга берилиб ўзларидан ғофил қолганликларининг гувоҳи бўлдим. Бу йўлдан улар учун ҳеч бир фойда унмади. Одам алайҳиссалом яралгандан бери то (Исрофил) сур торткунга қадар барча инсонлар ниҳоят ожизликдан бир чумолининг синган оёғини ўз ҳолига қайтаролмас эканлар. Барча фазилатлар ва фасоҳат эгалари, мунажжимлар ва турли фанлар билимдонлари учун ҳаттоқи пашшанинг бир қанотини яратиш ҳам имконсиз экан. Улар бу ишга қодир эмасликларини билдириб, ниҳоят ҳайрат ва дармондалиқ билан ўз камчилик ва ожизликларини эътироф этганлар.

Яратиш, буюриш, билим ва куч эгаси бўлмиш Аллоҳ барча айбу нуқсонлардан покдир. Энг гўзал яратувчи Аллоҳ, файз-барака эгаси ва улуғдир. Эгалиқда унинг шериги йўқдир. У барҳаёт зот, ундан ўзга ҳеч бир тангри бўлиши мумкин эмас. У барча ашёнинг ижод қилувчиси, еру кўкнинг безатувчисидир. Аршу Курсининг яратувчи, инсу жин (инсонлар ва ажиналар)га ризқу рўзи берувчи зот бўлиб, текис ва ўрта жойда қарор топишдан (ўрин олишдан) покдир. У хоҳлаганидек ҳукм қиласиди, истаганини амалга оширади, чириган суякларни асбобанжомсиз тиклайди. У тирикларни ўлдирувчи, ўликларни гирилтирувчи, ажаллар, ризқу рўзиларни белгиловчи, сезги ва ҳаракатларни билувчи, чумоли юриши ва энг заиф овозни эшитувчи зотдир. Ер юзи ва кўкларда ҳеч бир нарса унинг измидан четда қолмайди. У барча сирлар ва яширин нарсаларни билиб туради.

Унинг ўзига, барча фаришталарига ўлгандан кейин қайта гирилиш, шафоат, жаннат, дўзах, қабр (унда бўладиган) сўроқлар, ҳавз (Кавсар ҳавзи), тарози, сирот, кофирлар учун оловнинг абадийлигига, мўминлар учун жаннатнинг мангулигига иймон келтириб ишонч билдирамизки, (қиёмат куни) тангри одиллик билан бандалар орасида ҳукм юритиб, қатъий суратда адл қилгандан сўнг, ер юзида зулм қилинганлар ҳақ-хукуқини олиб беради. Шунингдек, дардли азоблар дўзахдалигига, тангри ўз дўстлари учун жаннатда берган барча ваъдалар ҳақлигига, ўшанда юзларнинг энг мукаррами бўлмиш унинг карамли юзига боқиц мұяссар бўлишига ишонамиз.

Ишонч билдирамизки, Аллоҳ томонидан юборилган китоб (Куръон)даги барча ваъда ва ваъидлар баҳтлилар ва баҳтсизларга бериладиган мукофотлар ва жазолар, амру наҳӣ (буюрии ва қайтариш) хабарлар, қиссалар, масаллар ва ҳикматлар, ҳалол ва ҳаром (ҳақида берилган ҳукмлар), муҳкам ва муташобиҳ (маъниси биз учун аниқ ва ноаниқ бўлган оятлар) ва шунингдек, биз учун изоҳлаб ва шарҳлаб берилган нарсаларнинг ҳаммаси ҳақдир. Шу каби биламизки, Аллоҳнинг Расули - унга ва унинг оиласига саломлар бўлсин - ҳақдир. Исо, унинг бандаси ва пайғамбари эди. Аллоҳ уни ҳазрати Одам каби тупроқдан яратиб сўнгра «бўл» - деди ва у бўлди. Исонинг онаси садоқатли-покиза аёл эди. Ҳар иккаласи овқат ейишарди (яъни инсон эдилар, худо эмасдилар).

...Биз ишонамизки, шайғамбардан кейин энг яхши одам Абубакр, сўнгра Умар, сўнгра Усмон ва сўнгра Алидир - Аллоҳ улардан рози бўлсин! - Аллоҳ томонидан гуноҳлари ювилиб, бутунлай покланган шайғамбарнинг пок оиласини севамиз. Иқрор этамизки, Аллоҳ таоло барча ҳодисалардан йироқ бўлиб, ҳалойиқа ҳеч қандай муҳтоҷлиги йуқдир. У барча маҳлуқларни ўз иродаси ва ҳикмати билан яратди. Йўқдан бор қилишда ва изҳор этишда ҳеч қандай муҳтоҷлик сезмайди. У барча ишларни бирон-бир сабаб орқали эмас, балки илоҳий ҳикмат ва ўз бирлиги қудратини изҳор этиш асосида ўз тадбири ва иродаси асосида юритади. Булар барчаси унинг бирлигидан далилдир.

У барча камчиликлардан пок, ўз-ўзига таянган зотдир. Кўқдан тортиб Ернинг қатламларигача жойлашган барча ашё мавжудот унга таянган. Барча ҳалойиқ мажбурий суратда унинг ҳокимияти остида бўлиб, амрини бажаришга мажбурлирлар. Моҳиятининг тубига етиб бориб, у юритган ҳукмлар ва белгиланган тақдирлар сирасорини билиб олишга қодир эмаслар. Улар ўзлари учун зарар ва фойда келтириш, ҳаёт бериш ва қайтадан тирилтириш имкониятига эга эмаслар.

Буюк тангри бизнинг хотирамизда йигиладиган, куксимиз ва ўйларимизда кечадиган тасавурлар, кўнглимиздаги хаёллардан пок бўлиб, ўзи истаган барча ишларга қудратлидир. Унинг учун мислдош, бошлангич,

завол, хулул (бирон-бир бандага ўтиш) иртиҳол (бир жойдан бошқа жойга кўчиш), макон (ўрин) ва маол (оқибат, келажак) йўқдир. Аллоҳ буюк эҳсон, азamat ва юксаклик эгасидир. У зулм аҳли бўлмиш кофиirlар ва адашгандар сўзларидан юксак туради. Кинининг жаннатга бориши ва оловга кириши унинг одиллиги билан бўлади. Бирон ишни хукм қилса, унга фақаттина «бўл!» - дейди, ўшанда ўша иш бўлиб қолади. Унинг хукми ва буйруғини қайтарувчи бўлмас. У билувчи ва қудрат эгаси бўлиб, ҳеч бир нарса унга ўхшаш эмас. У эшитувчи ва кўриб турувчидир. Ул зот нақадар яхши хожа ва нақадар яхши ёрдам берувчи зотдир. Биз ушбу (эътиқод) билан яшаймиз, у билан ўламиз. Агар буюк тангри истаса, шу билан (ушбу ақида билан) қайтадан тириламиз. Мен мазкур қатъий сўз ва аниқ эҳсонни раҳ қилган мункирларга қарши туриб, ўзим учун куйидаги шеърни ёздим:

- Эй тўгри йўлдан озаб уйқула колган мункир, сен ~~хўз тангри исён кутардин~~.
- Эй нафс истакларига қул бўлиб кўзлари кўр бўлган киши, сенга афсуслар бўлсинки, унга (тангрига) нисбатан инкор йўлини тутдинг.
- Бизнинг барча буржон ва хужжатларимиз, ёрқин ва аниқ ва барча далилларимиз ҳозир ва шоҳидни.
- У яратгандарнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, ул зот бир. Ва ягонаду.

Тасаввуф йўлига кирган фақирлар ҳақида

Буюк тангри сенга тавфиқ берсин, мендан садоқатли ва фақир соликнинг безаклари нима? деб сўрагансан.

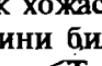
Эй, биродарим, ўзинг учун тақвони тўшак, касодни сармоя қилиб ол. ~~Оҳират~~ ~~зарафарим~~; нафаслар - ~~тўхтаб~~ ~~шар~~ ~~жойларин~~; қабр - ~~мансизин~~; сабр - ~~мансизин~~; ишонч - ~~сұхбатдошины~~; ожизлик - ~~чора тадбиринг~~; соқинлик - ~~харакатинг~~ хилват ~~дийин~~; очлик - ~~оқибатин~~; кўзёши ~~иҷомлигин~~; фақирлик - ~~қадимин~~; умр хисобкитоби - ~~уликуш~~; тиззанг - ~~ёнигин~~; масжид - ~~сарар~~ жойинг; ҳикмат - ~~аренни~~; ибрат олиш - ~~корашини~~; хаё - ~~кузатувчини~~; тавфиқ - ~~ўртогин~~; олий ахлоқ - ~~еъфратин~~; қаноат - ~~ўйинчинг~~; парҳезгорлик - ~~намозини~~; жим

юриш - рўза гутишинг; дўзах ўйлови - қайфу-ғамийг; жаннат(ёди) - хурсандчилларинг; иложисизлик - соғлиғинг; таъмъирлик - маразинг; қабрлар - эслатувчинг; кунлар - ўтиг берувчинг; маҳзунлик - куйинг; ўлимни эслаш - самоъинг; дунё ва унинг аҳлидан кўз юмиш - рақсинг; таҳорат - қуролинг; тақво - уловинг; шайтон - душманинг; нафс - ғанимминг; дунё - зинданинг; истак ва ҳавас - қаровулинг бўлсин.

Тұнларинг кўзёши билан, кунинг кечирим тилаш ва огоҳлик билан ўғсин. Вақт - ҳосилинг, дин - қўргонинг, шариат - шиоринг; Аллоҳ китоби сўзлаб берувчинг, худога эзгу ғумон қилиш - сармоянг; Аллоҳ пайғамбарига - Оллоҳдан унга, унинг оиласи ва саҳобаларига саломлар бўлсин! - дуо ўқиши (саловат айтиш) касбинг бўлсин. Барча мусулмонлар ҳақида дуо қилиш одатинг, эзгу ишлар қилиш ниятинг, бажарилган ишлар (тоат ва ибодатлар)нинг қабул бўлмаслиги ва оқибатнинг ёмон бўлиши эҳтимоли - қўрқинчинг. Аллоҳга эришиш энг олий мақсадинг ва ушбу (айтиб ўтилган) фақирлар сифатларига эга бўлиш энг кичик истагинг бўлсин. Булардан ўзгаси, истаклар ва гуурурдан бошқа нарса эмас.

Агар буларни бажаришга улгурсанг, ҳар доим эркин яшаб, ҳотиржамлик билан дунёдан ўтгайсан. Агар буюк тангри истаса, худо ҳамди билан ҳавфсиз қабрдан туриб баҳтиёрлик билан жаннатга қадам қўйгайсан.

Буюк Аллоҳ ўз бандасини севишининг аломати ҳақида

Бандага нисбатан Аллоҳнинг муҳаббати, шунингдек, банда ўз буюк хожасига эришиб, унинг муқаддас ва юксак сифатларини билиб олишининг аломатлари қўйида-гилардан ибора Тангрига ўз тутиб унинг ҳузурига борадиган киши шунни билмоғи керакки, қайтарувчи ва берувчи, фойди ва зарарга етиштирувчи, йўлга солувчи ва йўлдан оздирувчи, фақат ушал Зотнинг ўзидир. Боқийлик фақътгина унинг ўзига хос бўлиб, бешқалар фонийдирлар. Унинг (кицдининг) юраги билан тили бир-бирига тенг зикр қилиб, томирлари Аллоҳ муҳаббати ва зикри

билин тўлиб тошган бўлади. Ўзи учун бирон-бир қадр-қиммат қойил бўлмай, дунё ва унинг истакчиларига нафрат кўзи билан қарайди. Ўлимни ва Аллоҳ билан учрашувни севади, хилватда яшаб одамлардан узоқда туради. Мақтагаш ва ёмонлаш, яхшилик ва ёмонлик, бериш ва бермаслик, шунингдек, олтгин ва тупроқ унинг назарида тенг бўлиб, ўзидан содир бўлган тақсирлар (кусурлар) учун туну кухъиглайди.

«(Худо йўлига кирган солик) дунёда ўз қолипи (гав-ласи) билан яшаб, қалби охират билан бўлади. Иймон-эътиқоди худога бутун бўлиб, тилида ҳақ зикри ё ўлим ёди, қиёмат (куни) қўркуви, жаннат ё дўзаҳ сифатларидан бошқа бирор нарса юрмайди. Унга энг яқин нарса ўлим ва ёнг узоқ нарса-эрзу-истак бўлади. Ҳалойиқдан маъюс (умидсиз) бўлгани учун беҳудага ўтказган ўз умрига йиглайди.»

Бу (айтиб ўтилган нарсаларнинг ҳаммаси) буюк Аллоҳ ўз фазлу-эҳсони билан ўзининг ожизу-заиф бандасига илтифот кўргазганидан ва банда барча олий ва юксак сифатлар эгаси булган ўз хожаси эшигининг бўсағасига етиб борганидан далолат беради.

Фақирнинг хилватда ўлтириши ва унинг одоблари шарҳи

Мақсад шудирким, ушбу йўлга қадам кўйган мурид банда, дунё ва охират (фикри)дан фориг бўлиб, буюк Аллоҳнинг ризосини истаб қалбу-ҳолини ислоҳ қилиш ниятида тавба орқали (гуноҳлар касофатидан) покланисиň, ҳалол билиш ё рад қилиш юзасидан одамларга ситам қилганидан тавба қилсин, дунё ва унинг аҳлидан узоқлашиб охиратга юз тутсиси, унинг асбоблари (тоат ва ибодат) билан шуғулланисин. Зоҳир ва ботинни барча ирода ва истаклардан бўштабиб, овосиз, ҳаракатсиз, кўрқиб сигиниб, йиглаб, ожизлик ва ҳаё изҳор этсин. Шариатта қаттиқ ёпишиб, худонинг чегараларини бузмасдан, барча ҳукмларини билиб туриб, унинг расулининг - худодан унга ва унинг оиласига саломлар бўлсин! - сун-

натларига пайравлик қилган чөда, бутун қалби ва барча вужуди билан улуг ҳақ ҳузурига юз тутсинг.

Фақир киши хилватда ўтиргандан кейин ўзини ўлик ва хилват (жой)ни қабр деб гумон қиласди. Ўлик учун ҳеч қандай ихтиёр ва ирода қолмайди. Кўнгли тангридан бошқа бирор нарсага тортилмаслиги учун, хилватта киришдан бурун ўзининг барча ишларини бажариб, керакли нарсаларини таъмин қиласди. Ҳалойиқдан узоқ, жомеъ (масжид)га яқин ё жумъя (намози)га бориш зарур бўлмайдиган жойда бир ўринни танлайди. Ўрин тор бўлиб, унга қуёш нури ва кун ёруғлиги тушмайдиган бўлиши керак.

(Хилватда ўтирган кишининг) ёнида таом, маълумот оладиган (ўқийлигандан) нарса бўлмайди. Ҳар доим - туну кун, яширин суратда сустлик кўрсатмай, баҳона қилмасдан зикр билан машғул бўлади. (Зикр чоғида) қалби тилидан, тили қалбидан олади (кўнгли билан қалби бир бўлади).

Бу ишни бажаришга унга нисбатан эзгу ниятли бўлган, озиқ-овқати ва мижозини тушунадиган, касаллик сабабларини англаб олиб, дорилар таъсиридан воқиф бўлган ҳозиқ табиб сингари унинг яхши-ёмон томонларини, ақлу-фикрини, чидами ва шошилиши, куч ва иродаси ва нафсининг тамойилларини биладиган бир ўтил берувчи шайх ё меҳрибон бир оға-ини ё салоҳиятли ўртоқ ва ё садоқатли дўст унга ёрдам бериши керак.

(Солик) Тангрига сигиниб кўп марта унга истихора (яхши ишни талаб қилиш)дан кейин, унинг ҳузурида ўз юзини гупроқса суртиб, қалбу руҳини унинг ҳазратига топширади. Иродасиз бўлмаган пайтлардан бошқа ҳолда, овоз билан зикр қилмайди, ўз ихтиёри билан ухламайди, бирор нарсага суюнмайди, бирор нарсани баҳона қилмайди, фарзу-суннат (намозларидан) бошқа намоз (яъни нафл намози) уқимайди. Улар эса ўқиладиган (суннат намозлари) тонг намозининг икки ракъати ва таҳоратни тозалашдан кейин (ўқиладиган) икки ракъат намоздир.

Унинг хотирида кароматлар ва мавҳибатлар (худо томонидан ато қилинадиган имтиёзлар) кечмаслиги керак. У, ўзининг хилватда ўтириши учун ҳеч қандай аҳамият қойил бўлмайди, худони эслашга давом бериши би-

лан, унда ҳеч қандай илдао ва худбинлик қолмайди. Ўз нафсидан ёмон кечинмаларни ва кўнглидан фосид ва тубан истакларни чиқариб тацлайди. Ўз кучи, чидами, тоқати, заифлиги ва соғломлигига қараб овқат ёйишини озайтиради. Ҳар доим ёқимли ҳидлик нарсалардан фойдаланиб туради. Ёғлиқ емайди. Худони эслаш билан одобни сақлаб туради. Ҳар доим ўзини азаматли бир жаббор султон ҳузурида турган катта жинояткордек сезади. Шариат ва Суннага қарши ҳеч иш қилмайди. Нарсаларни курсатишга илтифот билдирилмайди. Ўз нафсини, (васзасалардан) зикр билан ҳимоя қилади. Буюк Аллоҳдан уялган (ҳаё қилган) ҳолда, ўз гуноҳлари учун кечирим сўраганилек, ўз тоат-ибодати учун ҳам кечирим сўрайди. Кофирлар учун қандай кўрқадиган бўлса, ўзи учун ҳам шундай қўрқади.

Хилватда ўлтириш чоғида, (солик)нинг ишончи комил, ақидаси бутун бўлиб, Аллоҳга унинг фаришталари, китоблари, пайғамбарларига иймон келтирган, қайтадан тирилиши, жанинат ва оловга, худо берган барча ваъда ва ваъидларга (таҳдидларга) ишонган, худо пайғамбарининг - худодан унга ва унинг оиласига саломлар бўлсин! - саҳобаларини севиб, пайғамбардан кейин, барча ҳалқларга нисбаган уларнинг афзаликларини эътироф қилган бўлиши керак. Айтиб ўтилганларнинг акси бўлган ҳолда, хилватда фосид-мунофиқ сифатида ўлтириб, ундан бишъатчи ва зиндиқ сифатида чиққан бўлади.

(Хилватда ўтирган солик) Тангри иродасини ўз иродасидан устун кўяди. Ўзига раво кўрган нарсани барчага раво кўради. Хилватдан чиққандан кейин ожизлик кўрсатиб (ўз сирларини) яширишга уринади, ўз юраги ва тилини сақлайди. Хилватда бўлсин ё бўлмасин, ҳар доим таҳорат билан юради. Унда дунёга ва дунё эгаларига, ҳеч қандай меҳру-муҳаббат қолмайди. Буюк Тангридан, ёмонликларга буюрувчи ўз нафсининг шарридан омонлик ва паноҳ излайди, тоату-ибодат қилиш ва (ишлар) оқибати эзгулик билан гугаши учун тавфиқ (ёрдам) сўрайди. Негаки, барча ишлар ўз хотимаси билан баҳоланади. Тавфиқ худодандир.

**Нафсни таниб олиш ва унинг
издошлари ҳақида**
**Унинг моҳиятини ҳеч ким ҳеч қачон
билаолмайди**

Билгилким, Аллоҳ таоло нафсни бор нарсаларнинг энг ёмони қилиб яратди. У эса ҳамиша сен билан бўлиб, сенинг уловингдир. Сен унга муҳтожсан. У уйингдаги матолар устида туриб, уларга кўз тикиб турган ўғрига ўхшайди. У шайтоннинг дўсти, барча ёмонликларнинг гурав жойидир. Унинг кўп ёмон сифатлари бор: ёмонликни яхши кўриб, яхшиликни ёмон кўради, шариат ва ақлга қарши туриб, истаклар ва ҳаваслар билан келишади. Сен уни тоат-ибодатта чақирасан, лекин у осийликка қараб юради. У тўқликда йиртқичларга, очликда мурғак гўдакка, ғазабланганда подшолар ва золимларга, шаҳватда ҳайвонларга, кўрқандан мушукка, хавфсизлик сезганда қоплон ва арслонга ўхшайди. Унинг ёмон одатларидан бири шундан иборатки, фақирлик (йўқсулиллик) ва камчилик (ризқу-рўзи озлиги)дан кўрқади, лекин буюк Аллоҳ ва унинг оғир азобидан кўрқмайди. У шайтоннинг ўйинчоғидир. Дунё ва унинг безаклари, ҳавас ва шайтон, ҳамда уларга боғлиқ бўлган нарсалардан унинг кўп ёрдамчилари бўлиб, ҳар бир ёрдамчисининг дунёвий ҳаётни безатувчи нарсалардан лашкарлари, оғликлари ва хизматчилари бор. Мисол суратда кўп емоқ, кўп ухламоқ, кўп кулмоқ, ошиқлик қиссаларини тингламоқ, дунёни севмоқ, бойликни танламоқ, тақаббурлик, ҳасад, ғийбат, ёмонлик билан шуғулланмоқ, ичимликлар ичиб гуноҳга қўл уриш, турли ўйинларга берилиб, фойдасиз ишларга уриниш, мол-мулк йиғиб истаклар ва орзулар ипини чўзиш, ёмонликка буюриб, яхшиликдан воз кечдириш, истак-ҳавас ва сурур (хурсандчилик), иморат ва тижорат (уй-жой қуриш ва савдо)га кўнгил боғлаб ёмонни яхшилаш; бошқалар сир-асрорларини фош этиш, чегарадан (ахлоқ ва одоб чегарасидан) чиқиш, ботилдан ёрдам сўраб ҳақни инкор этиш, дунёпаастларга хурмат билдириб, охират аҳлини ҳақорат қилиш, шулар жумла-сидандир.

Буларнинг ҳаммаси, ёмонликка буюрувчи нафс (нафси аммора)нинг сифатларидан ҳисобланади. Одам авлодининг барча томирлари бирликда унинг ёрдамчилари учун малайлар вазифасини бажариб туради.

Фақат худо гавфиқи билан ўз айбларини кўришга қодир бўлган ва унинг ёрдами билан ўз нафсининг макру ҳийлаларини билиб олиб уни енгишга муваффақ бўлган киши, тақво ва парҳезгорлик юганини унинг оғзига солиб, ҳўрлик ва ожизлик кишсанлари ва шариат бўйруқлари билан уни қайд этиб, мужоҳада (жиход) қиличи билан уни ўлдиришга муваффақ бўлади. Ундан кейин очлик, чанқоқлик, уйқусизликни унинг устидан кучайтириб, Тангрига итоатдан бошқа ишларда унга қарши туради.

(Солик ҳатто) тоат-ибодат қилишда ҳам ундан (ўз нафсидан) қўрқиб туриб унинг барча қилмишларини қоралаб, дунёдан кўз юмгунча ҳатто бир лаҳза ҳам уни тарбиялаб, риёзат чектиришдан ўфил бўлмаслиги зарур. Ақдни унинг кишани, шариатни унинг зиндони, тоат-ибодатни унинг қоровуллари, ўлим ёдини унинг овқат ва ичимлигига айлантириб, унга нисбатан ҳаддан ортиқ эҳтиётни риоя қилгандан кейин, ўшал бечора банда, нафснинг яратувчисига ёлбориб, унинг макру-ҳийласи, ёмон одатларидан ва (мабодо) ақд устидан унинг ғалаба қозонишидан паноҳ тилаб, буюк Тангридан унинг шарридан омон қолдиришни сўрайди.

Ақи билан нафс иккита қадимий душман кишига ўхшайди. Улардан ҳар бири ўз қўлида яланғоч қилич тутиб, иккincinnисини ўлдиришга шайланиб туради. Бир лаҳза ҳам бир-биридан кўз узмайди. Қай бирини ғафлат босса, ўша заҳоти мағлубиятта учрайди. Ўз нафсига золим бўлган киши унинг шарридан қутулиб, ҳийла ва макрларидан четда қолади. Буюк Аллоҳ шундай марҳамат қилган: «Ва минхум золимун линафсиҳи» (улардан баъзилари ўз нафсларига зулм қилувчиидур) (Куръони Карим, 35-сурा, 32-оят).

Нафсга жабр қилиш, уни фосил истаклари, фоний лаззатлар, ботил умидлар, асоссиз орзулар, дунё ғурури, нафс тилаклари, шуҳрат ва эътибор, молу давлатта кўнгил боғлашдан қайтарип, истайдими истамайдими, уни

Шариат ва Суннага бўйсундириш, худонинг тоату-ибодати йўлига солиш, ўлимни эслатиб, у дунёни севишга рағбатлантириш ва шунингдек унинг макр, ҳийла ва худбинлигидан қўрқиши демакдур. Негаким, унинг алдамчилик ва бузғунчилити, гуноҳдан кўра, тоат-ибодатда купроқ бўлади. Чунки тоат қилиш жараёнида гуноҳ қилишдан кура купроқ лаззат сезади. Масалан, тоат-ибодатни бе заб кўрсатиш, ўз ишига катта баҳо бериш, риёва мунофиқтиқ, ҳалқ томонидан кўрсатилган ихлосни ёқтириш, қўлни ўтириш, табарруклик ва зиёратмандлик, кагта шуҳрат қозониши, одамлар олқищини исташ, подшолар томонидан кўрсатилган рағбатлар ва одамлар келиб-кетишидан хурсандлигини билдириш, самоъ мажлисларида ҳозир бўлиб ҳарқи одат (фавқулодда ҳодисалар) кўрсатишга уришиш, сунъий суратда (хўжа кўрсинг учун) руза тутиб оз овқатланишини кўрсатиш, ёлғондан йиглаш, лаблар билан тамшаниб, кўз билан ишора қилиш, қалби ҳузурсиз Аллоҳга ёлбориш, ямалган либослар кийиш. гушлар кўриб ўтмиш ва келажак ҳақида ҳукм юргизиш, ожиз кишиларни куриш билан тоат-ибодатда муболага қилиш, аммо хилватда (ёлғиз қолганда) дангасалик қилиш, мажлисларида жавонлар иштирокига розилик билдириш, аёлларга боқиш - шайтон шарридан худога паноҳ тилаймиз! - шулар жумласидандир.

Ҳақиқатда ҳам, булар (айтиб ўтилган хислатлар), ароқ ичиш, гуноҳ қилишдан ёмонроқдир. Тангри бизни нафсимиз шарридан ва ўз (бажарган) ишларимизни кўрсатишдан (риёдан) асрасин. Пайғамбар - Саллюллоҳу алайҳи ва олиҳи ва саллам - (худодан унга ва оиласига саломлар бўлсин!) буюрганлар: агар Тангри бирор банда учун эзгулик ирода қилса, уни ўзининг камчиликларини куришга қодир қиласи. Илоҳим, биз учун ўз камчиликларимиз ва ёмон қилмишларимизни кўриб олишга кучуғайрат бергайсан, кўз-юмиб очгунча ва ундан озроқ муддат ичида ҳам, бизни нафсимизга, нафсимиз истакларига, ёмон қилмишларимизга бўйсундирмагайсан! Бизга ўз ғанимларимиз устидан ғалаба қозонишга ёрдам бергайсан, бизни иймон ва ишонч билан дунёдан ўтган кишилар қаторида қабул қилгайсан, бизни одамлар орасида

шарманда қилмагайсан! Ҳақиқатан ҳам сен, ўз берган ваъдаларингдан қайтмагувчисан.

Фақирга ўтит бериш ва унга йўл кўрсатиш ҳақида

Охират йўлига кириб, дунё балолари денгизларидан соғлом ўтишни истаган фақир, қуидагиларнинг барчасини жиддий суратда эгаллаб олиб, ўз нафси билан бирга уларни бажарини керак. Негаки улар бандалик асоси, хизмат ва тоат маркази ҳисобланади:

Ҳалол (луқма) емоқ, маҳол (имконимиз иш)ни тарк этмоқ, эътиқод бутунлиги, саъй-ҳаракатда содиқлик, ўлимга тайёр бўлиш, кўлдан чиққанини жабийра қилиш, қабрга кирмай туриб ўз қилмишларини кўздан кечириш, ипсон ва инсон бўлмаганларга (ғайри инсонларга) тил тегизмаслик, бошқалар айбидан кўз юмиб ўз айларини кузатиш, оға-иниларга ўтит беришдан олдин ўзига насиҳат қилиш, буюк Аллоҳ мұҳаббати учун ҳам ичдан, ҳам юздан дунёга нафрат билдириш, ундаги нарсаларни уннагиларга (дунёга берилган кишиларга) қолдириш, ўз ҳолини яшириб сўзни (бехуда сўзлашни) тарк этиш, барча нарсалар ичида беҳуда нарсалардан воз кечиш, барча мусулмонлар учун дуо қилиш (эзгуликлар тилаш), юз берган мусибатларни яшириб ўз камчиликларини изҳор этиш, ҳар куни қайтадан барча (бадан) аъзоларини нафс иҳтиёрида кўйиб, уни (нафсни) ўз раъиятини (хукми остида бўлган аъзоларни) сақлашга мажбур қилиб, дўзаҳ азобидан қўрқитиш, халойикқа меҳру-шафқат кўзи билан қараб, дунё аҳлига инкор ва ҳасад билан эмас, балки ибрат кўзи билан боқишиш, (бошқаларга) панд бериб фазиҳат (расволик)дан чекиниш, иқтидорли бўлган пайтларда, худо томонидан ҳаром қилингандардан бошқа (ўзга ишлар бўйича) дўст-душман тўғрисида ўз ғазабини ютиб жаҳлини тўхтатиш, бажарган амалига ўзи баҳо бермасдан, унинг учун амал қилинадиганга уни топшириш, охирги нафасларини тортадиган кишидек (ибодат бўйича) ўз қашшоқлигига надомат билдириш, ахлоқни покизалаб, юриш-тиришни ўзгартириб одамлар билан муро-

саю мадора қилиш, лаззатлар ва истаклар таркининг аламига чидаб, тириклар ва ўликлар ҳақида ёмон сўзлашдан тилни сақлаш, сафар ва ҳазар (истикомат)да, со-вуклик ва иссиғлик, очлик ва яланғочлик чоғларида, нафс ва шайтоний ҳавасларга қарши туриш, инсон маънавиятининг хуносаси бўлмиш тил тўғрилиги ва содиқлигини сақлаш, ёлғон айтишдан четланиб, тилни рост гапириш ва тўғрилика ўргатиш, қиёмат куни даҳшатларини такроран (эслаш билан) тўғри йўлни босиб ўтишда изчиллик кўрсатиш, эзгу сўзлар изҳор этишда барча куч ва диққатни ишга солиш, бўлмаганда эса жим ўтириш, буюк тангри насиб қилган ризқу-рўзига қаноат қилиб, унинг буйруқларини бажариш, кам овқатланишга ўрганиш, тилни худо зикрига машғул қилиш, ҳар соату, ҳар куни умрни сарҳисоб этиш, ном чиқаришдан воз кечиб, сабабсиз ҳар ишга аралашнишдан тийилиш, шуҳратпастликдан сакланиш, одамлардан четланиш, халойиққа аралашмаслик, тадбирни тарқ этиб, тақдирга тан бериш, юриш-туришда истихора намозини адо этиш, уйда бўлиш, жим ўтириш, ўлимни эслаш, вақтни бекорга ўтказмаслик, ниҳоят зарур бўлмаган ҳолда (бировдан бирор нарсани) талаб қилмаслик, нафс истакларини тарқ этиб, шариат ҳукмларига бўйсуниш, барча халойиқнинг дўзахдан чиқиши, аммо ўзининг унда қолишини гумон қилиш, дунё ва дунё аҳлининг ҳикоятларига, подшоларининг таржимаи ҳолига, озодлари ва қулларининг одатларига қизиқмаслик, намоз вақтларини бошланишидан олдин (охиригача) риоя қилиши, кийим ва бадан поклигини ҳар доим сақлаш, машойиҳлар сўзини ҳурмат билан, билимсизлар сўзини ибрат билан тинглаш, нафсни ҳақорат қилиб, ақлни эъзозлаш, аҳгуллоҳ (худонинг дўстлари) бўлган гуруҳдан гашқари мутасавифлар (сўфийлик даъвосини қилувчилар) билан алоқани узиш, пайғамбар - унга ва оиласига тангридан саломлар бўлсин! - ҳадисларига (сўзларига) берилиб, бой-давлат эгалари сўзларини эшитмаслик, фақирлар сұхбатига интилиш, рағбат ва ҳурсандчилик билан тоат-ибодат қилиш, кўп айблар билан бирга нафс истаги асосида содир бўлган гуноҳлар учун йиғлаш, ибодат матои рад бўлиши қўрқувидан ўз тоат-ибодати учун кечирим тилаш, умид билан амал

қилиш, ажалдан күркиш, сенга тұхфа берувчилардан яшириниб, одобсизлик қылғанлар тұғрисида сукут қилиш, дунёни бир томонға күйиб, охиратта таважжұқ қилиш, хұлқ ғұзаллигига эътибор беріб, тоатни унугтиб (қилинған тоат-ибодатта баҳо бермаслик), сұкиш ва шикоятдан узоқ туриш, хожа хузурида ёлбориш, беҳуда сұзлардан воз кечиб ҳалқдан четланиш, тұнлар намози, тонглар йигиси, дунё рүзаси, охират ифтори.

Үз нағсингдан воз кеч, чунки у қасофатлар ва гүнохлар маконидир. Үзгалар оёғи остида тупроқ бўл! Эй, қусурларға йўл қўювчи, амал қани? Эй, истакчи, қачонгача истайсан? Сафар вақти етиб келди, йўлнинг тўша (йўл овқати) ва асбоблари қани?

Ушбу фойдали сўзлар сен учун, тилни (кўп сўздан) сақлаб, кўзни юмиб-қисқартириб ёзилди.

Фақирликни бошқа нарсалардан афзал кўриш боби

Яратувчи, қайтадан тирилтирувчи ва ундан ўзга тангри бўлмаган Аллоҳ номига онт ичиб айтаманки, агар борди-ю муқаддас ва буюк эгам томонидан бирон-бир оят (нишона-аломат) орқали менга билдирилиб «Сен маҳшар кунигача яшаб ҳеч қандай низо-эътиrozсиз, барча дунё мулкини эгаллаб олиб, сўнгра бой кишилар билан жаннатга кириш ва ё шу соати ўлиб, оловга тушиб, аммо маҳшар куни худонинг иззат ва азамати туфайли қайтадан фақирлар билан бир қаторда тирилишдан бирини танлаб олгин!» дейилса, ўшанда мен дунё неъматлари ва жаннатга киришга ҳеч қандай рағбат кўргазмасдан шу лаҳза фақирлар билан оловга тушишни танлаб олардим.

Фақирлик ва дўзах, исноддан яхшироқдир, чунки мен яшаш лаззати, вақтнинг ёқимлилiği, кайфиятнинг яхшилиги, кўнгилнинг фориғлиги, баданинг роҳати, нағснинг соғломлиги, тұнлари кечи्रувчи Аллоҳ билан бўлган муножотлардаги ҳаловатни, шунингдек қолған-қуттан нон парчаларини еғандада ўз нағсимда иззатни ва ямалган ҳирқаларни кийғанда тангри хузурида камтар-

ликни ва ҳар доим ҳаёт сафолигини, мен фақат фақирликда голганиман.

Фақир биродарлар, ўлим сизнинг ўлимингиз, тириклик сизнинг тириклигингиз, дунё сизнинг дунёйингиз, охират сизнинг охиратингиз, яшаш сизнинг яшашини издир. Модомики, гириксиз фақирликни кучиб олиб (ҳатто) ёттанды ҳам тиззангиз билан унга тегишиб туринг. Агар фақат Аллоҳнинг ўзигагина сифинадиган бўлсангиз, унга шукр қилинг, сизларга берилган ушбу буюк неъмат ва йирик мавҳибат (эҳсон, яъни фақрилик)ка чидаб сабр қилинг. (Жаноза намозидаги) тўртта такбийрни («Аллоҳу акбар»ни) ундан бошқага айтинг (худодан бошқаларнинг жанозаси намозини ўқинг, яъни йўқ деб ҳисобланг). Унинг бащаси ва пайғамбари Мұхаммад Мустафо-худодан унга ва оиласига саломлар бўлсин! - шаригтида булинг, чунки кун ёргулиги ва тун қоронгулиги орасида турли-туман ажойиб ишлар, ёмонликлар ва мусибатлар юз бергусидир. Қанча фосиқлар тавба қилиб, қанча обидлар рад жавобига учрагусидир. Қанча яқин кишилар узоқлашиб, қанча баҳтлилар баҳтсизланиб, қанча ғойиблар (қалби худо ҳузурида бўлмаганлар) ҳозир (хузурда) бўлгусидирлар.

Шундай экан, тангридан қўрқиб, унга бўйсунинглар. Эй, онг аҳли, ибрат қўзи билан боқинг, эй, фикр эгалири, ҳеч қачон фууррга йўл қўймангиз, билиб олингизким, сизда бор нарсалар сизники эмас. Шундай экан, истакларга чек қўйиб ўз ажалларингизни кутиб туринг, эрта учун (қиёмаг куни учун) бажарган ишларингизни назардан кечиринг, негаки кутиб турувчилар учун эрта кўп яқиндуру.

Дунё ва унинг моҳияти ҳақида

Дунё - ўйлаш ўрни, ибрат манзили, ишрат саройи, кўприк биносиdir. У мўминларнинг экинзори, қидириувчиларнинг бозори, интилувчиларнинг савдо дўкони, изланувчиларнинг улови, сулук йўлига кирганларнинг кўпрги, алдангаиларнинг маъшуқаси, содиқларнинг ўтар жойи, орифларнинг ахлатхонаси ва шайтонларнинг ўлкасиdir. Ҳар лаҳза ўзи учун бир дўст танлайди. Ҳар соат

бировни ўлдиради. Уммонининг қирғоги ва унда чўқканларнинг сони йўқ. Уни севгандар йўлдан озганлар, унга ишонгандар ўлим бўсағасига бош қўйтганлардир. Ундан воз кечган фароғатда яшайди, унга интилган фақат у билан шуғулланади. Унинг билан савдо қилган алданади, унга кўнгил берган йўлдан озади. Унинг изланувчиси мажнун ва истакчиси маҳзундир. Унинг хурсандчилиги қайғу-ғам, тўй-тўзғуни мотам, заҳардоираси сам (захар) ва қирғоги ям (дарё)дир. Унинг соғлиғи касалик, суҳбати ранжу-бало ва одаги жавру-жафодир. Барча мусибатлар ва пасткашликлар учун яралган бўлиб, барча халойиқнинг душмани ўрнида туради. Унинг кўрсатган шароби сароб, курган биноси харобдир.

Еуюқ Аллоҳнинг йўли ҳақида

Билгилки Аллоҳнинг йўли қўёшдан порлокроқ, ойдан ёруғроқ ва кундан очикроқ турур. Унинг ёрқин аломатлари ва аниқ нишоналари бор. Уни тарқ этган адашади, уни танланган тўғри йўлдан боради. Аммо у (ушбу йўл) жуда кўп тўсқинликлар, хавфу ҳатарлар, юксак тоғлар ва ғалаёнли денгизларга тўла. Ҳар бир тош остида бир аждар яширинган, ҳар қамишзорда бир арслон ётган. Узоқдан туриб боққан кишига у шундай кўринади. Аммо яқиндан, чанқоқ китни сув деб тасаввур қилган хурмазорнинг саробига ўхшайди. Фақат худодан қўрқиб садоқат билан дунёни тарқ этган, тавба қилиб тангрига мойил бўлган, илоҳий файзга эришган юраклар, (ўз қилмишлари орқали) розиликка сазовор бўлган вужудларгина бу йўлни босиб ўтиш имкониятига эгадир.

Эй, худо йўлида юрувчи солик! Билиб олтилки барча истаклардан кўнгилни совугган, дунёдан юз ўтирган, ўлимни ёқтириб дунё ва ўз нафсига душман бўлган, охират ва унинг аҳлини севиб ўзида бор бойликни бошқаларга бағишилаб, ўзида бўлмаган нарсаларга кўз тикмаган, эркин юрак ва ўлик нафс, бутун ақл ва заиф истак эгаси бўлиб, оз овқатланиб, кўпроқ зикрга беришган Раббоний олим ё садоқатли руҳоний муридан бошқа кишига хилватда ўтириш тўғри келмайди.

Ундан кейин (солик) барча султонлар эгасига юз келтириб «Ло илоҳа иллаллоҳ» (Аллоҳдан бошқа ҳеч тангри йўқдир) сузларини тақорорлаб туради. Барчадан безорлик билдириб, ўзининг барча дарьволаридан воз кечиб, худога тавба қиласи. Сўнгра қўйидагиларни тил билан тақорорлаб, қалби билан тасдиқлаб туради: «Ло илоҳа иллаллоҳ. Ваҳдаҳу ло шарика лаҳу ва ло маъбӯда сивоҳу, Ло илоҳа иллаллоҳ, Алҳай, Албоқий ва Мосивоҳу Майиитун» (Оллоҳдан бошқа тангри йўқдир. у шериксиз ягоднадур, ундан ўзга маъбуд йўқдур. Ўшал тирик ва мангу зотдан бошқа ҳеч қандай илоҳ мавжуд эмас. Ундан ўзгаларнинг (барчаси) ўлиқдурлар).

Мен ўз ҳолимни изоҳлаш мақсадида ўзим ҳақимда қўйидаги байтларни ёздим:

- Эй оғайнилар, мен барчангизга ўгит бериб айтмоқчиманки. ҳақиқатни яширувчи мен кийган кийимларга эътибор берманг.

- Мени зоҳид (тақволи) деб сўз юритманг, сўзларимга кулоқ солманг, гуноҳларимдан кўз юмманг.

- Чўнтағим ва косам гуноҳларим билан тентдур. Чўнтағим ва косамга яқинлашманг.

- Мени роҳиб (насроний руҳонийси) деб эшитмагансизларми? (бу тўғри сўз) мен кийган хирқа остида ақлим менинг яширин кашишим - попутимдир.

- Мен эккан жаҳолат дарахтининг гуллари, гуноҳлардан бошқа нарса эмас. Менинг экканим ва ундирган гулларимни қабул қилиманглар.

- Менинг юрагим ҳам муаллимим, ҳам маъбадим (ибодатхонам)дур. Аллоҳ кечиради деб кўп гуноҳ қиламан.

- Менинг нафсим иблис (шайтон)дур, уни кўп синаганман. Менинг иблисим шарридан паноҳ тиланглар.

Илоҳий, ушбу муқаддас сўзларни ёзишда менга тавфиқ берганингдек, ундаги покиза ўгитларга амал қилиш учун менга ва барча мўмин-мусулмонларга тавфиқ иноят қилгайсан. Омин.

Лугатлар ва атамалар

ТАНГРИНИНГ ЧЕГАРАЛАРИ (ҲУДУДИ)ГА РИОЯ ҚИЛИШ - ўзини унга топшириб, белгиланган йўлдан чиқмасдан унинг ҳукмлари ва қонунларига амал қилиш.

СУР - катта ҳайвон шохи ёки металидан ясалган пуфлаб чалинадиган кучли овозли асбоб.

ИСРОФИЙЛ - тўртга муқарраб (худога энг яқин) фариштадардан бири бўлиб, қиёмат кун бошланганда Сурга пуфлаш вазифасини бажаради.

ИСРОФИЙЛ СУРИ - Исрофийл томонидан қиёмат куни бошланишида чалинадиган кучли овозли асбоб. Унга пуфлаш билан, барча ўликлар қайтадан тирила бошлайди.

ИНСУ ЖИН - одамлар ва парилар, инсонлар ва ажиналар.

АМРУ-НАҲЙ - бирорни бир ишга буюриш ва ёки ундан қайтариш.

ИСТИХОРА - эзгуликни талаб қилиш, бирор ишни бошлашдан илгари, маҳсус одобга риоя қилиб дуо ўқиб ухламоқ, истихора намозини ўқимоқ.

АҲЛУЛЛОҲ - худонинг дўстлари, авлиёлар.

БУҒЗ - душманлик, гина, адован.

БИДЪАТ - ислом пайғамбари замонидан кейин янгидан топилган одатлар, ишлар. Ислом шариати нуқтаи назаридан бидъатлар икки хил (ҳасана ва саййиа - яхши ва ёмон бидъатлар)га бўлинади.

БИДЪАТЧИ - динга қарши ёмон одатлар билан шуғулланувчи.

БУРҲОН - кучли далил, мантиқий қиёс.

АҲЛИ ҲОЛ - важду ҳол, шавқ, ҳаяжон ва жазбага берилган кишилар, сўфийлар.

ДУНЁ АҲЛИ - дунё ишлари билан шуғулланиб, охиратни унугланлар.

АЖДАР, АЖДАҲО ВА АЖДАРҲО - катта илон, эч-киёмарга ўхшаган тўрт қанотли, оғиздан олов сочувчи афсонавий ҳайвон.

ЖАББОР - кувват, кудрат, азamat ва жабарут эгаси, энг кучли ва қудратли зот.

ТАВФИҚ - илоҳий ёрдам ва ҳидоят (худо тавфиқ бермаса, киши ёмон йўлдан яхши йўлга ўта олмайди).

РОҲИБ - дунёни тарк этиб калисо(черков)да ўтирган киши яъни христиан обид.

ҲУЛУЛ - бошқа бир нарсани ичига кириш, ўтиш. Ҳулулия фирмасининг ақиласига биноан руҳнинг бир баданцан бошқа бир баданга ўтиши.

ҲАСАД - бирорвга насиб этилган неъмат ва фазилатларни кўраолмасдан уларни заволини орзу қилмоқ.

ШАФОАТ - бирорвни кечириш учун бирорвга восита бўлиш, қиёмат куни Ҳазрат Мұҳаммад (алайҳис-саллюм) барча мусулмон умматини кечириш учун, худога восита-чилик қилиши.

ТАРОЗИ (МЕЗОН) - маҳшар куни инсонларнинг яхши-ёмонлигини ўлчаш воситаси бўлган маънавий тарози.

ШАРИАТ - тўғри йўл, ислом динининг барча хукуқий, қонуний томонлари билан ахлоқий нормаларининг мажмуаси. Ислом шариати айниқса унинг асосий қисми бўлмиш хукуқий тизими, тўртта асосий манба (Қуръон, сунна, ижмо ва қиёс)га таянади. Шариат бошқа диний қонунларга ҳам нисбат берилади. Масалан: Мусо шариати, аммо «шаръ» сўзи Шамсуддин Сомий фикрича фақат ислом шариатига хосдир.

КАВСАР - жаннатдаги зилол сувли ҳовуз, Ҳавзи кавсар.

ХАРҚ - йиртмоқ.

ХАРҚИ ОДАТ - одатга хилоф иш. Авлиёлар каромати.

ХИРҚА - дарвишлар киядиган либос. Турли парчалардан тикилган кийим, қуроқли либос.

БОТИЛ - ҳақиқатга қарши, нотўғри.

РАКЪАТ - намоз ўқишида бир қиём (ўлтириш), бир рукуъ (хам бўлиш) ва бир саждадан иборат бўлган ҳаракат.

РАЪИЯТ - чўпон орқали боқиладиган бир сурук ҳайвон - бир ҳукмдорнинг ҳукмига бўйсуниб, ўша ҳукмдорнинг идораси остида яшайдиган ҳалқ-фуқаролар.

ЗИНДИЙҚ - тангри ва охиратта ишонмаган мункир, динсиз киши.

ЗАВОЛ - фано ва йўқ бўлмоқ.

ҲАЗАР - шаҳарда туриш ҳолати, сафарга қарши.

СОЛИК - бир йўлга кирган киши, тасаввуфда: сў-
фийлик тариқасига кириб ҳидоят йўлидан борган кипи,
мурид.

СУННАТ-СУННА - ислом пайгамбарининг сўзлари,
феъллари ва улар томонидан тасдиқланиб инкор этил-
маган ишлар.

СИРОТ - йўл, тўғри йўл, ҳидоят йўли. Дўзах устида
курилган тор ва ундан ўтиш қийин бўлган кўприк. Ун-
дан ўтиш жаннатта олиб боради.

ЖАННАТ - боғ-бўстон, Қуръон орқали у дунёда му-
сулмонларга ваъда берилган хилма-хил неъматлардан
тўла бўлган боғу бўстон, биҳишт.

ОЛОВ - дўзах, жаҳннам.

АРШ - соябон, кўкда ҳақ таоло қудрати ва азамати-
нинг тажаллийгоҳи бўлмиш буюк таҳтдан рамзий ифода.
Эски ҳайъат итмига биноан барча осмонларни ўраб
олиб, самовий сайёра ва юлдузлардан бўш тасаввур
этилган тўққизинчи ва энг буюк осмон, фалақул-афлок,
фалаки аъзам ва фалаки атлас ҳам деб аталган.

КУРСИЙ - ўлтириладиган юксак жой, таҳт. Арш
ёнидаги осмоннинг бир табақаси.

МУНОФИҚ - икки юзлик киши, ёшурунда ўз ақи-
ласини сақлаб юзаки мусулмон бўлган киши.

МАВҲИБАТ - атийя ва эҳсон.

ИЛОҲИЙ МАВҲИБАТ - Аллоҳ томонидан ато қи-
лингандан фазилат, имтиёз.

КАРОМАТ - авлиёлардан содир бўлган гайри таби-
ий, фавқулодда ҳол.

ФУЗУЛИЙ - ҳақсиз, ўз вазифасидан ташқари унга
боғлиқ бўлмаган ишларга аралашадиган киши.

ВАСВАСА - шубҳа, кўнгил роҳатсизлиги, хотирда
кечадиган аеоссиз ўйлар, фикрлар.

ҲУЗУР - тасаввуфда икки хил ҳузур бўлади: нафас
(дам) ҳузури ва кўнгил ҳузури. Биринчисида солик ҳар
нафас олганида ҳақ ёди билан бўлиб, уни эслашдан гаф-
латда қолмайди. Иккинчиси, яъни кўнгил ҳузури нафас
ҳузурини такрорлаб давом эттириши натижасида ҳосил
бўлади.

ФАЙБАТ - Аллоҳ ёди билан бўлиб ўз нафсини унтиш, нафс лаzzатларидан ғоиб бўлиш.

МУТАСАВВИФ - ўзини сўфий билдирувчи, сўфийлик иддаосини қилувчи, тасаввуф таълимотини билувчи.

МУҲКАМ - маъни ва тушунчаси аниқ бўлган, Куръон оятлари.

МУТАШОБИХ - муҳкамга қарши, маъниси одамларга аниқ бўлмаган, Куръон оятлари.

НАФС - руҳ, ҳаёт, инсонда табиий эҳтиёжлар (емоқ, ичмоқ ва шаҳват)га бўлган табиий майл. Қадимий фалсафа таълимотига биноан нафс ўзига таянган мустақил ва барҳаёт шай бўлиб, ўз фаолияти учун жисм ва баданга муҳтождир. Мазкур таълимотга кўра нафс кўп хилларга бўлинади. Улар жумласидан Куръонда зикр этилган учнавъи куйидагилардан иборат:

- нафси аммора (буюрувчи) - энг тубан нафс. Ҳар доим ҳавас ва истакларга берилган бўлиб, ҳамиша инсонни ёмонликларга чорлайди;

- нафси лаввома (маломат қилувчи) - юракка тушган гайб нури орқали оқибати ёмонлигини англаб олиб, баҳарилган ишлар учун нафси амморани маломат қилиб турувчи ва камолот томонга интилувчи нафс;

- нафси мутмаинна - олий фазилатлар касб этиш билан барча разиликлардан узини сақлаган, нафсоний истакларга қарши туриб, камолга еттандан кейин ором топган нафс. Ушбу нафс ҳақида Куръони Каримда бундай дейилган: «Эй хотиржам сокин нафс, сен рози бўлган, (сендай) рози бўлинган ҳолда эгангта (Аллоҳга) қайт» (8-9-сура, 27-28-оят).

ФАҚР (ФАҚИРЛИК) - йўқсиллик, дарвишлик, бойлик эгаси бўлганда ҳам уни ўзининг мулки деб ҳисобламаслик. Баъзиларнинг фикрича, тасаввуфда факрнинг энг охирги мартабаси томчи дарёга тушгандек, Аллоҳга фано бўлишдир.

ФАҚИР - Аллоҳдан бошқа ҳеч кимга муҳтожлик сезмасдан, ўз тилакларини фақат ундан талаб қиласидиган киши.

НАФЛ - вожиб бўлмаган савобли ибодат, намоз.

ИСМАТ - қайтариш, ман қилиш. Ахлоқ илмида, гуноҳ ва хато ишларга қодир бўлган чоғда, ўзини улардан сақлаб қолиш малакаси.

ФАРИШТА - худо зикри ва унинг буйруқларини бажариш билан шуғулланиб турган, кўз билан кўрилмайдиган латиф, руҳоний ва осмоний мавжудотнинг ҳар бири. Араб тилида фаришта - малак ва кўплиги малоик, малоика деб аталади.

ВАЙИД - ёмон нарса учун сўз бериш, таҳлид қилиш.

ВАЙДА - бирор ишни бажариш учун бирорвга сўз бериш, аҳд, қавлу - қарор.

АСҲОБ (САҲОБАЛАР) - Ҳазрати Муҳаммад (Алайхис-салом)нинг суҳбатдошлари, у билан биргаликда яшаб ўтган зотлар.

ҲАМД - бирорвни мақташ, сано ва сифат қилиш, худога сано ва сифат айтиш.

НАЙТ - яхши сифатларга нисбат бериш, мақташ. Кўпроқ пайғамбарга хос сано ва сифатлар, унга бағишланган шеъру қасидалар.

ХАЛИФА - вакил, ўринбосар. Ислом пайғамбари-нинг ўринбосарлари, мусулмонларнинг давлат раҳбари. Тасаввуфда буюк муршиднинг ўринбосари, муридларнинг каттаси.

ХОНАҚОҲ - бир шайхнинг раҳбарлигидаги бўлган дарвишларнинг яшаш, зикр ва ибодат қилиш жойи.

ХАБАР - ҳадис, ислом пайғамбарининг сўзлари.

МАСАЛ - бир умумий қоидани ифода этмоқ учун, намуна сифатида айтиладиган сўз, одоб-ахлоқ ва ўтигларга доир кичик ҳикоятлар.

ФОСИҚ - шариатда тақиқланган ишлар билан шуғулланиб, фисқу фасодга ботган киши.

ФАЗИЛАТ - юксаклик, илму маърифатнинг кўплиги, эзгу сифатлар, кўплиги фазоил.

ФАСОҲАТ - сўзнинг равонлиги, тил тутилмасдан тапириш, равон сўзлаш иқтидори.

ҚАЙТАДАН ТИРИЛТИРИШ - Ислом динининг асосий ақидавий гояларидан бири «баъси баъдалмавт» яъни ўлгандан кейин қайтадан тирилтиришга ишонишдир. Қиёмат куни худо барча ўлганларни ҳисоб-китоб қилиш учун қайтадан тирилтиради.

ТАРЁҚ - таскин берувчи ва этни ўлдирувчи моддалардан ясалиб гурли дардлар ва огуларга қарши ишлатиладиган дори. Тарёқнинг таркибида қўкнор ва унинг оиласига мансуб бўлган гиёҳлар шираси ишлатиларди.

ЗИКР - фақат ҳақ ёли билан бўлиб ундан бошқаларни унудиши.

ҲОЛ - инсон қалбидаго гоҳи ғойибдан юз бериб турадиган давомсиз қайфият.

МАҚОМ - банданинг худо ҳузурида тўхтаб туриши.

СУЛУҚ - нафсни тозалаш йўлидан ҳаққа эришиш учун муршид раҳбарлигига муайян шартларга риоя қилиш билан хилватда ўлтириш ва риёзат чекиши.

РИЁЗАТ - оғир синовлардан ўтиб, қўнгилни нафс истакларидан поклаб, уни ҳақиқатни англаб олиш учун муносиб қилмоқ. Риёзат чекиши учун ҳайвоний шаҳватни кучайтирувчи овқатларни емаслик, ўзини қийинчиликка ўргатиб, жун кийимлар кийиш, ҳар доим ҳақ ёди билан бўлиш, оддий одамлардан кўпроқ рўза тутиш ва шу кабиларни бажариш.

ШАЙХ - соликлар, муридларни тарбияловчи, хонақо аҳлининг бошлiği. У пир, кутб ва мурод ҳам деб атлади. Йирик тасаввуф пешволари шайх деб аталаардилар. Унинг тутган мақоми юксак бўлиб, оғир шароитларни бошдан кечириб, синовлардан ўтгандан кейин тариқат машиоҳлари томонидан руҳсат олиб, салоҳиятли муршииддан хирқа кийгандан кейин, ушбу мартабага эришиши мумкин эди. Шайхнинг барча шариат, тариқат ва ҳақиқат билимларидан хабардор бўлиб кенг қўламда тажриба эгаси бўлиши шарт эди.

САМОЬ - сўфийларга хос бўлган рақссимон ҳаракатлар. Самоъ мажтисида сўфийлар ашулахонларга қўшилиб аста-секин оёқ қоқиб айланишга бошлайдилар. Уларнинг фикрича самоъ эшитувчида иштиёқ топилишига сабаб бўлиб, уни руҳоний дунёга йўллайди. Сўфий қалбини топилган ғалу-ғашдан тозалайди.

ЗУҲД ва **ТАҚВО** - Аллоҳдан кўрқиб ман этилган ишлардан ўзини сақлаш.

ТАВБА - содир бўлган хатолар, гуноҳлардан пушаймон бўлиб, тангрига юз тутмоқ.

САБР - бошга тушган оғир аҳволдан нолимай, чи-
дам кўрсатиш.

МУРОҚАБА - тангри бирлиги дунёсига берилиб,
қалб кўзи билан илоҳий оламга бокмоқ.

РИЗО - Алоҳ иродасига қаршилик кўрсатмасдан,
қазо ва қадарга (тақдирга) тан бермоқ.

НАСХ ёзуви - ибни Муқла томонидан уйғунлашти-
рилиб, гўзаллаштирилган Араб ёзувининг бир тури. Хо-
зирча Куръони Карим, китоблар ва матбуот шу хатда
нашр қилинади.

НАСТАЛЬИҚ ёзуви - уцибу ёзув насҳ хатининг
ҳарфларини кичик ва калта қилиб ёзишдан келиб чиқди.
Мазкур ёзув темурийлар, айниқса Навоий ва Ҳусайн
Бойқаро даврида уларнинг ташвиқоти ва ҳимояси нати-
жасида гўзаллик олий даражаларига кўтарилиди. Унинг
машхур устодларидан Мир Алий Ҳиравий эди.

Адабиётлар

Сўз боши ва изоҳларни ёзишда, шунингдек рисола
таржимасида қўйидаги манбалардан фойдаланилган:

«Ислом энциклопедияси», турк тилида, Истанбўл,
1950 й.

Шамсулдин Сомий. «Қомусул-аълом», Истанбўл,
1306 ҳижрий йил:

Шамсулдин Сомий. «Қомуси туркий», Истанбўл,
1317 ҳижрий йил.

Хожи халифа (Котиб Чалабий), «қашфузунун», араб
тилида, Истанбўл, 1893-94 й.

Нажмуддин Кубро, «Рисолатуттурук» Абдулғафур
Лорий томонидан «Рисолаи одобуз-зокирийн» номи би-
лан форс тилига таржима қилинган ва шарҳланган асар.
Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти
қўлёзмалар кутубхонаси. № Р. 503.

Муҳаммад Муин, «Фарҳанги форсий», Техрон, 1963 й.

Забехулло Сафо, «Эронда адабиёт тарихи», 3-жилд,
1-қисм, Техрон, 1369 ҳ.й.

«Алмунжид филтуғати ва-улум», Бейрут 1986 й.

«Фарҳанги жадиди арабий-форсий», («мунжидут-
туллюб» форсча таржимаси), Техрон 1360 ҳ.й.

Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1-2 жилд, Тошкент, 1981 й.

Деҳҳудо А.А. «Луғатнома», 112-жузъ, Техрон, 1965 й.

Муҳаммад Авфий, «Лубобул-албоб», 1-жилд, Ледан.

Абдураҳмон Жомий, «Нафаҳотул-унс», Техрон, 1336 ҳ.й.

Ибнул-Арабий, «Алфуғуҳотул-маккия», Миср, 1990 й.

Жавод - Нўрбахш, «Сўфийлар биҳишти», Лондон, 1362 ҳ.й.

Доктор Фуод Кўпрулузода «Турк адабиётида илк мутасавифлар», Анқара, 1991 й.

Доктор Қосим Гани. «Баҳс дар осор ва афкор ва аҳволи Ҳофиз», 2-жилд, биринчи қисм, Техрон, 1340 ҳ.й.

ХОЖАИ АҲРОР – НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИНИНГ ЙИРИК ВАКИЛИ

Мустақиллик эълон қилинганидан кейин, Ўзбекистон Республикаси ўзининг бугун моддий ва маънавий бойликларининг ҳақиқий эгаси сифатида иш бошлаб, атайлаб унугдирилган барча қадриятларни тиклаш йўлида дадил қадам ташлаб, фахрланишга сазовор ишлар қилиб келмоқда. Ўн йилдирки Ўзбекистон Республикаси буюк Навоий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улугбеклар қаторида Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурхонуддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Бобо Раҳим Машраб, Садрушиариалар, Соҳибқирон Темур ва бошқа ўнлаб маънавият, руҳоният ва сиёсат осмонининг порлоқ юлдузлари бўлмиш буюк шахсиятлари билан жаҳонга юз тутмоқда ва жаҳон аҳли ушбу зотлар орқали Ўзбекистонни қайтадан танимоқда.

Тадқиқотчилар ўтган даврларда буюк шахсиятларнинг ярим қиёфасини кўрсатиш билан четланиб, уларнинг маънавият ва руҳоният дунёсига қўшган улкан улушларини тилга олишга ҳам қодир эмас эдилар. Мисол тариқасида Абу Наср Форобий ҳақида кўп асарлар ёзилган, лекин уларни ўқиган киши ушбу буюк файласуфнинг ҳақиқий дунёқарашининг тубига ега олмайди, негаким мазкур асарларда метафизика (Табиат орти) ҳақидаги унинг фалсафий қарашлари, шунингдек инсон руҳи билан бўлган муносабати, ёритиб берилмаган, ёки нотўғри талқин этилган.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида бир қатор салбий назарлар ва камситишлардан бошқа ҳеч қандай бир ижобий фикр кўрилмайди, ҳеч бўлмаганда унинг туркий тил (ўзбек тили) ва адабиёти ривожи йўлида қилган хизмати ва қолдирган асарларига ҳам ишора қилинмайди.

Шунингдек улуг сўфий Баҳоуддин Нақшбанд, ориф шоир Бобо Раҳим Машраб, улкан шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг дин, тариқат ва маънавиятга доир таълимотлари четлаб кўйилган эди.

Йирик сўфий, атоқли руҳоний, XV асрда нақшбандия тариқатининг буюк намояндаси Хожа Убайдулло

Ахрорга муносабат бундан ҳам ёмонроқ бўлган. Унинг руҳоний қиёфаси, турли нораво бўхтонлар ниқоби остида кўрсатилган.

Энди Ўзбекистонда мустақиллик қуёши порлай бошлагандан кейин, ўлка тарихида муаммо бўлиб ўрин олган айрим масалаларни ечиш учун муносиб шарт шароит юзага келиб, миллый-маънавий шахсиятларнинг ҳақиқий саймаларини кўрсатиб бериш мумкин бўлган.

Хожа Ахрор Туркистон ва Хуросонда тутган сиёсий ва ижтимоий юксак мақомидан гашқари, ўзидан қолдирган ирфоний фикрлар ва қимматбаҳо асарлари билан ҳам дикқат ва эътибор марказида туради.

Хожа Ахрор (эркин кишиларнинг сардори) ва Носируддин (Диннинг ёрдамчиси) лақаблари билан шуҳрат қозонган Хожа Убайдулло нақшбандия тариқатининг буюк муршидларидан ҳисобланади. У мавлоно Саъуддин Кошғарий вафотидан кейин, иршод мақомида ўтириб, нақшбандия тариқатини ривожлантириди ва унинг таълимотини юксак даражаларга кўтарди.

«Рашаҳату айнил-ҳаёт» (Ҳаёт булогининг томчилари) китобининг муаллифи Фахруддин Али ибн Ҳусайн Воиз Кошифий берган маълумотларга кўра Хожа Ахрор ёшлиқда йўқсиллик билан ҳаёт кечирган. 12 ёшлигига уни тоғаси Хожа Иброҳим унинг ўз ватани бўлмиш Тошкентдан итм ўрганиш учун Самарқандга олиб боради. Ушбу шаҳарда у гурли фанлардан таълим олиш ила мағнуп бўлади.

XV асрда Хуросон маркази Ҳирот шаҳри темурийлар давлатининг пойтахти бўлиб, Шарқ Ренесанси (уйғониш даври)нинг марказига айланган эди. Ўша Замонинг турли фан ва санъат вакиллари, тасаввуф тариқатларининг йирик намояндаларини ушбу шаҳарда учратиш мумкин эди.

Хожа Ахрор 24 ёшлигига Ҳиротга бориб, у ерда истиқомат қилувчи турли тасаввуфий тариқатлар вакиллари билан учрашиб турарди. Улардан бири машҳур ориф ва шоир табризлик Саййид Қосим Анвор (вафоти 1433 й.) эди. Хожа Ахрорнинг ўзи бу борада қуидагидек маълумот беради:

Ҳиротда бўлган чоеларимда Ҳазрати Сайид Қосим Табризий ҳузурларига бориб турардик. Ул зот ошининг ярми ейилган ўз косаларини менга узатиб бундай буюардилар: «Эй шайхзодаи Туркистоний, ҳамчунонки ин нохушон қибоби мо шуда-анд, зўд бошад ки дунён ту қибоби ту шавад». Сайид бу сўзларни айтган чоеларда, дунёдан менинг ҳеч насибам йўқ эди.

Маълумки Сайид, мазкур сўзлар билан Ҳожанинг тез орада катта мулк ва бойлик эгаси бўлишини башорат қилган эди. Ҳожа Аҳрор беш йилдан кўпроқ муддат истиқомат қилгандан кейин, Ҳирот шаҳридан ўз ватанига қайтиб келиб, экинчилик билан шуғулланади. Кўп ўтмай унинг мулку давлати кўпайиб Туркистонда энг буюк мулк эгаларидан бирига айланади. Мазкур манбада берилган маълумотларга кўра Ҳожанинг сарриштадорларидан бири берган маълумотта биноан унинг мазраалари (экинзорлари) 1300 тадан ошган экан. Абдураҳмон Жомийнинг бу ҳақда қуидагидек ифодаси бор:

Ҳазораши мазраа дар зери кишит аст,
Ки зоди рафтани роҳи биҳишт аст.

Таржимаси: Унинг мингта мазрааси экилиб туради, уларнинг ҳосили жанингта бориши йўлининг тўшасидир.

Шунингдек Алишер Навоий Ҳайратул-Аброрда ушбу мавзуга қуидагидек ишора қиласиди:

Мулки жаҳон мазрааи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки нигаҳбони ул.

Темурийлар сулоласи, умуман Ҳожа Аҳрорга ҳурмат кўзи билан қараб келгандар. Айшиқса, Мирзо Абусаид Қўрагоний ва унинг авлодлари томонидан унга кўрсатилган ҳурмат, бошқа бирон шайхга муяссар бўлган эмас. Ривоятларга кўра Ҳожа унинг шоҳлик мақомига кўтарилишини башорат қилган экан. Ҳожа Аҳрор шоҳ илтимосига биноан Марв шаҳрига сафар қилган чоғда, шоҳ кўп масофалар юриб уни кутиб олган экан. Жомий «Силсилатуз заҳаб» номли асарида ушбу ҳодисага қўидагидек баҳо беради:

Тофт аз илтимоси шоҳи жаҳон,
Аз Самарқанд сўйи Марв ион.
Шоҳ бо кибриё-у жоҳу жалол
Рафт фарсангҳо ба истиқбол.
Қарнҳо даври осмон гардад
То чу у ахтарий аёп гардад.

Таржимаси: Шоҳ илтимосига биноан, (Хожа Ахрор)
Самарқанддан Марвга қараб сафар қилди. Шоҳ ўз азamat-ҳашамати билан кўп чақириларни босиб ўтиб, уни кутиб олди. Кўп асрлар осмон айланишидан кейин, унга ўхшаган яна бирон юлдуз порлаши мумкин.

<Хожа Ахрорнинг муносабати Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий билан жуда дўстона бўлган. Жомий Тухтафул-аҳрор китобини унинг номига бағишилаб ёзади ва нақшбандия тариқатига иҳлос, иродат изҳор этиш билан, уни жаҳонда «факр» эркинлигини англаб олган киши деб мақтайди:

Зад ба жаҳон сиккаи шоҳаншаҳий,
Кавкабай факри Убайдуллаҳий.
Онки зи ҳуррияти факр оғаҳ аст,
Хожаи Ахрор Убайдуллаҳ аст.

Алишер Навоий Ҳайратул-аброрда уни Муршиди оғоқ (оламнинг муршиди) деб, қуидагидек мақтайди:

Улки бу оғоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ не ким муршиди оғоқ эрур.
Юз қуидибон қуллиғига шоҳлар,
Базмида бехуд бўлиб огоҳлар.
Хидматидин ҳар киши огоҳ ўлуб
Гарчи гадо, маъни ила шоҳ ўлуб.

.....
Токи жаҳон қасрининг имкони бор,
Устидан онинг фалак айвони бор,
Кўймосун айвони жаҳонни тиҳий
Дабдабай кўси Убайдуллаҳий.
Ҳимматидин бизни ҳам этсун худой,
Факр йўлида гани, иймонга бой.

Захирилдин Мұхаммад Бобур ниҳоят ихлос ва иродат билан унинг «Волидия» рисоласини ўзбек тилига манзум таржима қилди. Бобур асарнинг бошланғич қисмидаги ҳақида күйидагидек ёзади:

Ҳазрати хожа Убайдуллаҳдин,
Эшит ул сирри худо оғаҳдин.
Хожалар хожаси ул Хожа Убайд,
Ходиму-чокари Шиблій-ю Жунайд.¹
Холату мартабаси зоҳирдур,
Васфу таърифида тил қосирдур.

Ҳазрати Хожай Ахрор ўзидан қолдирған сермазмун асарлар, жумладан КАЛИМОТИ ҚУДСИЯ, МАЛФУЗОТ, ФИҚАРОТИ АҲРОРИЯда нақшбандия тариқатига доир таълимотни көнт күламда ёритиб беради. Хожа Ахрор нақшбандия тариқатининг бошқа намояндаларидан ажралиб туради. У ВАҲДАТУЛ-ВУЖУД ва ВАҲДАТУШ-ШУҲУД ўртасида турган нақшбандия таълимотини, күпроқ Ваҳдатул-вужуд (пантеизм) томонига йўналтириди. У РИСОЛАИ ВОЛИДИЯ ва ФИҚАРОТИ АҲРОРИЯ номли асарларида бу борада ўз фикру мулоҳазаларини күйидагидек талқин этади:

Иймоннинг ҳақиқати эҳсонидир, яъни инсон, унга ишониб мұнтақид бўлган нарса унинг учун зоҳирий ҳислар билан (сезги ва ҳис орқали) сезиладиган нарсалардек

¹ Жунайд ибн Мұхаммад (Абулқосим Аззажжок алқаворий) машҳур ориф, сўфий, зоҳид ва дин олимми эди. Фиқҳ илмини Сүфён Саврий, тасаввуф таълимотини ўз тогаси Сарий Сақатийдан ўрганди. У тасаввуф йўлшининг атоқли ишшоларидан бири эди. Жунайд биринчи бўлиб Бағдодда тавҳид илми борасида сўз юритган. 910 йили Бағдодда ҳаётдан кўз юмди. Баъзи бир ривоятларга кўра у 30 марта оёғ яланг хажга борган экан.

Шиблій Далф ибн Жаҳдар Абубакр (861-946 й.) буюк сўфийлардан ҳисобланади. У Дамованд ҳокими эди. 40 ёшида дунёдан воз кечиб, тасаввуф тариқатининг буюк шайхлари қаторидан ўрин олди. Унинг асли Ҳуросон диёридан бўлиб, Мовароуннахрнинг Шибла қишлоғига мансубдир. Сомуррода туғилиб Бағдодда вафот этган. У отасидан қолган кўп мулку жойлардан ташқари, 60 минг Дийнорни худо йўлига бағишлади. Шиблій, Жунайд Бағдодийнинг сұхбатдоши эди. Араб тилида шеър ёзарди. Ундан кўп қисқа сўзлар, мужаз жумдалар ва орифона иборалар ривоят қилинган.

ишонарли бўлсин. «Ал-эҳсону ан таъбудаллоҳа қааннака тароҳу» (Худони кўрадигандек бўлиб, унга сигиниш, эҳсон демакдир). Бутунлай ушбу маконга эришиб, Худодан бошқа нарсалар, мұҳаббат пардаси, ҳақиқат нури орқали ўртадан кўтарилиб, инсон ҳақиқий яратувчидан бошқа нарсаларни унитиш шарафига нойил бўлгандан кейин, Ҳақ (субҳонаҳу ва таоло)дан бошқа ҳеч нарса қолмай, унинг (банданинг) назарида, фақат бир зот қолади. Шу орала шоҳидлик ва машҳудлик (Шоҳид кўрувчи яъни банда, Машҳуд - кўринувчи яъни тангри) сифатлари ўртадан кўтарилиб «Лояърифуллоҳа иллаллоҳ» (Оллоҳни, Оллоҳдан бошқа киши танийолмайди) маъниси аён бўлади... Қалам инжо расийду сар бишкаст (Бу ерга етиб, қаламнинг учи синди). ↵

Кўриниб турибдики шоҳидлик ва машҳудлик сифатлари орадан кўтарилигандан кейин, ҳар иккаласи сифатсиз бўлиб, ораларида фосила қолмайди, яъни бир бўлади. Бу эса «Ваҳдат» масаласининг энг ёрқин ифодасидир. Лекин Ҳожа Аҳрор давр шароити доирасидан чиқа олмай, масалани аникроқ қилиб ёрита олмайди ва бу ерга келиб қаламнинг учи синди яъни кўпроқ ёзиш мумкин эмас деб, сўзини тутатади.

Шунингдек Рисолаи Волидияда (Бобур таржимасида) қўйидагиларни ўқиймиз:

Билки бу ерда турур бир мушкил,
Айни мазкур бўлур зокир тил.
Зокирият била мазкурият,
Бил мубадлал ўлур ушбу фурсат.

Зокирият билан мазкурият (зокирлик ва мазкурлик), шоҳидлик билан машҳудликнинг бирлашуви, Ваҳдатулвужуд ақидасининг ёрқин ифодаси ҳисобланади.

Нақшбандия тариқатининг идомачиси бўлмиш мұжаддидия тариқатининг асосчиси ИМОМИ РАББОНИЙ ва МУЖАДДИДИ АЛФИ СОНӢ (иккинчи минг йилликда шариат усулларининг тикловчиси) лақаблари билан шуҳрат қозонган шайх Аҳмад Сарҳиндий, мавлоно Абдулхайга ёзган 291 мактубида бундай дейди: Нақшбандия жазба мақомига егушкандан кейин, Ҳожаи Нақшбанд ва Ҳожаи Аҳрор тариқалари, бир биридан аж-

ралади. Илму маорифлар ҳам бир-биридан ажралган бў-
ладилар (мактуботи Имоми Раббоний, 249-бет, Тошкент,
1328 ҳ.й.).

Имоми Раббоний ўзининг 13 мактубида «ҲАМА
ЎСТ» (ҳамма унинг ўзиидир) деган ваҳдатул-вужуд шиори
ўрнида, «ҲАМА АЗУСТ» (ҳамма ундандур) деган ВАҲ-
ДАТУШ-ШУҲУД шиорини илгари суриб, унинг ислом
шариати усуллари билан мутобиқ эканлигини исботлаб
беради. Шундай қилиб у Хожа Аҳрор Ваҳдат масаласини
кўп илгари сурганига ишора қилиб, ўз фикрига биноан,
унинг сабабларини айтиб ўтади.

Хожа Аҳрор Ҳирот шаҳрида беш йилдан кўпроқ
муддат ҳаёт кечирган эди, унинг таълимоти Афғонистон-
да яшаб ижод этган шоирлар асарларида ўзидан чуқур
таъсир қолдирган. Биз Абдураҳмон Жомий, Алишер На-
воий ва Бобур Мирзо шеърларини келтирдик. Афғонис-
тонда мутакқалим шоирлардан гашқари, ҳозирги замон
шоир-адиб ва оғимлари ҳам унга нисбатан чуқур ҳурмат
ва эътиқод билдирадилар. Мисол тарзида биз афғонис-
тонлик ўзбеклар буюк олим ва зуллисонайн шоири ал-
ҳож устод қорий Муҳаммад Азим Азимий Жўзжоний де-
вонидан бир-икки шеърни намуна қилиб келтирамиз:

Устод Азимий 52 байтлик қасидасини «Нақшбандия
Мужаддидия олий силсиласига» деб атаган. Шоир
ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломдан бошлаб, 31 та Ислом
раҳбарлари ва машҳур шайхларнинг исмларини тил-
га олиб, ўз қасидасини 12 байтини Нақшбандия тарикати-
нинг машҳур намояндаси - Убайдуллоҳ Сўфижон ха-
лифага бағишлайди, уни Хожа Аҳрорнинг отдоши (ҳам-
номи) деб чуқур ҳурмат билдиради ва Хожа Аҳрорни дин
шоҳи, саҳоват булути, хайр ва эҳсон кони, баҳшиш ва
ато уммони деб мақтайди:

Ёраб ба жўди Хожаи Аҳрор шоҳи дин,
Абри атоу, кони қарам, қулзуми навол.

.....
Омад самийи Хожаи Аҳрор чун баном,
Ҳам кам мадон зи Хожаи Аҳрор дар камол.
Машҳур дар замона, Махдум Сўфижон,
Махруз бод меҳри вужуди вай аз завол.

Шунингдек устод Азимий нақшбандия тариқатига багишиланган 26 байтлик бошқа бир қасидасида, ушбу тариқат пешволари жумласидан Ҳожа Аҳрорни мақтаб, ҳур ва озод инсонларнинг сарвари бўлгани учун унинг лақаби Ҳожаи Аҳрор бўлди дейди:

Ёраб ба онки сарвари озодагон бувад,
Зон, ном гашт Ҳожаи Аҳрор, мар варо.

Шундай қилиб Ҳожа Носируддин Убайдуллоҳ Аҳрорнинг ўзидан қолдирган қатта маънавий мероси билан на фақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиёда, балки Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва бошқа ислом мамлакатларида, барча тасаввуф ва маънавият мухлислари қалбидан ўрин олиб, файз ва барака манбайи бўлиб келган. Унинг номи чукур эҳтиром ва эъзозга эга бўлган ҳолда Ўзбекистон ва Афғонистон халқлари орасида, олтин маънавий кўпприк бўлиб хизмат қилаверади.

МАХДУМИ АЪЗАМ – САЙИД АҲМАД ИБН ЖАЛОУДДИН КОСОНИЙ ДаҲБЕДИЙНИНГ «РУБОИЙЛАР ШАРҲИ» РИСОЛАСИ

Бухоролик буюк сўфий шайх, Хожа Баҳоул-ҳаққи-ва-ддин Муҳаммад Ибн Муҳаммад Нақшбанд асос сол-ган нақшбандия тариқати асрлар давомида ҳаётта мос келган ўз таълимоти орқали кенг кўламда тарқалиб, ис-лом оламида тенги йўқ даражада муваффақиятларга эришди.

Ҳазрати Нақшбанд ўз таълимотининг ёғдулари билан тасаввуфни ижтимоий ҳаёт ва шариат усуллари билан уйғунаштириб, «лораҳбонията фи-л-ислом» (Ислом динида таркидунёчиллик йўқдур) мазмунидаги ҳадис ҳукмига биноан, унга янги руҳ бағишилди.

У мерос қилиб қолдирган сермазмун қоидаларнинг ҳар бири ўзига хос фалсафага эга бўлиб, руҳоният билан дунёвий ҳаётни бир-бирига чамбарчас боғлаб келди. Айниқса мазкур тариқатнинг «Дилинг ёр (Аллоҳ) билан бўлиб, кўлинг иш билан банд бўлсин» деган мужаз шиори, ушбу тариқатнинг асосий мазмунини ўзида акс эттиради.

Ҳазрати Баҳоуддиндан кейин унинг халифалари, жумладан, Саъдуд-дин Кошгари, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва бошқалар бу тариқатнинг ривожи учун ўзларининг салмоқли улушларини қўшиб келдилар. Мазкур зотлардан кейин тасаввуф таълимотини олий мақомга етказиб, уларни шарҳлаганлардан бири бўлмиш Маҳдуми Аъзам лақаби билан шуҳрат қозонган, ҳазрати Сайид Аҳмад Ибн Жалолуддин Хожагий Косоний, ушбу тариқатнинг куллиёти ва жузъийётини ёритиш соҳасида катта фаолият олиб борди. У ирфоний-тасаввуфий мураккаб масалалар, айниқса, «ваҳдат-ул-вужуд»га доир муаммоларни баъзан содда ҳалқ тилида ва баъзан илмий ифодалар орқали изоҳлаб берди. У турли мавзуларда, турли ҳажмларда 30дан ортиқ рисолалар ёзиб, хожалар тариқатини жаҳон аҳлига танитиш ва тарғиб қилиш ва ҳақиқий инсон мақомини ёритиб беришдек шарафли вазифани адо этди.

Махдуми Аъзамнинг ёзиши услуби содда, чиройли ва тақаллувфисиз бўлиб, ўз асарларини баъзан оддий муридлар савиясини назарда тутган ҳолда ёзган. Унинг асарлари кўпинча Жалолуддин Румий, Боязид Бистомий каби қатор машхур ориф шоирларнинг асарларидан кўчирилган шеърлар билан безатилган.

Махдуми Аъзам «Убайдий» таҳаллуси билан машхур бўлган, Убайдулло Баҳодурхон, Жонибекхон Султон, Захириддин Муҳаммад Бобур каби кўпгина шоирлар, сultonлар, вазирлар, давлат арбоблари билан яқиндан, самимий ва дўстона муносабатда бўлган, руҳоний ва ижтимоий фаол инсон эди.

Захириддин Муҳаммал Бобур Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини ўзбек тилига назмий таржима этиб, унинг бир нусхасини ўзининг бир неча рубоийлари билан биргаликда ул зоти бобаракотга юборади. Махдуми Аъзам Мирзо Бобурнинг ихлос ва ақидатини сезиб, у юборган рисоладан илҳомланиб, «Рисолаи Бобурия» деган асарини ёзди ва камоли эҳтиром ила уни Бобурга тақдим этади.

Махдуми Аъзам рисолалари тўпламидаги «Убайдий» шеърларига бағишлаб ёзилган учта рисола, алоҳида диққатга сазовордир. Улардан бири «Рисолаи чаҳор калима» деб аталмиш жуда бир қисқа асардир. Ушбу асарда хожалар тариқатининг гўрт рукни Убайдийнинг қўйидаги ўзбекча рубоийсига асосланниб изоҳланади:

Ҳар лаҳза ватан ичра сафар қилғумдур
Юрмоқда қадам узра назар қилғумдур
Хилват тутгубон ҳам анжуман ичра мудом
Хилватга қарибда гузар қилғумдур.

Муаллиф унинг номини камоли эҳтиром билан тилга олиб, жумладан шундай дейди: «Чунонки, ҳазрати хони олийшон, мақбўли ҳазрати раҳмон муҳиб ва маҳбуби кулиги дарвийшон Убайдуллохон мефармоянд...».

Муаллиф ушбу мужаз рисоладаги мазкур тўртта асосий руқнларнинг изоҳлаш жараёнида «Вусул ило-лиқо-иллоҳи ва бақобиҳи» (Худо дийдорига эришиш ва у билан боқий бўлиш) мақомларини шарҳлаб, ҳар руқннинг

аввали, ўртаси ва охирини аниқлаб ўтади. Шунингдек «Шуҳуди ваҳдат дар касрат» (кўплиқда бирликни кўриш) мақомини изоҳлаб беради.

Махдуми Аъзам ўзининг бошқа бир рисоласида Убайдийнинг орифона бир Газалини нақшбандия тариқати қоидаларини ёритиш мақсадида шарҳлайди. Мазкур рисола «Шарҳи як Газали Убайдуллохон» деб аталади.

Учинчи рисола «Рубоийлар шарҳи рисоласи» номи билан ёзилган бўлиб муаллиф унда Убайдийнинг 12 та сўфиёна мазмунга эга бўлган форсча рубоийларини шарҳлаб ўтади. Мазкур рисоланинг охирида Убайдийнинг орифона форсча бир газалини келтириб, унинг ҳар бир байтини алоҳида суратда изоҳлайди. Рубоийларни шарҳлаш жараёнида турли сўфиёна атамалар, сулук аҳлига хос бўлган иборалар, жумладан, тажаллий, ҳузур, гайбат, таалтуқ, ғафлат, жазба, ҳақиқат, зот ва сифот тажаллийси, ҳақиқий маҳбуб, висол, инсу-жин шайтонлари, пиру мурид сингари кўп мавзулар борасида сўз боради ва ҳақиқат қидиравчилари учун бу бораларда етарли маълумотлар берилади. Муаллиф рисолани Убайдийнинг уч байтдан иборат ўзбек тилида битилган манзумаси билан тутатади.

«Убайдий» нафақат ҳукмдор султон, балки буюк мутасаввиф шоир бўлган. Унинг турли жанрларда ўзбек, форс, араб тилларида ёзилган шеърлари 700 бетдан иборат «Куллиёти Убайдий» номли тўпламда жамланган бўлиб, ундаги аксарият шеърлар ирфоний ва тасаввифий тоялар билан сурорилган. Ушбу асар ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Убайдийнинг ихлоси ва акидати нафақат нақшбандия тариқатига, балки Яссавия тариқати ва унинг асосчисига ҳам чукур ва самимий бўлган. Масалан унинг Девонида Хожа Аҳмад Яссавийнинг мадҳ қилувчи қўйидаги шеър бор (матларь ва мақтаи)¹:

Барча машойих сарвари,

Султон Ҳожаҳмад Яссавий

Сонсиз муридлар раҳбари,

Султон Ҳожаҳмад Яссавий

¹ Бони ва охири.

Иzzат самоси ховари, ҳам ишқ мулки давари,
Мискин Убайдий ёвари,

Султон Ҳожаҳмад Яссавий¹.

Ҳазрати Махдуми Аъзам Убайдийга хос бир кўз билан боқиб, унинг шеърларига катта баҳо берган. Уни яссавиядан кейин нақшбандия тариқатининг содиқ пайравларидан бири ва тарғиботчиси деб билган.

Махдуми Аъзамнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган «Рубоийлар шарҳи» номли рисоласини таржима қилиш жараёнида биз жумлалар ва ибораларнинг аслини сақлаб қолишга, имкони борича уларни ўзгартирмасликка уриниб, кўпинча муаллиф ишлаттган арабча ёки форсча сўзлардан фойдаландик. Рисолада Убайдий рубоийларининг форс тилидаги асл матни, оят ва ҳадисларнинг арабча матни, шунингдек форс тилида битилган бошқа кўпгина шеърлар келтирилган. Биз имкони борича уларни ўзининг аruz вазнида баъзан эса бармоқ вазнида шеърий таржима қилидик. Убайдий рубоийларини, рубоий вазни бўлмиш аruz вазнида таржима қилиб, мумкин қадар уларнинг асл мазмуни ва ифода услубини сақлаб қолишга ингилдик. Баъзи бир шарҳ талаб сўзларга рисола охирида изоҳ бердик. Биз ушбу таржимани «Миллий тикланиш» газетасида нашр қилиб уни шартли равиша «Садоқатли толиб» деб атаган эдик.

Хуласси калом, рисоланинг ўзига хос услубини сақлаб қолиш ниятида уни эркин сувратда таржима қилишдан воз кечдик. Шу боис таржимада айрим камчиликлар бўлиши габиийдир.

РУБОИЙЛАР ШАРҲИ

Бисмиллаҳир раҳмонаир раҳим (1)

Ўзининг (гўзал) исмлари ва сифатлари тажаллиёти нури билан голиблар ва ошиқларнинг кўнглини ёритувчи, ўз жамоли ва буюклигини кўрсатиш учун орифлар ва муҳаққиқ (2)ларнинг кўзларига сурма тортувчи зотта

¹ «Ҳожа Аҳмад Яссавий» вазнга риоя қилиш учун «Ҳожаҳмад Яссавий» деб ўқилади.

ҳамду санолар бўлсин! Унинг расули-ҳазрати Муҳаммадга дуруд ва саломлар бўлсинким, ул жаноб маърифат ва ҳақиқат турларини ўзининг холис авлодлари ва саҳобаларига изҳор этди.

Аммо баъд, пайғамбар алайҳиссалом дейдилар: «Ҳар бир бола ўз фитрати (3) билан туғилади. Сўнгра ота-онаси уни яҳудий ё насроний (4) ва ё мажусий (5) қиласиди».

Эй садоқатли толиб, билғилки, одам авлодининг ҳар бир боласи ўзининг асл покизалигига эгадур, яъни по-кдур ва ҳеч қандай поксизлик унда йўқдур. «Сибғатоллоҳи ва ман аҳсану миналлоҳи сибғатан» (6), яъни худонинг бўёғи (7) ва буёқ юзасидан ким худодан кўра яхшироқдир?».

Барча рангларнинг асли ўша бўёқизликтан келиб чиқади. Эй кўнгил, буёқ юзасидан ким Худодан кўра яхшироқдур?

Одам боласи дунёга келгандан кейин, қўйидаги «дунё ифлосликдур ва уни истагувчилар итлардур» мазмунидаги ҳадис ҳукмига биноан у, дунёнинг ҳар қандай мурдорликларига кўнгил бериб, илоҳий руҳдан иборат бўлган унинг пок борлиғи булғанди, унинг ҳақиқати, мазкур булғанишнинг кўплигидан бутунлай кўздан беркинди. Булар, у (инсон) билан ҳақиқий маҳбуб (8) васли ўртасида ҳижоб (9)га айланди:

Таалтуқ пардадур, ҳамда беҳосил,
Таалтуқни ўзган кишидур восил.

Қароқчи ва хасис нафснинг хосиятлари ифлослик ва нопоклик бўлгани учун, у (инсон) ҳам, нафснинг барча сифатларини ўзига олди. Шунда нафс унинг раҳнамоси бўлиб, Шайтон билан тамомила муносабатда бўлди. Унинг Шайтон билан муносабати кўпайтанидан гўёки Шайтон унинг айнан ўзига ва унинг ўзи эса айнан Шайтоннинг ўзига айланди. Чунки Шайтоннинг қилмиши ҳар доим ҳасад, душманлик, саркашлик (10) ва итоатсизлик бўлиб, у ҳатто тангри ҳузурида ҳам итоатсизлик ва саркашлик қила бошлаган эди. У ҳам (яъни инсон) Шайтонни қўллаб-кувватлади. «Саркашлик қилма, қўлида хора тоши мумдек юмшоқ бўладиган дилбар, сенинг гайратингда шам сингари ёнмасин».

Шу йўсинда у булғаниб, нафс қўлига гушиб, бу варта (11)да қолди. У ўз нафси устидан ҳукмини ўтказа олмай, тамомила унга тобеъ бўлиб қолди. Шу боис ишқ аҳли мазҳабида уни булғанган, нопок ва ифлос дейурлар. Чунки у мазкур булғаниш ва нопоклик йўлидан бориб, билиб олиш ва гушуниш хусусиятига эга илоҳий руҳдан иборат бўлган ўз ҳақиқатининг юзини ёпди. Унда гафлат ва зулматдан бошқа ҳеч нарса қолмай, ўликлар қаторида турди.

**Гофил бўлмаким, ғофиллик зулмат сарчашмасидур,
Дўстнинг ёди билан бўлсанг, у руҳингни ёритур.**

Одам ҳаётининг мазмуни Ҳақ субҳонаҳу ва таоло билан онгли равища ҳузурда бўлишдир. Агар ушбу сифат унда қолмаса, ундан ҳолда унинг тирик юрганидан кўра ўлгани афзалдур.

**Ҳақиқий севгини шиор этмасанг,
Ўлганинг яхшироқ, борлигинг ордур.**

**Умрим шундай ўтар бўлса мен қўнгилсизнинг,
Афзал эрур борлигимдан кўра йўқлигим.**

Чунончи ҳазрати хони олийшон Убайдуллохоннинг - худо уни ҳар доим соғу-саломат асрасин! - куйидаги руబийлари ушбу маънидан далолат берур:

**Ўз нафсига ҳар кимсаки қодир эрмас,
Севги эли мазҳабида тоҳир (12) эрмас,
Ўлган дегил ул тирикниким тангридин,
Бир лаҳза бўлиб ғофилу, ҳозир эрмас.**

Бундай кишини ишқ аҳли мазҳабида «кофир» дерлар. Чунончи дебдурларким, «агар ҳозир бўлсанг мўминсан, агар ғофил бўлсанг кофирсан».

**Бирорким ғофил ундан бир замондур,
Ўшал дам кофиру куфри ниҳондур.
Бирорким тебратур гафлат бешигин,
Юзига ёпгай ул, ислом эшигин.**

Пасткаш ва йўлтўсар нафснинг сифати гафлат ва итоатсизлик бўлғанлиги учун бундай нафс эгасидан

куфр, зиндиқлик (13), саркашлик ва итоатсизликдан бошқа нарса содир бўлмайди. Магарким ҳақ субҳонаху ва таоло шафқат ва меҳрабонлик юзасидан уни ўз дўстларидан биронтасининг сұхбатига мушарраф қилса, ўшанда унинг шарафли сұхбати ва хотирининг илтифоти туфайли ўзига келиб, ҳузур топиб «гуноҳдан тавба қилувчи киши, гуноҳ қилмагандек бўлади» деган ҳадис ҳукмига биноан, тавба қилганича кечирим сўраб, ўз нафсини маломат қилиш билан шуғулланади.

Қайтар ичган ҳам еганни, тавба қил,
Доғлаш эски яра дармони бил.

У ўз нафсига хитоб этиб, уни олдинги итоатсизликлари ва кофирларча бажарган ишлари учун маломат қиласи. Чунки бу мақом, надомат ва пушаймонлик мақоми бўлиб, надомат ва пушаймонлик фақаттинга худо тавфик бериб, иззат ато қилгандан кейин мұяссар бўлади. «Ат-тавфийқу шайъун азиймун, ло йуюто илло би-абдин азиз», яъни «Тавфийқ шундай бир буюк нарсаким, у азиз бандадан бошқага берилмайди». Чунончи ушбу мақомда олий мартабали хон ўз нафсига хитоб қилиб, одамзод қилмишидан шикоят қиласи:

Нафсо! юрдинг мутеъи фармон бўлмай,
Ўз қилмишидан ҳеч пушаймон бўлмай,
Ҳукмига кўра жумлаи мазҳабларнинг,
кофир бўлдинг, ҳеч мусулмон бўлмай.

Солик (14) ўз нафсига ҳоким бўлганидан кейин, ушбу таъна ва маломатлар билан уни йўлга сола бошлайди. Бир неча муддат комилу мукаммил пир ёрдамида ва сұхбатида бўлади:

Барча ишдан яхши пирнинг сұхбати,
У билан ўлтириш амал сиҳати.
Сир эрур ёшурун, боқсанг аслига,
Етаклайди сени Жонон васлига.

Ёки унинг ўзи зикру фикр қилиш, рўза тутиш, кечалари ухламасдан комилу мукаммил муршид иродати ва ружсати билан, «хайру-л-аъмоли адвамуҳо» - «ишларнинг энг яхшиси, унинг давомлироғидур» деган ҳадис ҳукмига

Кўра узоқ муддат амал қилиш туфайли, ўз нафсини по-кизалайди, гоинки «Ҳақнинг бир жазбаси, сақалайн (инсу жин) амалига тенгдур» деган маънога мувофиқ, унинг қалби жазба султонининг тушуб ўтиши учун муносиб бўлади.

Бир жазба келди Ҳақдан, қилди кўнгилни горат,
Лайлидин ўлса гортиш, Мажнун на қилсун энди.

Солик нафси, худо гавфийқи туфайли, йўл юрган ва йулни биладиган пир ёрдами билан, ҳар қандай ички ва ташқи касофатлардан покиза бўлиб, жазба султонининг келиб кўнишига мушарраф бўлса, унда солик шукр қилиши керак, чунки солик шариат зоҳири ва тариқат одобига риоя қилиш билан улуғ саодатларга эришади.

Бу ўринда шукр қилиш соликнинг олий мартабали тоифанинг энг юксак даража ва мақомларига қўтарилиши учун сабаб бўлади. Аллоҳ таоло буорадики «Лайн шакартум ла-азийданнакум» яъни «агар шукр қилсангиз, сизларга (неъматларимни) кўпайтираман» (15).

Ҳар кишидан сенга етушса неъмат,
Унинг қадрини билгину шукр қил.
Ҳар бир шукр қилмайдиган бандани,
Худоға шукрнинг торики (16) деб бил.

Шунингдек, ушбу ўринда олий мартабали Убайдуллохондан қўйидаги рубоий ворид (17) бўлубдур:

Юз шукрки, мен аҳли шариат бўлдум,
Бу зумра (18)да арбоби тариқат бўлдум,
Гар изласам асрори тариқатни нетонг,
Жўяндаи асрори ҳақиқат (19) бўлдум.

Бу мақом, солик учун ҳақиқат билимларининг дарди ва уларни талаб қилиш мақомидур. Шунингдек «Ман талаба ва жадда, важада» яъни «ҳар ким бир нарсани истаб саъй ҳаракат қилса, унга албатта эришади» деган ҳадис ҳукмита биноан, солик учун Ҳақ асрори ва билимларини истагандан кейин, уларни ўз қалбida топиш мақомидур.

Кечаю кундуз қидирдим васлини,
«Ман талаб» ҳукми билан топдим уни.

Икки қўл бирлан талааб қил доимо,
Эзгуликка бу «талааб» дур раҳнамо.

Шу онда унинг бирдан бир йўли мазкур талааб ҳи-
собланади.

Солик ўз қалбida илоҳий асрор ва маорифга эриш-
гандан кейин, завқ, кувонч ва шодлик унга ҳамроҳ бў-
лади.

Дўстдин мамнун бўл ўзни шод бил,
Пўст ичиладек сифмай очил.

Бу мақом - ишқ, дард ва куймоқ мақоми бўлиб, у
тўпроқ сифат, қарорсиз ва оромсиз бўлиш ўрнидур. Ҳа-
қиқий маҳбуб ишқида асир бўлиб, барча инсонлик си-
фатларини талон-тарожга бериб, ёқиб юбориш мақо-
мидур.

Кимлар юрадур севги йўлидин дединг, эй дўст,
Мотамда эзилган неча бир хокбасарлар!

.....

Севгидур оташ бу ерда, ақл дўд (20),
Севги келмофил қочтгай ақл зўд (21).

Маҳбуб севгисининг алантаси ошиқ қалбida туташ-
ганидан кейин, унинг қалбидаги ҳақиқий маҳбуб васли
йўлида тўсқинлик қилиб турган барча ҳижобларни ёнди-
риб ташлаш ва бу ҳижоблар кўйдирилгандан кейин, му-
ҳиб (22) маҳбубнинг ўзи бўлиши мақомидур.

Кўздан дарёга тушса сув агар,
Маҳв ўлуб дарё бўлур, сўз мухтасар.

Ўшанда унинг забони ҳоли (23) ушбу таронани куй-
лайди:

Севги келибон қўшилди қоним бирлон,
Мендан чиқариб «Мен»ни, ўтириди Жонон.
Дўст олди вужудимни бутунлай, қолди
Мендан фақат от, бошқа бариси ул жон.

Ҳақиқатда ҳам бу «ман арафа нафсаҳу, фақад арафа
раббаху» яъни «ҳар ким ўзини таниса, худосини ҳам та-
нийди» деган мақом ана цундан иборатдур.

Солик ўзини танигаңдан кейин Ҳақ таолони ва унинг дўстларини таниб олиши лозим бўлади. (Чунки) Тангри субҳонаҳу ва таоло ва унинг дўстлари бир ҳақиқатданурлар. Уларнинг барчалари ўз ҳақиқатларига эришиб олганурлар. Шу аснода улардан содир бўладиган нарсалар, дарҳақиқат, ўшал ҳақиқатдан содир бўлгусидур ва уларда ҳеч қандай бошқа бир нарса бўлмагай.

Улар ҳолининг тили ушбу замонда қўйидаги байтни куйлагай:

Севги нимадур дема, ўзимман,
Жонман бутуну, ўринда йўқ тан.

Бошқа матлаб булдурким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг дўстлари ушбу факру муродсизликлар билан (ҳақиқий) салтанатнинг қандай бир ҳузур ва даражасида турар эканлар. Дарҳақиқат, ҳазрати пайғамбар алайҳиссалом бутун коинотга фақирлик билан фаҳрланиб «Алфақру фаҳрий ва биҳи афтахиру» яъни «фақирлик менинг фаҳрим, мен у билан фаҳрланаман» (24) деган эдилар. Олий мартабали Ҳон (25) ҳам қўйидаги рубоийлари билан, ушбу мақомдан хабар берадилар:

Онларки, асири ишқи Жонондурлар,
Йўл тўпоғи бирла тенгу яксондурлар.
Дарвиш сифат кўринсалар зоҳирда,
Маъни юзидин ябғу-у хоқондурлар.

Тариқат солики дарвишлар кийими ва суратида ҳақиқий салтанатта эришиб, зоҳирий подшолик ва унинг заҳмату қийинчиликларидан қутилиб, бу тоифага хос бўлган завқлар, ҳолатлар, юксак мақомларга мушарраф бўлгандан кейин, унинг кўнгли комил пир сұхбати ва уларга мансуб бўлган одобни машқлар қилиш орқали нафс мақомидан юксалиб, соликнинг хитобга ўрин бўлган қалбига айлачади. У ҳар доим ўз қалбини хушёрликда сақлаб, ҳар қандай дунёвий ва бошқа қайғу ғам сарчашмаси бўлган зоҳирий шоҳликка такрор қайтмаслиги учун, унга танбек бериб туради.

Чунончи, олий мартаба соҳиби бўлмиш Убайдулло-хоннинг ушбу рубоийлари ўзга салтанатта мушарраф

бўлгандан кейин, зоҳирий шоҳликдан воз кечиш бора-сида танбеҳ ва муболагадур:

Султонлик уйида эй кўнгил ўлтурма
Ўзингта ғаму-гусса биносини курма.
Бойликни-ю, мультабарлигу, шаҳликни,
Дарвишлигу факрдан афзал кўрма.

Шунда солик билиб оладиким ички душман, яъни хасис нафс қароқчи Шайтон ва шунга ўхшаш инсоний шайтонлардан иборат бўлган зоҳирий сұхбатдошлар барча ифлосликларга, нопокликларга, шунингдек ҳақиқий маҳбубдан узоқда қолишига сабаб бўлган эканлар.

Уларнинг сұхбати натижасида солик ўз қалбининг мақоми ва мартабаси бўлмиш олий мақомдан, нафс мартабаси ва мақоми бўлган тубанлик даражасига тушганини аниқ англайди. Муршид сұхбати, унинг шарофатли мулозамати ва хизмати туфайли гарчи солик ушбу тубанликдан нажот топган бўлса ҳам, лекин у ўз нафсидан ва инсу-жин шайтонлари тузогига илиниб қолишидан қўрқиши керак, улар, яъни инсу-жин шайтонлари макру-хийлалар билан уни, яъни соликни йўлдан (пир сұхбатидан) адаштириб, бошини еб (26), яна бир мартаба уни нафс мартабаси бўлган ўшал тубанлик мартабасига тушурмасинлар. Бундан бизни Худонинг ўзи асрасин!

Кимки қўлдан берди ўз йўлдошини,
Бекас айлаб, дев ейдур бошини.
Бир замон қолмоқ узоқда жамъдин,
Шубҳасиздур макри шайтони лаъин.

Ушбу мақомда олий мартабали хон ўз кўнгилларига хитоб қилибдурлар:

Кўрқиши йўқдур дилимда деву-даддан,
Ё ошса бориб ямонлигим ҳам ҳаддан.
Ҳеч кўрқишим ушбу нарсалардан йўқдур,
Кўрқар юрагим фақат жалийси бад (27)дан.

Эй садоқатли толиб, мана кўрдингки, одам авлодларининг барчаси аслида ҳар қандай булғанишликлардан поку покиза бўлган эканлар, бу дунёдаги нопокликларга ва булғанчликларга мазкур хунук, ёзув ниятли сұхбат-

дошларнинг суҳбати орқали йўлиқдан эканлар ва бу суҳбатдошларнинг энг ёмони, ёмон инсонлардур. Уларнинг шарр (28)и дан кўпроқ ҳазар қилиб, комил пир этагини маҳкам тутиш керак. Чунки нафс ва шайтон суҳбати шаридан, пир суҳбати ва унинг шарафли илтифоти баракоти туфайли қутилиш мумкин, чунончи айтибдурлар «Шайтон Умарнинг соясидан ҳам қочади» ёки «Ҳақ зикридан раҳбар пирнинг сояси афзалдур».

Аммо Шайтон қиёфасидаги одамлар шаридан қутилиш жуда оғирдир. Чунки ҳар доим ҳамжинслик юзасидан улар билан ўлтириб туриш лозим бўлади. Ўлтириб туриш ҳар қанча лозим бўлса, нафс ўшанча уларга қараб мойил бўлади. Уларнинг нафсонияти голиб бўлгани учун, нафсни ҳам ўз томонига тортиб олади. Пайғамбар алайҳиссалом айттаниларидек «култу жинсин йамилу ило жинсиҳи» яъни (барча жинслар ўз ҳамжинсларига торадилар).

Қилур ҳар жинс ўз жинсила парвоз,
Кабутар бирла кафтар, боз ила боз. (29)

Чунончи, ҳақ субҳонаҳу ва таоло одамни шунга қобил (30) қилиб яратганки, ҳар бир инсон ким бирла ўлтурса, андин ранг олур. Бас, солик зарурат юзасидан, шундай ёвуз ниятли суҳбатдошларга дуч келиб қолганда ҳам, улар қаторига кириб қолмаслиқ учун иложи борича бундай ҳамжинс суҳбатдошлар шаридан қочиши кўпроқ лозим бўлади.

Борма Исо сингари, абллаҳ томон,
Тўкги абллаҳ бирла суҳбат, қанча қон.

Эй солик! Бу булғанчлигу, бу кўргуликлар, ул жанобдаи йироқда қолишу сен бирла ҳақиқий маҳбуб васли орасидаги тўсқинликлар ёвуз ниятликларнинг суҳбати натижасида ҳосил бўлганлигини билиб олганингдан кейин, мабодо ҳақиқий маҳбуб висолига эришишни истар бўлсанг, йўл кўрган ва йўлни билиб олган комилу мукаммил Муршидга мурожаат қилиб, унинг этагини тутишдан ўзга йўл йўқдур. Пирнинг шарафли суҳбатига эришиб муборак бўсағасини упиш, узоқ муддат бу тоифанинг тариқаларидан бирига амал қилиб, «хайрул-

аъмоли адвамуҳо» яъни «амалларнинг энг яхшиси уларнинг давомлироғидур» деган ҳадис ҳукмига биноан, қирқ-эллик йил хизмат қилиш лозим бўлади.

Эллик йил қон йиғламаса кўнгил кўзи,
«Қол»дан «Ҳол»га ўтиш йўли бўлмас рўзи (31).

Соликнинг кўнгил кўзгусидан ушбу булғанчлик ва тааллуқлилик кетмагунча, унга ҳақиқий маҳбуб васли мусассар бўла олмайди:

Таалуқ ҳижобдур, ҳамда беҳосил,
Таалуқни узган кишидур восил.

Эй солик! Сен қачон айтиб ўтилган йўллардан бири орқали кўнглинг кўзгусини ҳар қандай зангу губорлардан покиза қилсанг, ўша замон ҳақиқий маҳбуб жамол ва жалол сифатида кўнгилнинг кўзгусида тажаллий (32) қилгусидур:

Раб (33) нинг зоти тажаллий қилар бўлса,
Қасам бердим сенга ғофил қолмагил.

Ҳақиқий маҳбуб тажаллийси завқини туттанингдан кейин, кўнглингда оромсизлик, бекарорлик ва ошуфталиқ пайдо бўлиб, ҳеч бир ерда ором топа билмайсан:

Хўшдурлар ёр излабон, ёр топганлар,
Кўп қарорсиз бўлиб, қарор топганлар.

Ушбу ўринда сендан, ошиқ бўлиб ишқ мақомига эришганингта далолат қилувчи сўзлар ва ҳикоятлар содир булғусидур, чунки бу севги ва муҳаббат мақомидур.

Севгидур оташ бу ерда ақл дўд,
Севги келган онда, қочтай ақл зўд.

Ушбу мақомда ҳар бир ҳақиқий ошиқ илиқ ва жозибадор сўзлар айтиб ўтган:

Севги бўлмасайдио, қайгулари,
Бу чиройли сўзларни ким айтарди.
Шамол тебратмасайди зулғини, ким
Маъшуқ юзин ошиққа кўрсатарди.

Севги қуши энди қанот қоқиб учади ва ҳар нафас олганда ўзини ул жанобга етуштиради:

Ҳар бир нафасинг, билгил бир гавҳардур,
Ҳар бир заррант Ҳақ йўлига раҳбардур,

Беш юз пари бор севгинингу, ҳар бир пар
Ер қаъригача, Ариш мақомидан учар.

Бу ўринда ошиқларнинг иши ҳар лаҳза ва ҳар он кутаринки ҳолда бўлади. Чунончи олий маргабали хоннинг қуидаги рубоийлари бундан далолат беради:

То севги тариқу расми бўлди пайдо,
Ошгуфта бу кўнглум ичра солди ғавфо.
Зулфига боқиб чидолмаган ҳар бир дил,
Девона бу кўнглум каби, бўлди расво.

Чунки, йўл соликининг қалби, Ҳақдан ўзгалар севгисидан кутилиб фақат Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг ишқу-муҳаббатига берилиб қолади. Шунинг учун у бир лаҳза ором ва қарор топа олмайди, чунки кўнгил муталлиқ (34)дур ва таалтуқсиз бўлиши мумкин эмас.

Сақдайолмас қўлда эркин киши, мол,
Ошиқ дил, сабрни ва сувни гарбол (35).

Ошиқ биргина маҳбуб зотининг васлига эришганда, ором ва қарор топиши мумкин. Аммо Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг шариф зоти, бир кафт тупроқ унга восил бўлишдан мунаъзаҳ (36) дур. «Мо липтуроби ва раббили-арбоби» яъни гўпроқ қайдаю, эгаларнинг эгаси қайдади! Нихоят шулким, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло иноят ва шафқат кўплиги юзасидан, ҳар лаҳза ва ҳар замон ошиқлар ботин (37)ига гажаллий қилиб туриб, улар таскин топсин деб, ҳар нафас ва ҳар замон уларнинг ҳаяжон ва девоналигини оширади. Ушбу қувиш ва девоналиқ орқали улар ҳар лаҳза ўзларини ул жанобга яқин ва ошно эта дилар. Чунончи айтибдурлар:

Жунун(38) йўлидур, ўзга йўлдин айру,
Бу йўлдан воз кечиши девоналиқдур.

Тажаллий ҳар қанча кўп бўлмасин, унга қараб ваъда берилган учрашув кунигача, ул жанобга ошиқнинг гирифторлиги ҳам кўпайиб боради. Чунончи, ҳазрати хони олийшон буюурлар:

Ишқ ичра гирифторинг эрурман, эй ёр!
Юз дард ила афгоринг эрурман, эй ёр!
Гожи ўтибон, узокдан ўзни кўрсат,
Мен толиби дийдоринг эрурман, эй ёр!

Ҳақиқий маҳбубнинг васли ва уни ҳақиқий борлигига кўриш дунёда мусассар бўлмагани, ул жаноб томонидан юз берган тажаллийлар билан ошиқлар кувониб, кўнгиллари таскин топади.

Сочинг бир толаси менга ҳавасдур,
Адабсиз бўлмайин, бир тори басдур.

Ошиқлар севги ва интизорлик шиддатидан йиғламоқ, интрамоқ, куймоқ ва қуянмоқдан ўзга илож топа олмаслар:

Севги кўнгил зорисидан билинур,
Дардлар қачон дил дардига тенг келур.

Чунки ошиқни маҳбуб висолига йиги ва зоридан ўзга нарса етиштира олмайди.

Бу йиги-зори ажаб сормоядур,
Кулли давлатдур, бу кучли доядур,
Дояю-она баҳона ахтарур,
То қачон ёттан бола йиғлаб турур.

Куйған ошиқлар иштиёқ шиддатидан ҳар лаҳза қон йиғлашиб, шавқ ғалабасидан уларнинг кўксидан ҳар лаҳза алангали оҳ чиқиб турар. Ҳар нарса гайр бўлиб, унда гайрлик(39) бўлса, ушбу алангада ёниб кул бўлур.

Барчани оҳинг ўтида куйдуруб,
Шукрлар қилгил, кули узра туруб.

Ушбу мақомда олий мартабали хон буюурлар:

Қон томса агар дийдаи намнокимдан,
Оҳ урсам агар ушбу дили чокимдан,

Ул қоним ила буянг мазорим аламин (40),
Ул оҳ ила кўкка совуринг хокимдан.

Ошиқлар ҳақиқий маҳбубнинг беҳал тажалийтидан чексиз завқу лаззат сезиб, дунёвий гулу сунбулӯ лолаю райҳонлар, уларнинг қунглига ҳеч қандай лаззат багишламайди. Чунончи, олий мартабали хон бундай буюурлар:

Гар бўлмаса оразинг, менга гул на керак,
Лола ҳақида қилиш тааммул (41) на керак?
Киприктиар учидан оққаи ушбу қоннинг,
Хар қатраси гулдур, менга сунбул на керак?

Ошиқлар ҳақиқий маҳбуб зотига нисбатан ўзларида туғилган шўру шавқ лаззатидан ҳар доим бирон байтуғазал орқали иштиёқ изҳор этиб, ўзларига таскин берурлар. Чунончи, олий мартабали хон буюурлар:

Муштоқи жамоли олам оройингман,
Туррангни (42) кўриб волаи шайдойингман.
Излаш соёнида эсиб сабодек доим,
Мен толиби ул қомати раънойингман.

Ошиқлар маҳбуб васли билан яшайдилар. Ҳақиқий ошиқларга дунёда ҳақиқий маҳбубнинг висоли мусассар бўлмагани учун унинг севгисидан топилган қайғу ва ғамни, дунёда ўзларига тириклиқ сабаби ҳисоблайдилар ва ушбу ғаму андуҳ билан яшайдилар. Чунончи, ҳазрати Хони олийшон буюурлар:

Борлиқ негизи менга ғами жонондур,
Бу кўнглим анинг қайғусисиз вайрондур,
Жон бермак ишидан нега кўрқар кишилар,
Жон бермак агар бўлса шу хил, осондур.

Ошиқлар дунёда имкони борича ҳақиқий маҳбуб васлига этиб мазкур тоифанинг барча мақомоту даражаларига эришгандан кейин, ўтмишла жаҳолат ва нодонлик юзасидан, ҳақиқий маҳбубдан ўзгалар меҳри билан боғланиб қолиб умрларини беҳудага ўтказгандиларидан пушаймон бўладилар. Улар ўз кўллари ва бошқа аъзолари билан ҳақиқий маҳбуб бандаларига азияту озор

берганликларидан шармандалик сезиб, уяладилар ва ундан узр сурайдилар. Чунончи, олий мартабали Хон күйидаги рубоййда ўшал мақомга ишорат қилурлар:

Юрдим берилиб жаҳлга, нодонликдан,
Кўнглимга дедим ёниб, пушаймонликдан:
Ҳар кимга тилу қўл била бердинг озор,
Мен кўп уялурман бу мусулмонликдан.

Эй садоқатли толиб! Билгилки, ҳазрати хони олий-шон шундай буюурлар:

Сўзлаганда ул оғиз, фунча каби хандон бўлур,
Гар табассум айласа, олам юзи бўстон бўлур.
Зарраларга тушса гар, хуснинг күёшин ёғуси,
Нур сочиб зарра қуёшдек - меҳрдек тобон бўлур.
Зулфидан айру, кўпгил ҳоли харобини кўриб,
Мен учун ушбу жаҳон, бир кулбай аҳzon бўлур.
Қасру айвонига оламнинг кўнгил ҳеч бермаким,
Барчаси охир бориб, тупроқ ила яксон бўлур.
Эй «Убайдий» аҳли Ҳақнинг суҳбатидан тортма бош,
Кимки, хизмат қилса бу йўлда, худосевгон бўлур.

Эй садоқатли толиб! Билгилки, сўзлаш ва кулишдан мақсад ул зотнинг гўзал исмлари-ю, сифатлари, солик қалбida тажаллий қилишидур. Чунки, ул зот сўзда ифодаланиш ва инсоний кулишдан мунаффаҳ ва пок эрур. Аммо ул зотнинг гўзал исмлари ва сифатлари тажаллий-сини фунчага нисбат бериш шу жиҳатдан дурким, фунчага хос очилмаганлик худонинг исмлари ва сифатлари тажаллийсидан сўнгра, солик қалбida ҳам ҳосил бўлади. Аввало ул зот ўзининг сифот (43)и-ю исмлари орқали солик қалбига тажаллий қилиб, зотнинг тажаллийси йўлида тўсиқ бўлиб турган пардаларни бутунлай кўтариб ташламаса, соликнинг ботини Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг зоти шарифи унда тажаллий қилиш учун муносаб бўлмайди:

Гар табассум айласа, олам юзи бўстон бўлур.

Эй садоқатли толиб! Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг табассум қилишидан мақсад, солик кўнглига ўзининг ша-

риф зоги билан тажалтий қилишилур. Чунки ул зот оғиз ва табассум қилишдан муназзаҳ эрур.

Солик, зот тажаллийсига мушарраф бўлгандан кейин, унинг қалбиди очилиш ва ёзилиш юз беради. Зот тажаллийси билан баҳор чоғларида бофу-бўстонларда гуллар очилиб, барча олам гулга тўлади. Табассумни гулга нисбат беришдан мақсад, баҳор фаслида гуллардаги очилиш ва ёзилишдур.

Зарраларга гуңса гар, ҳуснинг қуёшин ёғдуси,
Нур сочиб зарра қуёшдек – меҳрдек тобон бўлур.

Эй дарвии! Билгилким, жамол ёғдуси зарраларга гушицидан мақсад, ул зотнинг жамолий сифати билан зарраларга тажалтий қилишилур. Зарраларнинг ҳар бири Ҳақ субҳонаху ва таолонинг жамолий сифатига мушарраф бўлгандан сўнг, қуёш каби нур сочиш сифатига эга бўлиб, уларнинг ойдинлик ва ёруғлигидан барча олам мунаввар бўлади.

Зарралар умумий маъниони ифода қилиб, инсон ва ундан бошқа оламларни ҳам ўз ичига олади. Аммо, ушбу зарра инсонни англатгудек бўлса, бундай ҳолда Ҳақ субҳонаху ва таолонинг зотий тажаллийсига мушарраф бўлгандан кейин, бутун оламни ўз нури билан ёритади.

Зулфидин айру кўнгил, ҳоли ҳаробини кўруб,
Мен учун ушбу жаҳон, бир кулбай аҳзон бўлур.

Ул зотнинг зулфу ҳолини кўриш учун солик аввало ул зотнинг гўзал исмлари ва сифатлари тажаллийсига мушарраф бўлиш иштиёқини изҳор этмоғи лозим бўлади. Солик ул югнинг зулфу-холидан иборат бўлган энг гўзал исмлари ва сифатлари тажаллийсига эришгандан кейин, дунёда ўзи севган ва улар билан упсу улфат (44) олиб келган нарсаларидан ажралиши жиҳатидан ҳам унишг учун парионлик ўрни бўлади. Ёинки, ушбу гўзал исмлар ва сифатлар тажаллийси амалан (45) солик билан худонинг зотий тажаллийси ўртасида тўсиқ бўлиб туради. Шу сабабли ҳам солик парионҳол бўлиши мумкин.

Касру айвонига оламнинг кўнгил ҳеч бермаким,
Барчаси охир бориб, гупроқ ила яксон бўлур.

Бу сўздан мақсад шул эрурким, гўзал исмлар ва сифатлар тажаллийси оқибатида соликнинг кўнгли унинг зотидан бошқа барча нарсалардан совуб қолади.

Ҳақдин ўзга ҳарна ким мақсуд эрур,
«Ло» тифин сур унга гар маъбӯд эрур.
Ҳақдин ўзгаларга ургил, «ло» тифин,
Сўнгра «ло»дин, кўр налар қолгай тағин.
Қолиб «иллаллоҳ», йўқ ўлгай ўзгаси,
Тинглагил эй ишқ, бу шодлик саси.

Эй «Убайдий» аҳли ҳақнинг хизматидан тортма бош,
Кимки хизмат қилса бу йўлда, худосевгон бўлур.

Бу сўздан мақсад шул эрурким, солик мазкур тоифанинг шарафли сұхбати, хизмат ва мулозамати орқали қаттор саодатларга эришгандан кейин, бундан бўён ҳам уларнинг хизмати ва мулозаматларидан бош тортмаслиги ва ушбу саодатлардан маҳрум бўлмаслиги учун у ўз нафсини ғафлат ўйқусидан уйғотиб, бу йўлда ўта қатъийлик билан жиддий ҳаракат қилишга даъват қилмоғи даркор. Чунки, жамики баҳтиёрлигу бойликлар, қўйидаги «Ман хадама, худима» яъни «ҳар кимки хизмат қилса, унга ҳам хизмат қилинади» мазмунидаги ҳадисга биноан уларга хизмат қилиб туришлур.

Хизмат қилиб турсанг, ютуқ сенингдур,
Сен қилмасанг, бошқа қилса, унингдур.

Набий алайҳиссалом буюрубдурларки «ман иттасала, иттасала бил - хидмати ва ман лам йаттасил, лам йаттасил битаркил - хидмати» яъни «Кимки, Ҳаққа етушса, хизмат орқали етушади, хизматни тарк қилган киши етуша олмайди».

Етушасан хизматдан, кибриё (46)га
Бу кўк учун, бундан яхши нарвон йўқ.

Ҳақни қачон танирсен сени уйғотмагунча,
Мардонлар остонасин ястаниб топмагунча.
Султон Иброҳим Алҳам, атлас палоска сотти,
Топмади дарвишликни туфроққа ётмагунча.
Султон Иброҳим Алҳам кўрмади маъшуқ юзин,
То жумла борлигини, йўқтуққа солмагунча.

Луғатлар изоҳи

СОЛИК - пирнинг изидан бориб, унинг раҳбарлигига бирон бир тариқат орқали ҳидоят йўлига кирган киши.

ТАЖАЛЛИЙ - кўнгли ҳақ билан учрашув лаёқатига эга булган баҳтиёр кишилар кўнглига, иқбол ёрдами билан ҳақ нурининг сочилиши.

ТААЛЛУҚ - муносабаг, иртибот, алоқа ва боғланиш.

ХУЗУР ВА ФАЙБАТ - тасаввуфда икки хил ҳузур бор: дам яъни нафас ҳузури ва кўнгил ҳузури. Биринчиси солик ҳар бир нафас олишида ҳақ ёди билан бўлиб, ундан ғафлатда қолмайди. Иккимчиси яъни кўнгил ҳузури нафас ҳузурини тақорорлаб давом бериши натижасида ҳосил бўлади. Албатта бу соликда ҳалқдан ғайбат ҳосил бўлиб (уни эсдан чиқариб) ҳақдан бошқа нарсаларни унудишига сабаб бўлади.

ЖАЗБА - кўнгилда топилган ҳақ муҳаббати ва уни таниб олиш завқидан иборат бўлиб, ушбу завқдан, соликнинг кўнгли ниҳоят лаззат сезади.

АСМО ВА СИФОТ - Худонинг энг гўзал исмлари ва сифатлари. Худонинг ҳар бир исми, бир сифатнинг далилидир, унинг ҳар сифатига хос маърифат мавжуд. Худо сифатларининг гўзаллиги инсон истеъдодига қараб Ҳақ муштоқларига жилва қилади.

ЗИКР - бошқаларни унугиб, фақат ҳаққа таважжух қилиш, яъни юзланиш.

МУРОҚАБА - зоҳир ва ботинни ҳақдан бошқа нарсадан сақлаб, фақат унга таважжух қилиш, яъни юзланиш.

САҚАЛОН (САҚАЛАЙН) - инсу жин.

ҲОЛ ва **ҚОЛ** - «Қол» сўзлашиш, далил ва мантиқ билан гапиришдан иборат бўлса, «Ҳол» сўзсиз маънавий матнлабларни тўғридан-гўғри, воситасиз билиб олиш маълакасидир. Ушбу малака кўп маънавий тажрибалар ва сўфиёна сулук нағижасида ҳосил бўлади ёки Аллоҳ томонидан берилади.

Рисоладаги лугатлар изоҳи

1. Мехрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман).
2. МУҲАҚҚИҚ - ҳақиқат қидирувчиси.
3. ФИТРАТ - табиат, тугма қобилият.
4. НАСРОНИЙ – христиан.
5. МАЖУС – оловга сифинувчи.
6. ҚУРЬОНИ Карим, 11-сурадаги 138-оятнинг ибтидоси. (Тошкент, «Чўлпон» 1992-йил, 17-бет).
7. БҮЁҚ - бўёқ, ранг - бу ерда дин маъносида.
8. ҲАҚИҚИЙ МАҲБУБ - худо, тангри.
9. ҲИЖОБ - парда.
10. САРКАПЛИК - ўжарлик, қайсарлик.
11. ВАРТА - жар, ҳалокат жойи.
12. ТОҲИР-ПОК. Бошқа бир нусхада «тоҳир» ўрнига «зоҳир» деб ёзилган.
13. ЗИНДИКЛИК - яширин динсизлик.
14. СОЛИК - Аллоҳ васлига эришиш йўлида юрувчи мурид.
15. Куръони Каримдаги «Иброҳим» сурасининг 7-оятидан танланган.
16. ТОРИК - тарк этувчи.
17. ВОРИД БЎЛИБДУР, яъни унинг томонидан айтилибдур.
18. ЗУМРА - жамоа, тоифа.
19. ЖЎЯНДАИ АСРОРИ ҲАҚИҚАТ - ҳақиқат сирларини изловчиси.
20. ДЎД - тутун.
21. ЗЎД - тезда, дарҳол.
22. МУҲИБ - севгувчи, ошиқ.
23. ЗОБОНИ ҲОЛИ - ҳол забони, ҳол тили.
24. ҲАДИС - Пайғамбарнинг сўзи.
25. Бу ерда Убайдуллоҳон назарда тутилган.
26. Бу ерда соликни ўзининг ақлу-хушидан айириб бехуд қилиш ва уни мустақил фикрлаши истеъдодини олиши назарда тутилган.
27. ЖАЛИСИ БАД - ёмон, беҳосият, бефайз, нопок сұхбатдош.
28. ШАРР - ёмонлик, ёвузлик.

29. БОЗ - лочин.
30. ҚОБИЛ - қабул қилувчи.
31. РЎЗИ - бу ерда насиб ва миёссар бўлиш маъносида.
32. ТАЖАЛЛИЙ ҚИЛИШ - жилва қилиш, номоён бўлиш.
33. РАБ - парвардигор.
34. МУТААЛЛИҚ - боғланувчи.
35. ФАРБОЛ - ғалвир.
36. МУНАЗЗАҲ - пок, юксак.
37. БОТИН - ички, ички дунё.
38. ЖУНУН - жиннилик, девоналик.
39. ФАЙРЛИК - ўзгалик, бегоналик.
40. АЛАМ - байроқ.
41. ТААММУЛ - чукур ўйлаш, фикрлаш, диққат билан муроҳаза қилиш.
42. ТУРРА - гажак, зулф.
43. СИФОТ - сифатлар.
44. УНСУ УЛФАТ - бирор билан суҳбатдош бўлиб у билан улфат топиш.
45. АМАЛАН - амалиётда, ҳаётда.
46. КИБРИЁ - буюклик, азамат.

«БОБУРИЯ» РИСОЛАСИ

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар кутубхонасида Р. 501-рақамли нодир қўлёзма мавжуд. У 26 рисоладан ибораг мажмуя бўлиб, Маҳдуми Аъзам лақаби билан машхур бўлмиш Саййид Аҳмад ибн Жалолуддин қаламига мансубдир. Мажмуадаги 25нчи рисола «Рисолаи Бобурия» деб номланган.

Мазкур рисола номидан ҳам маълумки, буюк шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишилаб ёзилган. Унинг ёзилишига Ҳожа Убайдулло Аҳрор «Рисолаи волидия» асарининг Бобур мирзо қаламига мансуб шеърий таржимаси сабаб бўлган. «Бобурнома»да ёзилишича, Бобур қағтиқ касалликка чалиниб, «Қасидаи Бурда» асарининг муаллифи шайх Шарафуддин Абу Абдулло Бўсийрийни хотирлайди. Бўсийрий қасидасини ёзиг тутатгач, ихлос ва ақида кучи билан фалаж маразидан ҳалос бўлган экан. Бобур шунни зикр этиб, Ҳожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини туркий назм қилишта киришгани ва охирига стмай туриб касалликлан фориғ бўлганини таъкидлайди.

Бобур бу шеърий таржимадан бир нусха қўчиртириб, ўз рубоийлари билан бирга ҳазрат Маҳдуми Аъзам ҳузурига юборади. Маҳдуми Аъзам «Бобурия» рисоласи муқаддимасида Алтоҳга ҳамду санодан кейин бундай деб ёзади: «Ушбу нусхай шариф ёзилишига сабаб шу эдикি, Ҳақ даргоҳига қабул бўлган дарвишларга нисбатан ихлос ва ақидаи кўргазиб, улар томонидан чин қўнгилдан севилган подшоҳ ҳазратлариким, жон ичиди ўрин туттани учун унинг номини тилга олиш адабдан эмас, йирик дин арбоби ва илмнинг яқин йўлчиси, факр эркинлигига тушунган Ҳожа Убайдулло Аҳрор уларга худо нури орқали назар қилган экан. Шунинг натижаси сифатида у кишида талаб дарди топилиб, оромсизлик ва қарорсизликка сабаб бўлган экан. Мазкур дардни бартараф этиш, ушбу тоифадан бошқаларга мусассар эмас. Шунинг учун ҳазратнинг «Волидия» рисолаларини назмда таржима қилиб, ўз рубоийлари билан бизга юборган эканлар. Шунга биноан камина бир нусха ёзишга уриндим. Худо хоҳ-

ласа, умид борки, муборак хотирларига таскин бегъ, ушбу саодат сармояси бўлган талаб дардининг кўпчилишига сабаб бўлгай...

Маҳдуми Аъзам рисолада тасаввуф тариқатига оид баъзи бир қоидаларни ҳар томонлама шарҳлаб, зикри хуфя ҳамда зикри жаҳрия масаласига тўхтади.

Муаллиф пайғамбар зикрни хуфя суратда танлати бўлса ҳам, «тобиъин ва табъи тобиъин» (пайғамбар саҳобалари билан учрашган ва улар билан мулоқотда бўлган зотлар) замон талабига биноан жаҳр қилишга рухсат бериб, ўзлари ҳам жаҳр қилганлар деб таъкидлайди. У зикри хуфяни - азимат (қасд) ҳам шариат йўли ва зикри жаҳрни - рухсат йўли деб белгилайди.

Маҳдуми Аъзам фикрига кура, хожалар зикрда азимат йўлидан борган бўлсалар ҳам, улардан баъзилари замон тақозосига қараб ва қавмларининг истеъодини назарда тутиб жаҳр қилганлар. Мисол учун у ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий Туркистонга борганларидан кейин зикри жаҳрни ихтиёр қилганларини айтади. Ҳатто, зикри арра, воситасида кўп кишиларни йўлга солиб, буюк саодатга мушарраф этдилар деб ёзди, ҳамда бундай деб таъкидлайди: «Ҳеч айби нест, бағоят хўбаст, тарийқи анбиёни мотақаддам нез ҳамин будааст» (яъни: бунинг ҳеч айби йўқ, бағоят яхшидур, ўтган пайғамбарларнинг йўли ҳам шундай бўлган). Бунда муаллиф улар - пайғамбарларнинг ҳар қайсиси ўзига хос шева билан қавмини йўлга солди, сўзларнинг фарқи одамлар аҳволидаги тафовутдан келиб чиқади, дейилганидек, аслида ҳамманинг мақсади бир, суратларнинг, шаклларнинг фарқи эса шевалардан бошқа нарса эмас, деган фикри баён қиласди.

Шундан кейин Маҳдуми Аъзам жаҳр зикр қилган хожаларнинг ҳар бирини алоҳида қайд этиб ўтади. Чунончи, Хожа Ориф Ревгари, Хожа Маҳмуд Фагнавий, уларнинг халифаларидан Хожа Али Ромитоний, Хожа Муҳаммад Бобои Самосий; уларнинг халифаларидан Сайид Амир Кулол ушбу шевада амал қилиб кетгандар. Муаллиф буюк Хожа Баҳоуддин Амир Сайид Кулолнинг муриди эдилар, дейди.

Махдуми Аъзам «Рисолаи Бобурия» асарида жаҳр зикрининг тӯғрилигини исботлаш учун бундай дейди: «Ҳақ субҳонаху ва таоло истиғфор савтини (кечирим ти-лаш сасини - Ш.Ж.) севаман деганиши». Савт, яъни овоздан мақсад жаҳр зикри бўлиши керак.

Муаллиф асарда «тангри - тоқдир, тоқни севади» деган ҳикматни изоҳлаб, зикр ҷоғида қалималар қандай талафуз этилиши ва уларни зикр этиш тартибини кўрсатиб беради. Сўнгра нақшбандия тариқати асосида уч вуқуф (билиш, тушуниш) - вуқуфи ададий, вуқуфи замоний ва вуқуфи қалбийни тавсифлаб, уларнинг шартларини таъкидлайди.

Ҳазрат Махдуми Аъзам тавба ва надомат (пушаймонлик) ҳақида сўз юритиб, Убайдуло Баҳодурхоннинг куйидаги шеърини тилга олади:

Дар ҳавои нафси гумраҳ, умр зоиъ кардаийм,
Пеши аҳгуллоҳ аз атвори худ шармандаийм.

(Таржимаси: адашган нафс куйига тушиб, умрни бехуда ўтказганмиз. Энди тантрининг муқарраб бандалари хузурида ўз қилмишимииздан шармандамиз.)

Шундан сўнг муаллиф «Сенинг мавжудлигинг шундай бир гуноҳки, бошқа ҳеч қандай гуноҳни у билан таққослаб бўлмайди» деган сўфиёна ҳикматни ва «ўз руҳимдан унга (одамга) дам солдим», «барча мўминлар бир-бирларига ога-иницирлар» дейилган оятларни ва «ҳар ким ўзини бир қавмга ўхшатса, ўша қавмдан ҳисобланади» деган ҳадисни изоҳлаш жараёнида бот-бот Убайдулохон (Убайдий) шеърларини мисол ва далил ўрнида зикр этади.

Рисола хотимасида яна бир бор Махдуми Аъзам Захириддин Муҳаммад Бобур номини ёдга олади ва бундай деб ёзади: «...таржима ва рубоийлар ниҳоят яхши тушган. Бу фақирнинг Туркий тилда салиқаси озроқ бўлгани учун жасорат қилинмади, аммо Форсий тилда етарли дарражада жасорат қилинди, маъзур тутгайлар. Ушбу муносабат билан бир нусха ёзилди, манзур бўлса деб умид қиласиз».

Шундай қилиб, «Бобурия» рисоласи «Волидия» рисоласининг Захириддин Муҳаммад Бобур қаламига ман-

суб Туркii гаржимасига жавобан ёзилган асар бўлиб, атоқли шоир ва буюк салтанат соҳиби билан, олий мақом сўфий, нақшбандия гариқатининг йирик вакили, машхур габлиғотчиси ўртасидаги муносабатнинг олгин таноби, камалак кўприги сифатида юзага келади.

«Рисолаи Бобурия» китоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва ҳазрат Махдуми Аъзам ўртасидаги ажойиб меҳр-муҳаббат, ихлос ва самимият ифодаси ҳисобланади.

Бобур ирфоний гўйгулар таъсирида манманликни ўлдириб, юксак ва иқтидорли подшоҳлик мақомидан сўфиёна камгарлик билан фақирлик мартабасига қадам қуяли. Бу руҳий ўзгариш, илоҳий бир тарзда юз берадики, у «Волидия» рисоласи таржимаси асносида оғир касалликдан фориғ бўлади. Бундан мутаассир бўлган Махдуми Аъзам илҳомланиб, ушбу ихлосни қадрлаш учун «Рисолаи Бобурия»ни ёзишга жазм этади.

Юксак ихлос ва ишончга асосланган бу муносабат темурийлар салтанати давомчиси бўлган бобурийларнинг буюк аждодлари анъанасига содиқлигининг исботи ва нақшбандия гариқати мубаллиғларининг ўша замон давлат раҳбарлари билан руҳан ғоят яқин алоқада экани, уларга маънавий таъсир ўтказганининг далолатидир.

Рисола матнида кўпгина ирфоний атамалар, тасаввуфий истилоҳлар, сўфиёна мақулаларнинг (сўзларнинг) маъноси ёритиб берилади. Шунингдек, Куръон оятлари, пайғамбар ҳадислари тасаввуфий таълимот қоидаларига мос ҳолда гафсир этилади. Шу боис, «Рисолаи Бобурия» ирфоний, гаълимий ва тарихий тариқат усуулларини изоҳлаб бериш, Бобурнинг ушбу тариқат арбоблари билан алоқасини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

БОБО РАҲИМ МАШРАБ

«Ваҳдат» уммонининг ғавъоси

Бобо Раҳим Машраб (1653–1711) ўзбек классик ада-биётигининг порлоқ юлдузларидан бири сифатида асрлар оша ўзидан тараттан нур билан қалбу-руҳимизни ёритиб, ўз ёқимли шеърлари билан ҳалқимизга манзур бўлиб келмоқда.

У ҳам сўфий, ҳам лирик ва файласуф шоир, айни ҳолда инсон севар мугафаккир ва эркин тафаккур яловдори, адолатсизликка қарши кураш фидоий йўлчиси эди.

Машрабнинг ижоди кўп қиррали. Биз ушбу мақолада унинг шеърларидағи ирфоний қарашлар айниқса «ваҳдат» фалсафасига доир бир қатор муаммолар бўйича ўз фикру мулоҳазаларимизни билдиримоқчимиз.

«Ваҳдат»га оид фикру-қарашлар, ҳис-туйғулар, Бобо Раҳим Машраб ижодида юксак ўринда туради. У завқу-жазбага берилган шоир сифатида, барча олам ва борлиқни ишқдан иборат деб тушунади. Унингча ишқ ҳаёт ва ҳаракатнинг турткиси ва яралашнинг мақсади.

«Фараз қавну макомдан ишқ эди, не кону не жавҳар» у, ҳақиқий ошиқ, ишқ ўтида куйиб кул бўлган шоир. Руҳининг уммонида ишқ тўлқинланиб туради, алангали ҳис ва ҳаяжонларни юракка сифдиролмай, сўз орқали ифода қўлмоқчи бўлади. Лекин туйғулари шунча алангали, ниҳоясиз ва сонсизким лафз, калима ва иборалар қолиптига сигмайди, шеър вазни унга торлик қиласди. Шу сабабли у ҳам баъзан Жалолуддин Румий сингари шеърий анъаналар чегарасидан чиқиб, ниҳоят ширин, ёқимили ва содда иборалар билан ўз ҳис-ҳаяжонларини ифодалаб «минг маънини бир нукта билан мухтасар этдим» дейди.

Машраб шеърларида вазн ва қофиялар бўйича баъзи камчиликлар кўзга ташланади. Унинг биринчи сабаби айтиб ўтилган омил ҳисобланса, иккинчи омил унинг шеърларини кўчиришда хаттотлар (котиблар) томонидан йўл кўйилган саҳв ва хатолар ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, Бобо Раҳим Машраб қаландарона ҳаёт ке-

чириш жараёнида, ўз шеърларининг ҳаммасини тўплаб девон шаклида тартибга солишга муваффақ бўлмаган. Кейинроқ кўпинча унинг шеърлари ёзма нусхалардан гашқари оғизма-оғиз ҳам айтилиб келган ва турли минтақаларда ривоят қилиниб юрган. Голибан, унинг асарларини тўплаганлар ҳам ёзма нусхалар, ҳам ана шу ҳалқ орқали айтилиб юрган шеърларни, унинг ажойиб ҳодисаларга тўлиб тошган ҳаёт қиссалари билан қўшиб ёзиб олганлар.

Бобо Раҳим Машрабнинг форсча шеърлари, унинг ўзбекча шеърларига нисбатан тўғрироқ кўчирилган. Бундай сабаби шу бўлса керакки, кўпинча нусхалар туркий тил билан чуқур ошно бўлмаган котиблар томонидан кўчирилган. Бундай ҳолатни Алишер Навоийнинг баъзи бир асарлари ва Убайдийнинг қулиётида ҳам яқъол кўриш мумкин.

Машраб барча «Ваҳдатул-вужудий» сўфийлардек бутун коинотда фақат битта ҳақиқат, битта ҳақиқий маҳбуб-ягона яратувчини кўради. Бу йўлда каъба ва бутхона фарқига бормайди. Каъбага қараб йўл олган ва бутхонага қараб юз туттганларнинг ҳаммаси, ўша ягона ҳақиқатни излайдигитар. Шунинг учун ҳам унинг кофирлиги ёки мусулмонлигига кўнгил боғламаслик керак, негаки у азалдан «Анал-ҳақ» айтиб келган, шу сабабли унинг ишқ соғарида ҳар дойим Мансур қони май ўрнида мавж уриб туради:

**Анал-ҳақгўйи ижодам, тажаллий-парвари ишқам,
Мудом аз хўни Мансурам майи дар соғари ишқам.**

**На аз куфрам таманнойй, на аз исломам уммидий,
Надонам каъба-у бутхона аз ҳам, кофари ишқам.**

Шунингдек у самадга (гангрига) сигинувчилар ва санамларга ибодат қилгувчиларни бир томонга боришларини кўриб, баъзан ҳайратланиб қолади:

**«Ё, самадо»ни тарқ этиб, «Ё санамим» десаммукин?
Айшу сурўрни кўйиб, ёки ғамим десаммукин?**

Ҳақиқий инсон ҳақида Машрабнинг қараши ажойиб ва қизиқарли. У барча коинот, ҳаттоқи фаришталардан

ҳам устун туради, чулки ҳазрати инсон (ҳазрати Одам) улар учун масжӯд бўлган, яъни инсон яралганидан кейин яратувчи уларга бош қўйиб унга сажда қилишни буюрган эди. Инсон ўз ҳақиқий маънавий мақомига эришгандан кейин, еру-кўк, маҳшару кавсар ва ҳатто Жибраилдек буюк ва муқарраб фаришталар ҳам унга тенг тура олмайди, негаки улар инсон эмаслар, шунинг учун ҳам ишқдан-севгидан яроғ бўлиб, ишқ дарду қайфусини сеза олмайдилар:

«Тортсам бир оҳ дард билан маҳшаринг куяр!»

«Қилсам фифон, булоги қуриб кавсаринг куяр!»

«Қоч осмон панога ёшун пайкаринг куяр!»

«Эй Жибраил йиғ эмди ўзингни паринг куяр!»

«Бедардсан, фариштасану ишқдан яроғ!»

Машрабнинг шеърларида Мусо, Хизр ва Исо образлари жуда кўп учрайди. Машраб ҳақиқий маҳбуб яъни яратувчи дийдорининг муштоқи. Дийдор иштиёқи унга бир лаҳза ҳам ором бермайди. Аллоҳни ушбу дунёда кўриш имконсиз бўлса ҳам, Мусо каби уни кўришга интилади, унинг жамолини кўришга мусассар бўлмаса, жаннат ва ундаги ҳурларни ҳам ёқтирумайди:

«Жаннату ҳурингни найлай то жамолинг бўлмаса»

Аллоҳ тажаллийсининг рамзи бўлмиш Тўр тоги, «Айман» водийси бот-бот унинг шеърларида тақорланиб туради. Куръони Каримда зикр этилган Тўр тоги, Айман водийси номли катта биёбоннинг чап томонига жойлашган бўлиб, ҳазрат Мусо пайгамбар, ўша ерда Аллоҳдан «раббий ариний» яъни «эй эгам ўзингни менга кўрсат» деб илтижо қилганда, унга «Лан тароний» яъни бу дунёда мени ҳеч қачон кўришинг мумкин эмас деб жавоб берилган эди. Сўнгра худо томонидан Мусоға-тоққа бок, агар мен кўринганимда у ўз жойида тура олса, сен ҳам мени кўражаксан дейилади. «Тўр» тоги Аллоҳ тажаллийсига чидаёлмай парчаланиб кетганини кўрганда, куръона «Ва ҳарра Мусо Саико» (Мусо хушсиз бўлиб йиқилди) дейилган.

Мазкур илоҳий ҳодиса, ҳар доим Машрабни ўзига тортиб тўлқинлантириб туради. У неча ўринда, мазкур

ҳодисага ишора қилиб, ниҳоят жасорат ва шаҳомат билан:

«Наям Мусо ниқоб аз чеҳра бардор»
«Нами ояд хушам ин «Лан тароний»»

Яъни мен Мусо эмасман, юзингдан пардани кўттар, бу “Лан тороний-мени ҳеч қағон қўролмайсан” деганинг менга ҳеч ёқмайди деб ёзади. Бошқа бир шеъридан (“Харра Мусо” рафтаму “инний аналлоҳ” омадам), яъни мен Мусо каби йиқилиб тушдим, лекин “инний аналлоҳ” (шубҳасиз мен худоман) деб келдим, деб “шатҳиёт” айтишига ўтади. Шатҳиёт, юзаки маъноси шариатта қарши булиб, комил ориф ва сўфийлар томонидан важду ҳаяжон ва жазба ҳолатида тилга олинадиган сўзлар, масалан мазкур байт ва Мансур Ҳаллож айтган “Анал-ҳақ” (“мен ҳақман” деган сўз). Бу каби сўзларни тилга олиш оқибатида Мансур Ҳаллож, Имодуддин Насимий, Яҳё Суҳравардий ва Машраб қиширий (юзаки) мугаассиб дин арబблари томонидан ўлдирилдилар.

Машраб Мусо образини у худо дийдорига ега олмади деб яна бир жойда қўйидагидек тилга олади.

“Раббий ариний” деди. “Мусийи калийм, ҳеч етмади”
“Ишқдии полон болубон, кечалар бедор ўзум”

Яна бир жойда Мусонинг зидди бўлмиш Фиръавнинг золим ва шалдод вазири “Ҳомон” номи билан уни эслатади:

“Дар чашми аҳли олам сўфийвашам базоҳир”
“Сийрат, тарози “Ҳомон”, андар либоси Мусо”

Яъни олам аҳли назарида афтидан сўфи сифат бўлиб. Мусо либосида кўринсан ҳам, лекин ҳақиқатда сийратим-хулқим “Ҳомонга” ўхшайди.

Мусо образи ва Тур тоги улуҳият тажалтийси мазҳари бўлгани учун, Мансур Ҳаллож назаридан ҳам узоқлашмай туради. Мансур ўз моҳиятини изоҳлаш мақсадида муаммосимон бир шеърининг охирида бундай дейди:

“Абсартаний би-макони Мусо қоиман,”
“Финнури фавқат – Тўри ҳийна тароний”

яъни (ўшанда мепта қарасанг, мени Тўр тоги узра, Мусо тўхтаган жойда нурга чўлғанган ҳолда кўрган бўлардинг). «Хизр» эса Мусога йўл кўрсатган, абадий ҳаёт рамзи ва ҳақ йўлига йўлловчи зот сифатида танилган. Машраб ҳам у каби маҳбубнинг абадияти зулол чашмасидан сув ичиб, хизр каби абадий ҳаётга эришмоқчи бўлади:

“Зилом чашмасидан хизр топди умри тавийл”
“манго бақолиғ учун чашмаи зулолинг оч”

баъзан эса уни Исо-масиҳ билан бир жойда зикр этади. Исий масиҳ (Хазрат Исо), ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломдан илгари охирги пайғамбар бўлиб, зоҳирян дорга (салийб-хочга) осилган, лекин худо уни кўкка (тўртингчи осмонга) кўтариған. У қиёмат кунигача барҳаёт яшайди.

Исонинг можароларга тўла ҳаёти, айниқса охирги кунлари ниҳоят оғир, азоб-уқубатли бўлиб ўтган. У ҳақиқат галабасини гаъминлаш ва адолатни ўрнатиш йўлида олиб борган изчил кураши учун душманлар томонидан дорга осилиб, ваҳқиёна тарзда қийналган. Шу жиҳатдан Машраб ўз тақдирини унга ўхшатади, баъзан Исосифат бўлиб, ҳатто ундан ҳам юксакроқ даражага кўтарилигиси келади:

“Бошим ҳафт осмонга етса, ман исий сифат бўлсам”

“Исий руҳпарвар, тарки таалтуқ айлар”
“кўк саҳнида қаландар, яхши макон эмасму?”

Хазрати Исо ҳар қанча уруж қилиб осмонларга кўгарилигап ва кибриё ҳаримида яшайдиган бўлса ҳам, ҳақдийдорини куриштга мусассар бўлгани йўқ. Машраб висол давлатига эришиши учун “ёри-ғор” бўлишни орзу қиласи. “Ёри-ғор” атамаси ҳижрат жараёнида ҳазрат пайғамбарамиз билан ўз тақдирини боғлаб, унинг йўлдоши, паноҳ изланган ғор ичида унинг сухбатдоши, содик ва мухлис дўсти сифатида, у билан хатарли онларни кечирган биринчи халифа Абубакр Сиддиққа берилган лақаб бўлиб, Қуръонда “Сони иснайн из ҳумо филғор” (ғорда

бўлган икки кишининг бири иккинчиси) каби сўзлар билан унга ишора қилинган.

“Исий чиқиб ҳаво уза, қўрмади маъшуқи юзин”

“Ишқинилг ўтиға ман куйиб, биллоҳи ёри-ғор, ўзум”

Исо ва унинг тақдирига қизиқиш Машрабни Мансур Ҳалложга яқинлаштиради. Мансур назарида ҳам Исо-Масиҳ ўзига хос хусусиятлари яъни яратувчи ҳукми билан отасиз туғилгани, улутворлиги, ҳақ йули фидойилиги билан Мансурнинг чексиз ҳурматини ўзига торғиб туради, ҳатто у бир шеърида Салийб (Хож) мазҳаби асосида дунёдан ўткумдур, Батҳо (Макка) ва Мадинани исгамайман деб, ўз тақдирини Исо тақдирига ўхшашини истайди:

“Ало лийниссалийби якуну мавтий”,

“Ва ла-л-Батҳо урийду ва ла-л-Мадийна”

Мансур Ҳаллож, Имодуддин Насимий “Ваҳдат” фалсафаси йўлининг курбонлари бўлиб, Машраб нуқтаи назаридан порлоқ сиймолар ва ортга чекинмас қаҳрамонлар сифатида гавлаланиб гурадилар. Машраб уларга нисбатан чукур ҳурмат, чексиз муҳаббат билдириб, ўз тақдирини улар билан боғлайди ва мансурга қўшилгани учун худога шукрлар қиласди.

Ривоятларга кўра шоҳ Машрабга унинг муршили Офоқ Хожа, сен Маҳмудхон номли киши томонидан шаҳид қилинасан деб башорат қиласан экан. Машраб ҳар доим ўз шеърларида унинг тақдири Мансурга ўхшаган бўлиб, оқибатул-амр Балх шаҳрида Маҳмудхон қўлидан шаҳодат шарбатини ичиши ҳақида эслатиб юрган. Қуидаги шеърга дикқат қилинг:

“Қонимни гўкор эрмиш, Балх шаҳрида Маҳмудхон”

“Тақдири азал бўлса, найлай анга бермай жон”

“Минг шукур худойимга, Мансурга қўшилдим”

“Ул руй-сияҳларким, Мансурни ўлдурғон”

“Ишқинг йўлиға кирган, албатта кечар жондин”

“Кечмаса бу дунёдан, айтган сўзиидур ёлғон”

Шунингдек Бобо Раҳим Машраб “ал-фақру фахий” мазмунида ривоят қилинган ҳадис асосида, барча дунё-

вий ҳаво ва ҳавас, нафсоний истаклар, молу давлат, то-
жу-тактга берилишдан озод бир инсон сифатида, факр
(факирлик) гадоси бўлиб яшайди. Хофиз Шерозий “дар-
вишу гадо бўлиб яшаётган бўлсам ҳам, ўзимнинг битта
жундан тўқилган қалпоғимни, юзта шоҳона тож билан
алмаштиришга ҳозир эмасман” деган эди. Машрабнинг
ўзидан эшигайлик:

Биҳишат айвонида ҳўру равоқин орзу қилмай,
Сотарға дину дунёни, ривожин орзу қилмай,
Борий, руму хито божу хирожин орзу қилмай,
Шаҳи руйи замину тахту тожин орзу қилмай,
Гадойти фақр бўлдум, сайдарман баҳру бар танҳо.

Гоҳи икки оламни иккита кавуш (наълайн) каби бир
томонга ташлаб кетади, чунки у ҳақиқий сultonнинг де-
воналаридан ва оёқ яланг риндларидан бўлади:

“Кавнайнро чу наълайн андохтийму рафтийм”
“Девонагани шоҳийм, ринди бараҳа пойим”

Айни холда Бобо Раҳим Машраб ниҳоят жонкуяр,
инсонсевар шоир бўлиб, эзилган, жабрланган ва мазлум
одамлар учун қайгуриб юради, уларнинг дардларини чу-
кур сезади:

“Дили тийғи сугамдин ёра бўлғон ҳалқни кўрдум”
“Тани дарду аламдин пора бўлғон ҳалқни кўрдум”
“Кўзи, вақти саҳар сайёра бўлғон ҳалқни кўрдум”
“Фано шахрида кўп овора бўлғон ҳалқни кўрдум”
“Зулм түғён этибдур ҳар бириси бехабар танҳо”.

У ўз даврининг мутаассиб дин арбоблари билан ке-
лиша олмайди, негаки у ҳар ерда ўз бўйнига ишқ тумо-
рини осиб юради. Бундай ҳақиқий ишқнинг туб
моҳиятига тор фикр мутаассиблар ета олмасдилар:

“Мени кўрса қочодур шайхул-ислом
ахраман янглиғ”
“Нечун, бўйнумга зулфи тори
чермошқон туморим бор”

Бобо Раҳим Машрабнинг асарларини диққат билан
таҳдил қилиб ўқиганда, ундаги мазмунлар қанча чукур,

иборалар зилол сувдек шаффоф эканлитини сезиб борамиз.

Юқоридаги кузатишларға асосланиб айтиш мумкинки Бобо Раҳим Машрабнинг шеърларида бир томондан инсон ҳаётига тегишили бўлган олий хислатлар яъни илму фазилатга интилиш, иймоили ва вижданли бўлиш, ёмонликдан узоқлашиб, эзгуликка юз тутиш, ўз сўзи устида туриб ёлғон-яшиғдан чекланиш, ота, она, ҳалқи ва юртига нисбатан меҳр, муҳаббатда бўлиш ва бошқа куп юксак аҳлоқий нормалар ўрин олиб, ўз ифодасини топган булса, иккинчи томондан, унинг асарларида тасаввифий ғоялар ва ирфоний қарашлар, айниқса “ваҳдат” масаласи чуқур илдиз отган. Мазкур ғоялар, илоҳий муҳаббат туйғулари билан қўшилиб Машрабнинг шеърий услубига йўналиш беради. У бундай юксак мақомга эришган бўлса ҳам, унинг барҳаёт исми ёнида “девона” сўзи қўшилиб келган, ҳатто бальзан унинг ҳаётномаси бир қатор шеърлари билан “девонаи Машраб” номи билан ҳам нашр этилган. Фикримизча бунинг сабаби бир томондан унинг ўзи “девона” сўзини кўп ишлатиб, ўз номи билан ҳам уни кўп қўшиб ёзгани бўлса, иккинчи томондан унинг дунё кезиб, қаландарона сафар қилиб, дарвишларча ҳаёт кечиргани ҳисобланади. Биз бу ҳақда таниқли олим устод Файбулло Салом фикрига қўшиламиз: “Ҳамонки муборак, қутлуғ, сирли табаррук номига “девона” деган сифаг тиркалган экан, унинг қалбida ва онг-шуурида, ҳақиқатдан ҳам, тиниқ инсоний тафаккур билан баробар автиёю анбиёларга хос зукколик, фаришта ва малоикаларга хос нур, девларга хос битмас-туганмас куч-кувват мужассамдай кўринди менга. Девонани бу “жинни”, “төлба” деб англамаймиз. Нетонг! афсуски, кўпинча “девона” сўзининг ўзагига эътибор қилмаймиз. Дев!!! Дев!!!”

Таъкидлаганимиздек тасаввувуф таълимотида Ибнул-Арабий асос солиб ривожлантирган “Ваҳдатул-вужул” (пантеизм) - фалсафий йўналиши, Машраб ижодиётининг иккинчи томони ва ажралмас қисмини ташкил этиб, унинг шеърларига Жалолуддин Румий ғазаллари-дек шуру ҳаяжон, жозиба ва завқ, ҳарорат ва гўзаллик бағишилайди. Уларни ўқиган киши қайтадан ўқигиси ке-

лади. Шоир Жалолиддин Румий ва унинг сирдоши машхур ориф Шамс Табризийга ихлос кўзи билан қараб, ўзбекча шеърларидан бирида “Шамси Табризий манам, гоҳий Жалолуддин манам” деб уларни тилга олади. Машрабнинг айрим форсча шеърларида “Немийм зи Туркистон, немийм зи Фаргона” (Менинг ярмим Туркистондан бўлса, ярмим Фарғонадандур) деган Жалолуддин Румийнинг шеърий услуби акс этади ва у ишлаттан айрим атамалар кўзга ташланади, масалан:

“Аз ошно гусаста, пайваста эм бо дўст”,

“Бо хийштан нишаста, лекин зи- худ раҳоийм”

“Бо шайх аҳд баста, бо лулиён нишаста”

“Дар ҳар кужоки бийний, ҳангомаи худойим”

таржимаси: - ошнолар билан алоқани узиб, дўстта қўшилганмиз, ўзимиз билан ўтирган бўлсак ҳам, ўзимиздан озод бўлганмиз - ажралганмиз.

- Биз шайх билан аҳду паймон қилиб, лўлилар билан ўтиришганмиз, ҳар жойда кўрсанг биз худонинг ҳангомасимиз.

Ваҳдат, ваҳдатул-вужд ёки “Пантеизм” машхур тасаввуфшунос олим Роже Арналдз қисқача ифодаси билан айтганда лугавий жиҳатдан модда (материя) бирлигидан иборат бўлса, ирфон фалсафасида ушбу атамадан мақсад “кавну амкон” яъни бутун коинотда фақат бир зот мавжуд бўлиб ва у яратувчининг ўзи эканлитини ифодалайди.

Олмониялик олим Макс Хўртан “Ислом фалсафаси” китобида ёзишича Ҳаллоҳ тасаввуфга қуидагидек тавсиф берган: сўфий ҳаддан ортиқ “Ифрод” (яккалаштириш) натижасида яратувчининг зотида мустаҳийл бўлиб (кўшилиб, ҳал бўлиб), худодан бошқа нарса қолмайди. Сўфийнинг сўнги мақсади ўз вужудини илоҳий зотда маҳв этишдан иборатдир. (Фано - яъни яратувчи зотида фоний бўлиш - Буддистларнинг “Нирвоно”си яъни бутунлай фоний бўлишига тенгдир).

Роже Арналдз фикрича “Ифрод” фақат яратувчига хос бўлган амал ҳисобланса, Лое Масинион таъкидлашича “Ифрод” шундай бир инсоний амалким киши ўзи назарда туттган вужудни танлаб олиб, уни бошқалардан

шу даражада ажратадики, ўзи ва ундан (одам ва яратувчидан) бошқа нарса қолмайди.

Сўфий олимлар айтган даражага етгандан кейин, улихият зотида маҳв бўлади, бир қатра сув чексиз уммонга тушиб ўзини кўрмоқчи бўлганда фақат уммонни кўрганидек, у ҳам ўзини кўрмоқчи бўлганда фақат “Зот”ни кўради. Навоий ифодаси билан айтмоқчи бўлсак:

Қилиб ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий муни бил тариқи тасаввуф.

Шундай қилиб ваҳдатга эътиқод Ибнул-Арабий, Аттор, Жалолуддин Румий, Боязид Бустомий, Мансур Ҳаллож, Имодуддин Насимий, Алишер Навоий каби Бобо Раҳим Машрабда ҳам кучли даражада мавжуд эди. Жалолуддин Румий:

“Онанки талабгари худоийд, худоийд,
Берун зи шумо нест, шумоийд, шумоийд”.

яъни: Эй яратувчини қидиравчилар, у сизлардан ташқарида эмас, ўзингиз, ўзингиз сизлар! – деган бўлса, Машраб:

“Сар ба жайби хеш бурдам, аз адам боз омадам”,
“Мазҳари зоти аластам, яктан автод омадам”

яъни: “ёқамга бош эгиб (чукур тафаккурга бориб), адамдан қайтиб келдим. Мен “аласт” зоти (яратувчи)-нинг мазҳари (зоҳир бўладиган жойи)ман, бир ўзим “автод” урнида турганман, - деб ёзади.

“Автол”, Ҳажвирий ифодасича тасаввуф аҳли назарида, Аллоҳга яқин олти гуруҳ жумласидан, “Кутб” ва “Нақиб”дан кейин, учинчи ўринда турган тўрт кишидан иборат бўтиб, дунёнинг тўрт томонида, оламнинг тўрт руқни - устуни сифатида тўхтаган бўлурлар.

Шунингдек Машраб бошқа бир шеърида “инний аналлоҳ” (мен худоман) деган яратувчи сўзини ўзига нисбат бериб ишлаттан. Юқоридаги Машрабнинг ҳар иккала шеъридан ва бошқа кўп сўзларидан, унда ваҳдат назариясига доир қарашларни яққол кўриш мумкин.

Ҳар ҳолда Бобо Раҳим Машрабнинг шеърларини унинг ирфоний қарашлари ёруқлигига чуқур ва ҳар томонлама текшириб, бошқа ваҳдат шоирлари билан унинг муштарак томонлари ва ўзига хос бўлган қарашларини илмий нуқтаи-назардан белгилаб бериш, ушбу ориф шоирнинг илмий-ирфоний шахсиятини ёритишга катта ёрдам беради. Негаки Машраб фақат ўзбек ва форс тилларидаги шеърлари билангина эмас, балки ўзининг ирфоний-фалсафий дунёқарashi ва ушбу қарашларнинг изчил тарғиботчиси, адолатсизлик ва хурофот ҳомийларига қарши ўз ақидасининг тарқатувчиси ва тарғиботчи-си, ҳақ йўлида ўз жонини курбон қилган фидоий шаҳид ва қаҳрамон сифатида ҳам катта эътибор ва эҳтиромга сазовор инсондир.

Булардан ташқари Бобо Раҳим Машраб на фақат Ўзбекистон, балки бугун Туркистон ва Марказий Осиё ҳудудида “ваҳдат” ирфоний-фалсафий йўналишининг охирги намоёндаси ҳисобланади. Ундан кейинги айрим шоирларда ушбу тамойил баъзан кўзга ташланса ҳам, кўпинча тақдил асосида бўлиб, чуқур ақидавий ва гоявий негизга эга эмас.

Бобо Раҳим Машраб ҳаёти ва ижод билан бир қатор таниқли олимлар айниқса Абдиқодир Ҳайитметов, Абдирашид Абдуғофуров, Файбулло Салом, Ваҳоб Раҳимов, Комилжон Исроилов ва Жалолиддин Юсупов ва бошқалар узоқ муддатлардан бери шуғулланиб келиб, унинг шеърий тўпламларини тайёрлаб, таржимаи ҳолини ёзиб китобхонларга тақдим этганлар. Айниқса Жалолиддин Юсупов томонидан интиқодий услубда тайёрланиб, мусфассал сўнг сўзи ва лугатномалар билан 400 бетда нашр этилган “Мехрибоним қайдасан” номли Машрабнинг катта шеърий тўплами ўзига хос аҳамиятга эга. Таниқли олимлар Нажмиддин Комилов ва Файбулло Салом томонидан ёзилган сўз боши ўз илмий таҳдили ва интиқодий томонлари билан Машрабнинг бадиий ижоди ва дунёқарашини яхши англаб олишга ёрдам беради.

Асар тўпловчиси шоир асарларини ўз ичига олган 12 нусхани солишириб ўрганиб, мазкур тўпламни катта меҳнат ва узоқ муддатли саъй қўшиш билан тайёрлаган. Юсупов кўп жойларда шеърлардаги камчиликларни ту-

затишга уриниб, баъзан уларни қиёсий шаклда, баъзан мантиқий йўсинда ва баъзан ўзининг шахсий завқи, тушиуниш ва гаъбири асосида ислоҳ қилиб келган. Лекин бу соҳада бажарилган ишлар етарли эмас. Ж. Юсупов ўзи ёзган сўнги сўзда “Машрабнинг ҳаёти ва айниқса бадиий меросини таҳқиқ қилишдек шарафли айни чоёда жуда мураккаб иш давом эттирилиши керак” деб таъкидлаган эди. Негаки ҳануз ҳам Машрабнинг шеърларида аruz вазнлари ва мазмун нуқтаи-назаридан анча камчиликлар ўзини сақлаб қолган. Агар биз шоирнинг буюк иқтидори, илмий даражаси ва олий шеърий қариҳасини (истеъдол) назарда тутадиган бўлсак, мазкур камчиликларни (айримларидан ташқари) унинг ижодида табиий деб тасаввур қилишга ҳақли эмасмиз. Шунинг учун ушбу Ҳаллоҳ ва Насимий йўлдоши, Ибнул-Арабий ва Жалолуддин Румий излоши ижодининг мукаммал илмий интиқодий матнини тайёрлаб, ундаги ирфоний атамалар, талмийҳлар ва тарихий образлар, Куръон оятлари ва ҳадисларга тегишли ишоралар, арабча мисралар ва ибораларни изоҳлаб ўтиш, турли нусхалардаги сўзларни чуқур ўрганиш, топилган қарийналарга асосланиб қиёсий-мантиқий услубдан фойдаланган ҳолда камчиликларни тузатиш билан бирга, унинг дунёқарашини ҳар томонлама ёритиб бериш, адабиётшунос ва тасаввуфшунос олимларимиз олдида турган буюк фахрли вазифа ҳисобланади.

Мақола охирида мамнуният билан эслатмоқчимиз-ким Машрабнинг руҳий кечинмаларини чуқур сезган, унинг ижодидаги бадиий томонлар ва ирфоний ғояларини яхши идрок этган шоиртабиат ёзувчи устод Файбулло Салом “Ёзувчи” газетасида эълон қилган ўзининг таҳлилий ва қизиқарли мақоласида, тадқиқотчи олим Жалолиддин Юсуфий томонидан кўп йиллик меҳнат са-мараси сифатида Машраб “девон”и билан унинг “Мабдаи нур” асари янги ишлов, таҳлил ва таҳрирдан чиқарилиб, икки жиҳдлик ҳажмда нашр арафасида турганидан хабар беради.

Биз Машрабшунослик соҳасида бажарилган бундай илмий-таҳқиқий иш ҳозирги даврда қанча катта аҳами-

ятга эга эканлигига эътибор берган ҳолда, унинг тез ора-да нашрдан чиқишини кутиб қоламиз.

ИЗОҲЛАР

Уруж - юқорига кўтарилиш.

Мазҳар - Зоҳир бўлиш, кўриниш ва жилва қилиш жойи.

Кибриё - буюклик, улугворлик, азamat.

Талмийҳ - шеърда бирон-бир машҳур қисса, ҳодиса ёки машҳур масалга ишора қилиш.

Қарийна - бирон матлабани билиб олиш ёки мураккаб ва мажҳул масалани англаш ва ё бирон мақсадга эришини учун далил бўладиган нарса, аломат, нишона.

Қарийҳа - завқ, идрок, шоирлик ва ёзувчилик учун табиий куч ва истеъдод.

ИШКАМИШДА

Бобо Раҳим Машрабнинг мазори

Афғонистоннинг гўққизта шимолий вилоятлари ҳамда Кобул, Ҳирот ва Бодғис каби вилоятларда яшайдиган кўп миллионлик ўзбеклар ва бошқа туркӣ ҳалқлар орасида Бобо Раҳим Машрабнинг номи ҳурмат билан тилга олиниб, ўзбекча ва дарий тилидаги шеърлари ма-роқ билан ўқилади. Афғонистонда, айниқса, Тахор, Қундуз, Бадаҳшон, Самонгои, Жўзжон, Сарпул ва Форёб вилоятларида бу атоқли шоири асарларини кўплаб учратиши мумкин. Унинг шеърлари афсонавий тус олган унинг ҳаёт қиссаси билан қўшилиб кўп марта чоп этилган. Шунингдек, “Мабдан нур” номи билан унинг қаламига мансуб асарнинг кўлёзмалари ҳам кўп топилади.

Бундан ярим аср олдин замонавий мактаблар озлиги сабабли шимолий вилоятларда болалар - ўғил-қизлар маҳаллий мадрасаларда ўқиб савод чиқаришарди, кўпинча шаҳар маҳаллаларида, аҳоли заруратига кўра, ўғил-қизлар учун озми кўпми мадрасалар бўларди. Ўғиллар мадрасаларida охунлар ва қизлар мактабларида бибиотунлар (муаллималар) дарс берардилар. Бизнинг шаҳримиз Сарпул (Сарпул вилоятганинг маркази) мактабларида, бошқа мактаблар сингари, маҳсус қизлар мактабларида Куръони Карим, гурли диний китоблар, шеърий асарлар ўзбек ва дарий тилиларида ўқитиларди. Улар қаторида Ҳофиз, Навоий, Бедил, Ҳувайдо девонлари ва баъзан Сўфи Оллоёр ва Бобо Раҳим Машраб китоблари ҳам ўқитиларди. Вақт ўгиши билан замонавий мактаблар кўпайиши натижасида унбу маҳаллий мактабларнинг катта қисми тарқалиб кетди.

Ўзбеклар Бобо Раҳим Машрабни бир валий (худонинг дўсти) ва кашфу-каромат эгаси сифатида танишиб, ундан содир бўлган кароматлар борасида кўп гапиришади.

Бир инсонга писбаган ақида ва ихлос ҳаддан ошганда ўша инсон юксак даражага кўтарилиб, муқаддас зотлар қаторидан ўрин топади. Ҳалқ унга инониб, сиги-

нади ва ундан ўз мушкулларини ечиб бериш учун ёрдам сўрайди.

Бобо Раҳим Машрабга нисбат берилган оддий бўлмаган турли-туман ҳодисалар баъзан унинг ҳаётига фантастик тус беради ва унинг сиймоси теварагида бир муқаддас ҳола (қўтган) яратади.

Мавлоно Жалолуддин Румий, Имодуддин Насимий, Ҳожа Аҳмад Яссавий каби буюк зотларнинг ҳаёти ана шундай ажойиб можаролар ва фантастик воқеалар, эртаксимон ҳодисалар билан қўшилиб кетган.

Афғонистон ўзбеклари ва тожиклари орасида Шоҳ Машрабнинг мунча шуҳрат ва маҳбублик қозонганига сабаб аввало унинг ҳар икки тилда ёзган ширин, такаллувфсиз ва халқ тилига яқин шеърлари бўлса, иккинчидан, унинг умр охирида Балх шаҳрига қилган сафари ва ўша ерда шаҳид бўлганидир.

Бобо Раҳим Машраб турли-туман мулкларни кезиб, ҳаётининг охирги пайтларида Балх шаҳрига келади, у ердаги адиб, олим ва муллолар билан учрашиб, Балх ва Кундуз ҳукмлори Маҳмудхон Қатағон билан мулоқотда бўлади.

Машраб ўз замонасининг йирик олим ва орифи сифатида ҳеч қачон ҳам ҳақиқатдан воз кечмас ва ноҳаққа таслим бўлмас эди. У қаерга бормасин, риёй шайхлар, амалсиз муллолар ва халқ жонига бало бўлган золим шоҳлар ва ҳокимларга қарши туриб, баъзан тўғридан-тўғри ва баъзан ҳажвий тарзда уларнинг ҳақиқий қиёфасини очиб берар, адолат ва инсонпарварлик ғоясини илгари суарди.

Маҳмудхон атрофига йигилган дин моҳиятидан хабарсиз олимсизмон кишилар унинг эркесвар ва адолат-парвар ғояларига қарши туриб, Маҳмудхонни шоирни осиб, ўлдиришга қайрадилар.

Бобо Раҳим Машраб қиширий (юзаки) уламолар фатвоси билан Маҳмудхон фармонига биноан Балх шаҳрида дорга осилиб ўлдирилди ва жасади ўша ерга дағн этилди.

Ҳиндистонда босилган Шоҳ Машраб Наманғоний девонининг охирида ёзилишича, бир оз муддатдан кейин шоирнинг ҳомий ва муридлари келиб, Маҳмудхондан

қасос оладилар ва Машрабнинг жасадини унинг васиятига кура, Балхдан Ишқамиш (Ишқамиш) шаҳрига олиб бориб кўмадилар. Аммо баъзи-бир ривоятларга қараганда, Машраб бир тун Махмудхоннинг вазири Масъуднинг тушига кириб, унга менинг жасадимни Ишқамишга олиб бориб кўмгил, деб буюради.

Ҳозирча Балх шаҳрида “Жавонмарди қассоб” деган машҳур зиёратгоҳ яқинида Машрабнинг биринчи қабри туради. Эл уни бир муқаллас мазор сифатида ҳурмат қилиб, турли жойлардан уни зиёрат қилиш учун одамлар келишади. Аммо бу ориф шоирнинг абадий ётар жойи Ишқамиш деган шаҳардадир.

Ишқамиш Тахор вилоятининг бир кичик шаҳри бўлиб, қадимдан Вазволин номи билан шуҳрат топган. “Ориёна доиратул-маориф” (Афғонистон энциклопедияси, 3-жилд, 177-бет)да берилган маълумотга қараганда, Ишқамиш шаҳри Хонобод шаҳридан 30 км масофада, Ишқамиш дарёсининг ёнида воқе бўлган. Унинг гарбий томонида Хонобод шаҳри ва Шўроб чули жойлашган. Илгари Хонобод - Наҳрии - Кобул йўли шу даштдан ўтарди.

Ишқамишнинг шимол ва жануб томонларида тош ва тупроқдан гаркиб топган кичик тоғлар туташиб, шимолида Толқон шаҳри, шарқида Хўсту-Фиринг тумани, шимоли-шарқида Фарҳор тумани туради.

Иқлими қуруқ иссиқ. Ишқамиш дарёси, Хўсту-Фиринг тоғларидан сарчина олиб Ишқамишдан ўтади ва беш ярим километрдан кейин Хонобод дарёсига тўкилали. Бу дарё кўпинча қуруқ бўлиб, фақат ёғингарчилик ва сел фаслида унда сув оқади.

Ишқамишда экинчиллик кўпинча дайма (лалми) бўлиб, буғдой, арпа, нўхот, тарвуз ва қовун экилади. Шаҳарчанинг гарбий томонида тошкўмир кони бор. Ундан ҳар йили 250 тоннага яқин тошкўмир қазиб чиқарилиб, Бағлондаги қанд фабрикаси учун кўкс (тошкўмирнинг тури)га айлантирилади ва қисман аҳоли эҳтиёжларига ишлагилади.

Олмониялик Арвин Грош Боҳ “Афғонистон жуғрофияси” номли китобида, бошқа шаҳарлар қаторида,

Ишкамиш борасида ҳам қисқача қилиб қўйидаги маълумотни беради:

“Тахор вилоятининг жанубий соҳаларида иккита кичик бозор ўрин туттган - Ишкамиш ва Фархор. Ишкамишнинг эски бозори Наҳрин ва Фархор даралари ўртасидаги ерларда шаҳрий хусусиятлар билан жойлашган бўлиб 200 та дўкон ва 8 та саройи бор”.

Афғонистонда сарой маркетсимон катта жой бўлиб, тўрт томони хоналар билан ўралган бўлади. Ундан, катта шаҳарларда маркет ва мусофирихона сифатида, кичик шаҳарларда мусофирихона, гараж ва бозорчилар уловларини сақлаш мақсадида истифода қилинади.

Китоб муаллифи 1972-73 йиллари ушбу шаҳарни кўриб ўтган. У анчагина обод бўлиб, унда 40-45 минг аҳоли яшарди. Уларнинг 70 фоизи ўзбек ва 30 фоизи тоҷиклар эди. Эҳтимол, урущдан сўнг аҳвол бошқачароқдир. Ана шундай бир минтақада, Ишкамиш шаҳарчасидан бир ярим километр шарқ томонда ўзбекнинг султонул-орифин, бурҳонул-муҳаққиқин ва зубдатулмутакаллимин шоири Мавлоно Машрабнинг мақбараси жойлашган. Мақбара хом гиштдан курилган гумбазли бино бўлиб, турбатнинг ўзи ҳам лойдан ясалган. Қабрнинг тепасида араб тилида ёзилган бир тош лавҳа киши диққатини ўзига тортади.

Мақбаранинг гарбий томонидан чиқадиган булоқ, катта (100x100 метр) ҳовузга тўкилиб, ундан шаҳарга қараб оқади. Ҳовуз мақбарадан 10 метр масофада воқе бўлган. Ёзда суви салқин ва қишида иссиқ. Ҳовузнинг теварагида баланд дараҳтлар қад кўтарган. Ёз пайтлари аҳоли дам олиш учун у ерга боради. Мақбаранинг атрофини 2-3 тут дараҳти безаб туради.

Ишкамиш аҳолиси ва унга яқин минтақалар улуси Шоҳ Машрабни улуғ олим ва шайх деб танишади. Унинг ўзбекча ва дарий (форсий) ўзбекча ва дарий (форсий) щеърлари қодирия тариқати пайровлари томонидан жаҳрларда оҳанг билан ўқилади.

Шоҳ Машраб мұхлислари унинг қабрини ҳамиша зиёрат қилиб туришади, айниқса чоршанба кунлари аёлларнинг сони кўпаяди. Зоиралар Шоҳ Машраб руҳониятидан ҳожат тилаб, ўз мушкулларини ҳал қилиш умидида

бўладилар. Катта боғда назру-хайрот ўтказиб дам олишади.

Неча йиллар муқаддам байзи-бир шайхлар бу мақбарада чилла ўтириб, маънавий камолотта интилар эдилар. Шундай қилиб, Бобо Раҳим Машраб, бу улуг шоир ва ориф ўз юксак руҳи, орифона ва риндана шеърлари билан муҳлислар қалбида яшайди, минглаб мустаманд кишилар учун руҳий таянч ва маънавий ёрдамчи сифатида хизмат қилиб келади.

Бобо Раҳим Машрабнинг турбати Ишқамишда, Бобур Мирзонинг қабри Кобулда, ҳазрати Амир Алишер Навоий, Гавҳаршод бегим ва Султон Ҳусайн Байқаро абадий ётар жойлари Ҳирот шаҳрида, уларнинг маънавиятлари билан бирга Афғонистон ва Ўзбекистон халқларини камалак кўприк бўлиб бир-бирига чамбарчас боғлаб туриб, дўстликни мустаҳкамлаш омили бўлиб келмоқда.

Мақола охирида шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, яқингинада Ўзбекистонда бу улугвор шоир ва ориф туғилган күпининг 350 йилтиги тантанали нишонланди. Афғонистонда сиёсий ва ижтимоий аҳвол оғир бўлганига қарамасдан, Амир Алишер Навоий фарҳангий (маданий) уюшмасининг Балх вилоятидаги бўлими ушбу тарихий санани эъзозлаш мақсадида “Гузидай аз ашъори Машраб” номи билан Машрабнинг танланган дарий (форсий) ва ўзбекча шеърлари мажмуасини, унинг сурати билан, юбилеидан бир неча ой муқаддам нашрдан чиқарди.

Бу мажмуани Балх вилоятида Навоий фарҳангий уюшмасининг раиси журналист Абдулла Рўйин нашрга тайёрлади. “Мавлоно Машраб таржимаи ҳоли тўғрисида бир неча сўз” ёзиб упинг қисқача таржимаи ҳолини баён этган. Балх вилоятидаги ёзувчилар уюшмасининг раиси Солих Муҳаммад Халиқ эса “Риндлар уруғидан бир эркин инсон” сарлавҳали муқаддимасида Машрабнинг шеърий қариғаси ва ирфонда тутган юксак мақомини қисқача ёритган.

Мажмуа 1991 йил охирларида Балх давлат босмахонасида нашрдан чиқарилган.

БОБО ТОҲИР ВА УНИНГ ИРФОНИЙ ТАРОНАЛАРИ

Форсий - дарий тилини билганлар орасида Бобо Тоҳирнинг таронлаларини ўқимаган ёки эшитмаган киши кам бўлса керак. Чунки унинг рубоийларидан анчаси минг йилга яқин муддат жараёнида ҳалқ оғзаки адабиёт тига қўшилиб кетиб турли шеваларда ўқилиб келинмоқда.

Бобо Тоҳир Урён номи билан катта шуҳрат қозониб, ўз сеҳрли тўртликлари билан руҳларни тасхир этган ва кўнгилларга йўл очган шоир ким эди?

Унинг ҳаёти, таржимаи ҳоли ҳатто туғилган йили ҳақида етарли даражада маълумот мавжуд эмас. Турли манбаларда берилган қисқа маълумотларга кўра у бешинч ҳижрий аср ўрталарининг шоир ва орифларидан бўлиб, тўртингчи ҳижрий аср ўрталарида туғилган, машҳур бухоролик мутафаккир ва файласуф Абу Али ибн Сино билан замондош бўлиб яшаган.

Араб манбаларида берилган маълумотларга кўра у машҳур сўфий, шоир ва дарвиш сифатида қаландарона ҳаёт кечириб, ҳар доим ҳаракатда бўлган, ундан ирфоний ғоялар ва тасаввуфий қарашлар билан йўғрилган бир қатор тароналар қолган. Унинг тароналари тасаввуфда юксак ўрин туттан “ваҳдат” ғояларини ўзида акс эттирган.

Шунингдек, Бобо Тоҳир салжуқийлар султони Тугрулбек билан замондош бўлиб, султон Ҳамадонга боргандга, у камолот даражасига етган ориф ва етук сўфий бўлган. Салжуқийлар даврининг машҳур ёзувчиси ва тарихчиси Ровандий ўзининг машҳур асари “Роҳатуссуదур” “Кўнгиллар роҳати”да Султоннинг Бобо билан учрашуви (447 ҳ.й.) ҳақида қўйидагидек ёзган. “Эшитишмча Султон Тугрулбек Ҳамадонга келганда, у ерда авлиёлардан учта пир мавжуд эди. Бобо Тоҳир, Бобо Жаъфар ва шайх Ҳамшо. Улар Ҳамадондаги Хизр деган тоғда турарди. Султон уларга кўзи тушиши билан лашкар кавкабасини тўхтатиб отдан тушди, вазири Абунаср ал-Кундурий билан илгари юриб улар билан кўришди. Бобо Тоҳир ундан сўради: Худо ҳалқи билан на қилгунгdir?

Султон дейди: "Сен айттанингдек!" Бобо дейди: "Иннalloxa яъмуру бил-адли вал-иҳсон" (Аллоҳ адолат юритиш ва эҳсон қилишга буоради.) Султон йиғлаб дейди: Шундай қилгумдур".

Ривоятта биноан, Бобо йиллар таҳорат қилиш учун фойдаланиб келган бир ибрийқ (кӯзача)нинг бошини бармогига сақлаб юрган, уни чақириб султоннинг бармогига солган ва "шутдай қилиб олам мамлакатини қўлингта бсрдим, адолатли бўлгигин" деган. Султон уни ҳар доим туморлар ичидаган, уруш юз берган чоғларда уни ўз бармогига солган.

Манбаларда ёзилишича, Бобо Тоҳирдан араб тилида "ал-фтуҳотур-раббония" (илоҳий кашфиётлар) номли унинг қисқача сўзларидан иборат бўлмиш бир мажмуа қолган. Ушбу мажмуада ирфоний ақидалар, илму маърифат, зикру ибодат, важду муҳаббат борасида сўз юритилиб, ахлоқий таълимотлар ҳақида фикр билдирилган.

Бобо Тоҳирдан қолган энг муҳим асар унинг тароналари - тўртликлари мажмуасидан иборатдир. Бу тўртликлар рубоийлар анъанавий вазнда ёзилмаган бўлса ҳам, рубоийлар деб аталади. Ушбу, ҳаяжон ва нозик туйғулар билан тўлиб тошган, ниҳоят латиф, гўзал туйғуларни ўзида мужассам эттан тароналар замон ўтиши билан кўшина ўзгаришларга учраб ўзининг асл шакли (Лурлаҳжаси)дан чиқиб, дарий тилига яқин бўлган. Мисол учун унинг айрим тўртликлари Афғонистонда турли маҳаллий лаҳжаларда айрим ўзгаришлар билан дарий тилида айтилади. Али Роҳжирий унинг рубоийлари мажмуасига ёзган сўз бошисида куйидагича фикр билдирилган: "Унинг сўзларининг равонлиги, соддалиги, нозик ва нағислиги айни ҳолда ундаги фасоҳат ва балоғат, муҳимроғи ундаги куйиниш ва ҳаяжон, каломнинг нуфуз ва таъсирчанилиги шу қадар кучлики, ҳозиргача ҳам форс тилида унга тенг келадиган, унга ўхшайдиган асар ярагилмаган".

Бобо Тоҳирининг 160 дан ортиқ тароналари бор. Айримларининг инглизча таржимасини ўз ичига олган чиройли гултам устод Али Роҳжирий сўз бошиси, машҳур хаттот устод Али Акбархон Кованинг ниҳоят гўзал ва чиройли хатида "рубоиёти Бобо Тоҳир Урён" номи билан,

1371 ҳ.й. наҳот рангли нафис қоғозда нашр этилган. Альбом шаклида ёзилган 68 бетли бу нафис китобнинг ҳошиялари чиройти гуллар, кашпалар, суратлар ва миниатуралар билан безатилган бўлиб, китоб матнида Ризо Аббосий (XVI-XVII асрлар) миниатураларидан фойдаланилган.

Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, таниқли олим ва гаржимон Ш.Шомуҳамедов томонидан унга мансуб уч юздан ортиқ рубоий ўзбек тилига таржима қилиниб, 1994 йил "Рудакий ва Бобо Тоҳир" номли мажмуада нашр этилган.

Биз ҳам Роҳжирий тўпламидан унинг тароналаридан 19 тасини танлаб олиб, улардан 10 тасини аруз вазнида ва 9 тасини бармоқ вазнида шеърий таржима қилдик. Қизиқиш ва иулос маҳсулни бўлмиш ушбу ишимиз хурматли ўқувчиларга машзур бўлгусидур деган умиддамиз.

"СЕИ ҚУВСАНГ ЭШИКДАН КИМГА БОРАЙИН?"

АРУЗ ВАЗНИДА

Қасам тангрига жононим эрурсан,
Паямбарга¹ қасам жоним эрурсан.
Ўзимнинг кимлигимни билмасам ҳам,
Сени билимки дармоним эрурсан.

Таратса агрини ул турфа кокул²,
Йўқотар ўз ҳидин боғларда сунбул.
Ҳаёлинг соғиниб тунларда қучсам,
Атр сочгай жойимдан, тонг чоғи гул.

Қулим етса фалак чархига бир он,
Сўрардим ундан: эй гардўни гардон.
Бирорвга юз гуман неъмат берибсан,
Қўшибдурсан бирорвнинг нонига қон.

¹ Пайғамбар.

² Кокил.

Келиб кўргил бу қайгули кўнгилни
Сариқ юзда қизил ёш, ҳаста дилни.
Чидам дарди, фироқ андуҳи бирлан,
Кечирганман иччук бу ой - у йилни.

Агар мастанамиз, сендан эрурмиз,
Агар девонамиз, сендан эрурмиз.
Агар муслим, агар ҳинду, агар габр,
Бўлиб афсонамиз, сендан эрурмиз

Қилайлик йиглабон кўзларни жайхун.
Бўлайлик ишқида Лайлию Мажнун.
Севимли бир Фаридунни йўқотдик,
Тузайлик янги бир бошқа Фаридун.

Тун ойга боқибон ёлборадурмен,
Кун ўлса қайфудаи бечорадурмен.
Ўз урнингда сенинг бордур қароринг,
Мен эрса даҳр аро оворадурмен.

Эшитмас кўк менинг оху фифоним,
Эзилди гардишидан хаста жоним.
Ҳаётим ўгди ғам-қайгу билан лек,
Тузук айламади ҳеч осмоним.

Бирон гул ўсмасин сенсиз чаманда,
Ўсиб, ёқтирмасин атрини банда.
Юрак қони юзидан кегмасин ҳеч,
Бирорким кулса сенсиз қилса ҳанда.

Танимни босди юз кулфат худоё,
Кўнгилда тошли ғам-ҳасрат худоё.
Фариблик дарди маскан шавқи бирлан,
Юракни куйдирур ҳарқат худоё.

Кузу қўнгил қўлидан дод-фарёд,
Қўлгил кўз кўргани доим қилар ёд.
Ясай пўлатдан бир тез ҳанжар,
Қалаб кўзга қилай қўнгилни озод.

БАРМОҚ ВАЗНИДА

Кузларим косаси сенинг саройинг,
Оёғинг гупроғи кўзларимга тенг.
Қадам кўйсанг озор топмасин дейман,
Киприкларим тиканидан оёғинг.

Кўрқмас севган киши ўзидан, жондан,
Кўрқмайди ошиқ кипсандан, зинлондан.
Ошиқ кўнгли оч бўри - ҳайиқмайди,
Хар қанча ҳам ҳай-ҳай деса чўпондан.

Икки зулфинг эрур рубобимга тор,
Бу ёмон ҳолимдан на истагинг бор.
Менга ёрлиқ қилмас экансан нега,
Киарсан тунлари тушимга эй ёр.

Мусулмонлар келди уч, рўзгор ғами,
Фариблиқ, асирик ғами, ёр ғами.
Парвойим йўқ ғариблиқ - асирикдан,
Мени охир ўлдиргай дилдор ғами.

Лола экманг, эй лола эккувчилар,
Гул экишдан боғбонлар қўл тортинглар.
Гуллар аҳди мен кўрганимдек бўлса,
Гул ўрнида тикан эксангиз беҳтар.

Салламно ўзларин билмаганиларга,
Ўтда ҳўл-қуруқни сезмаганларга.
Дайру бугхона, каъба, сумаъада,
Ёрдан бўш бир жойни кўрмаганларга.

Бу далада йиғлаб юриб бир дехқон,
Лола экарди кўздан оқизиб қон.
Экиб юриб дер эди: "во дариғо,
Экиб ташлаб кетиш экан бу жаҳон!?"

Раббим кимга, дейман кимга борайин,
Ожиз - нотовонман кимга борайин.
Бошқалар қувсалар сенга юз туткум,
Сен қувсанг эшикдан кимга борайин?

Изоҳлар:

- лашқар қавқабоси - лашқарнинг илғор қитъаси
- важд - завқ, шавқ, ишқу муҳаббат.
- Гардўни гардон - айланувчи осмон.
- Ҳарқат - кўйиш, ёниш.
- Суматъа, дайр - христиан обид ва зоҳиднинг ибодатхонаси.

✓

ХОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТАСАВВУФШУНОСЛИК ИЛМИГА БИР НАЗАР (Н. Комиловнинг «Тасаввуф» китобига тақриз)

Инсон илк марта ўз атрофини ўрганиб, ҳаёт ва коинот сирларини билиб олишга уриниши билан бирга, илк ирфоний тахаййуллар ва тасаввурлар ҳам юзага келган экан. Илк ирфоний тасаввурлар, мифология билан чамбарчас боғлиқ бўлган бўлса ҳам, инсон тафаккури тараққиёти билан бирга ривожланди ва фалсафий тафаккурлар билан йўғрилиб кетиб, ўзига хос йўналишларга эга бўлди.

Ирфонпинг ўзига хослиги шундан иборат эдикни, ҳикмат ва тафаккур, коинот сирларини билиб олиш жараёнида, мантиқ ва истидлол айланаси ичидаги оқсаб қолганда, ирфон ва тасаввуф, «ишроқ чароги» билан ёрдамга келиб, ақлу мантиқ босиб ўта олмайдиган йўлга уни бошларди ва ҳозиргача ҳам шундай бўлиб келмоқда. Шунинг учун ҳам тасаввуф ва ирфон борлиқ сирларини билиб олишда, таақкул ва тааббуд (ақлу-мазҳаб) ожизлигининг натижаси ва аксул-амали деб бежиз айтмаган бўлсалар керак.

Қадимий ҳинд ва юонон фалсафасида хилма-хил ирфоний фикрлар, айниқса «ваҳдат»га доир таълимотлар юзага келган эди. Ислом тасаввуфи исломий манбалардан ташқари, Юонон фалсафий таълимоти, айниқса Афлотун қарашларидан фойдаланган бўлса ҳам, тадқиқотчилар фикрига кўра Афлотун ва неоплатонизм, шунингдек ҳинд ирфоний йўналишлари, унга ўз таъсирини ўтказган. Франциялик тасаввуфшунос олим Роже Арланд ёзишича, ундаги кўп мавзу ва материаллар, ислом мазҳаби таълимоти ва анъаналари билан чукур қўшилиб кетган.

Тасаввуф ислом оламида кенг кўламда тарқалиб, нафақат ҳалқнинг амалий ҳаётида, балки тафаккур, адабиёт ва бадиий ижод соҳасида ҳам, ўзидан чукур таъсир ва из қолдирган.

Тоталитар тузум тасаввуф таълимотига қарши ва салбий муносабатда бўлгани туфайли, барча ҳалқ, айниқса ижодкорларни, ундан узоклаштириб, уларни ушбу

таълимот файзидан маҳрум қилиб келган эди. Шу сабабли, совет ҳокимияти қулаб эркинлик шароити юзага келгандан кейин тасаввуф фалсифаси ва унинг турли тариқатларига тегишли бўлган таълимотни чукур ўрганиш учун, мукаммал шаклда ёзилган асарларга зарурат сезилмоқда.

Мустақилик шарофати билан маънавий қадриятларни тиклаш жараёнида айрим олимлар томонидан, тасаввуфий мавзулар бўйича жуда кўп мақолалар, рисолалар, талқиқот ва таржималар нашр қилиниб келди. Айниқса олимлар филология фанлари доктори Иброҳим Ҳақкулов, Ориф Усмонов, Ёкубжон Исҳоқов, Султонмурод Олим ва бошқа бир қатор тадқиқотпилар томонидан ёзилиб нашр этилган асарлар диққатга сазовордир. Шунингдек камина қаламига мансуб «Тасаввуф таълимоти илдизлари» номли илмий реферат «Мулоқот» журналининг 1995 йилдаги 1-2, 3-4, 5-6-сонларида, «Кўнглим кўзи билан кўрганларим» номли шайх Нажмуддин Кубро рисоласининг арабчадан таржимаси «Ҳаёт ва қонун» журналининг 1995 йил 4,5,6-сонларида ва «Садоқатли толиб» деб аталган Маҳдуми Аъзамнинг «Рубоийлар шарҳи» рисоласининг форс тилидан таржимаси «Миллий тикланиш» газетасининг 1996 йил сонларида нашр этилган эди. Лекин шундай бўлса ҳам тасаввуф ғоялари, унинг моҳияти ва мақсадларини ҳар томонлама илмий таҳтил этувчи мукаммалроқ асарларнинг ўрни бўш қолиб келмоқда. Мазкур бўштиқлардан бирини, таниқли тасаввуфшунос олим ва мутасаввиф устод Нажмиддин Комилов тўлдиришга муваффақ бўлиб, шарқ фалсафий тафаккури тарихи туркумидан «Тасаввуф» деб аталган кигобининг биринчи жиҳидини нашр қылди. Биз ушбу мақолада, мазкур асарни имкони борича ҳурматли ўқувчиларга муаррифий этишга уринамиз, чунки ушбу китоб ўзбек тасаввуфшунослик илмига тегишли бўлган муҳим асардир.

Устод Нажмиддин Комиловнинг «Ёзувчи» нашриёти томонидан нашр этилган «Тасаввуф» китоби, бир дебоча (муқаддима), 12 унвон (боб) ва бир хотимадан ташкил топган бўлиб, 272 бетни ўз ичига олган. Биринчи боб, «тарих ва таъриф» деб аталади. Муалтиф ушбу унвон

остида тасаввуф таълимогининг топилиши ва бошлангич босқичи ҳақида сўз юритиб, унинг қайси омиллар таъсири остида юзага келганлиги ҳақида маълумот беради, «сўф» (жун) сўзидан «сўфий», «тасаввуф», «мутасаввиф», «мустасуф» сўzlари ҳосил бўлганлиги борасида гапириб, ҳар бир калиманинг маъносини очиб беради. Шу ўринда қайд этиш лозим бўлладики «мустасуф» сўзи Араб тили луғатномаларида кўзга ташланмади. Муаллиф уни Кошифий асарларидан олган экан. Шундай экан, ушбу сўз кошифий томонидан «сўф» сўзи ўзаги асосида, «истифъол» қоидасига битоан тузилган бўлиб, уни тўғри бўлмаса ҳам, «мустафъил» вазнида «мустасвиф» шаклида ўқиш ва ёзиш лозим бўлади.

Муаллиф тадқиқоти асосида, тасаввуф тарихи икки даврга: зоҳидлик даври, орифлик ва ошиқлик даврига бўлинади. У сўфийларнинг ўзларини ҳам ориф сўфийлар, зоҳил сўфийлар, риц сўфийлар, факир сўфийлар ва файласуф сўфийларга ажратади. XII асргача бўлган тасаввуф тараққиёти, Миср, Хурасон, Мовароуннахр, Ироқ ва Туркистон мактабларининг топилиши учун, замин яратиб бериб, XIII асрда бошланган оқим, тасаввуфда «ваҳдатул-вужуд» номи билан шуҳрат қозонганини муфассал шаклда ёритиб ўгади.

Муаллиф фикрича, тасаввуф таълимоти тарихида, бошқа силсилалар юзага келгандан сўнг, XV асрдан бошлаб ушбу таълимотнинг назарий-фалсафий томони сўна боштайди, лекин шундай бўлса ҳам Ҳиндистонда бир қадар гафаккурий силжишлар жумладан «ваҳдати шуҳуд» ва «ваҳдати вужуд» оқимларини янги фалсафий оқимлар деб қараш мумкин.

Мазкур боб туркияллик олим Гўпёнарли томонидан сўфийларнинг саккиз тоиғага бўлинганилиги ва уларнинг хусусиятлари ҳақида маълумотлар берилиб, тасаввуф ҳақида Навоий берган таъриф билан тугатилади. Муаллиф ўз кузатишлари натижасида «тарих ва таъриф» деб атаган унвонни ёритишга муваффақ бўлади.

Кейинги боб «тариқат» деб номланган. Бу бобда, тариқат, маърифат ва ҳақиқат тушунчаларининг топилиши, аста-секин тасаввуф бир илм сифатида илми ҳолдан, илми қолга ўтиши жараёни ва шариат арбоблари

билин топилган келишмовчиликлар ҳақида сўз кетади. Муаллиф тариқат нималигини текшириб, мисрлик Зуннун биринчи бўлиб, сўфиёна ҳолагларни сўз билан ифодалаганлигини таъкидлайди, тариқат усуслари, шайхликнинг 7-рукни ва шайхнинг сифот ва хусиятларини ёритади, баъзи бир соликларнинг битга эмас, балки бир неча муршиллари бўлгани ҳақида маълумот беради. Масалан, Нақибанд, тасаввуфнинг турли томонларини турли муршиллар, жумладан Бобой Самосий, Амир Сайид Кулол ва Абдул-Холиқ Фиждувонийдан олганлигини таҳлил қилади. Бобда тариқат мақомоти яъни бекатлари моҳияти борасида сўз юритилиб, унинг 9-тури изоҳданади, соликни тарбиялаш жараёнида солик билан муршид орасида бўлган муносабатлар ва мурид бошидан ке-чирадиган турли мадориж қисқача ёритилиб, натижада истеъоддли соликнинг қалб қўзи очилгандан кейин, бешта ташқи ва бешта ички ҳислардан ташқари, яна бир ҳайратта солувчи зиҳний ва важдий (интуитив) қоби-лиятлар пайдо бўлиши анализ этилади.

Муаллиф бутун тасаввуф оқимларида катта аҳамиятга эга бўлган «ҳол»ни, мустақил унвон остида янги боб қилиб изоҳлайди ва уни тасаввур ва тахаййулда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлаш, қалбни завқу-шавқ қамраб олиш мартабаси сифатида ёритиб ўтади. Шунингдек ҳол ва унга қачон эришиш мумкинлиги ҳақида айрим олимлар фикру мулоҳазаларини келтириб, унинг 7-босқичи бўлмиш (курб, муҳаббат, шавқ, уис, муҳоҳада, мушоҳада, мукошафа)нинг ҳар бирини алоҳида тарзда изоҳлайди. Навоий ва Жомий фикрларини назарда туттган ҳолда, жазб ва мажзуб атамалари, сўфийнинг руҳий такомули жараёнида унинг тутадиган ўрни тушунтирилади.

Муаллиф ёзишича айрим назариётчилар мақомлар билан ҳол мартабасини кўшиб тилга олганлар, яъни тариқатни «мақомот» ва «ҳол» деб икки қисмга бўлмасдан, иккаласини бирга олиб қараганлар. Сўнгра бу ҳақда ҳиротлик сўфий Абдулло Ансорий фикрича, тариқат манзиллари ўнта бўлиб, ҳар бири бошқа ном билан аталганлиги ва таснийфнинг кандай далилларга асосланганлиги ёритилиб хулоса чиқарилади. Ансорийнинг манзиллари-

да руҳ диалектикаси чуқурроқ акс эттан деб таъкидлана-ди. Бобнинг охирида муаллиф сөлиқнинг руҳий-маънавий сафари гўрт хили - сайд илаллоҳ (Аллоҳ томонига сайд), Сайд филлоҳ (Аллоҳ олимида сайд), Аҳадият ҳузурига тараққий этиб бориши ва сайд биллоҳни тушунарли қилиб изоҳлаб, гўртингчи сафардан мақсад Аллоҳдан яна ўзига қайтиш яъни ҳақ номидан гапира олиш, дунёга ҳақ нурини тарқатишидан иборатдир деб таъкидлайди.

Китобнинг кейинги боби «маърифат ва ҳақиқат» деб аталган. Муаллиф бу бобда маърифат нималиги ва унинг губ моҳиятини тушунтириш учун жуда кўп манбаларга гаянган ҳолда текшириш олиб бориб, тарикатдан мақсад маърифат бўлиб, у эса сўфийлар назарида фикрдан олдин кетадиган ва шубҳатга ҳам ўрин қолдирмайдиган илмидир деган холосага келади.

Текшириш жараёнида олим турли тасаввуфшунос олимлар фикр ва қарашларига ёндашиб, руҳ нималиги ҳақида имом Газзолийнинг фикрини келтиради ва буюк аллома Ибнул-Арабий томонидан билимларнинг уч хилга бўлнишини кўрсатиб, имтул-яқин, айнул-яқин ва ҳаққул-яқинни етарли даражада ёритиб ўтади. Шунингдек лоҳут, жабарут ва носут оламларини изоҳлаб, тажрид, тафрид ва ишқ каби тушунчаларнинг ирфоний моҳиятини очиб беради.

Муаллиф гасаввуф гарихида кўп асрлар давом этиб келиб, турли оқимлар, силсилалар топилишига сабаб бўлган «сукр» яъни мажнун бўлиб аллоҳни севиш ва бехудлик ҳолатида ирфон қозониш концепцияси ва «саҳв» яъни хушёрлик концепциясини мисоллар билан ёритиб ўтиб, «сукр» оқимини ҳозирги пайтларда гарбда ўрганилаётган «онгиззлик онги» муаммосига ўхшашлигини кўрсатади ва инсонда ақл билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар бўлишини фан исботламоқда ва улут кашфиётлар айнан аниа шундай «бехудлик» ҳолатида юз беради деган холосага боради.

Муаллиф китобнинг кейинги бобини «муҳаббат»га багишилаган. У муҳаббатни тасаввуфнинг асосий руқнларидан бири сифатида жуда кўп ирфоний тушунчалар унга бориб тақалиши ҳақида сўз юритиб, машҳур арабча мақула «алмажозу қантаратул ҳақийқати» (мажозий ишқ,

ҳақиқиј ишқ яъни илоҳий муҳаббатнинг кўпригидир) деган мазмунни ёритиб беришга ҳаракат қиласи. У тасаввуф аҳдининг «инсон инсоннинг биродаридир» деган ғоясими текшириб ўз холосасини чиқаради.

Китобнинг олтинчи боби «каромат»га бағишланган. Бу унвон остида қалғу-каромат, унинг моҳияти ва инсонлардан содир бўлиши мумкинми деган савол атрофидан сўз юритилади. Муаллиф вали ким, унинг хусусиятлари нималардан иборат, валилик даражасига қайси йўлдан эришиш мумкинлиги ҳақида кузатиш олиб бориб, набийлардан содир бўладиган мўъжизалар ва валилардан содир бўладиган одатта хилоф ишлар (хавориқи одат) билан фарқи нимада экантигини изоҳлаб ўтади. Ушбу бобга гегишили бўлган муаммолар ва мураккаб масалалар саккизта кичик унвон (боб) остида, манбаларда келтирилган ривоятлар ва ақлий далилларга асосланган ҳолда, ҳар томонлама ва муфассал шаклда, қизиқарли услубда ёритилади.

Асарнинг еттинчи боби «тариқат ва шариат» деб номланган. Биз унвонни изоҳлаш мақсадида бир оз тўхтаб ўтмоқчимиз. Тасаввуф таълимоти тарқалиши билан бирга, ушбу таълимот тарафдорлари ва шариат намояндалари орасида, аста секин келишмовчиликлар чиқа бошлади. Ҳам шариат ҳомийлари ва ҳам тасаввуф тарафдорлари, ўз фикру ақидаларининг тўғрилигини исботлаш учун, шариат манбалари айниқса Куръон ва суннага мурожаат қиласилар. Куръон оятлари ё ҳадисларда келган айрим сўнлар, иборалар ва баъзан бутун матн, ҳам фақиҳлар ва ҳам мутасаввифлар томонидан далиллар сифатида ишлатиларди. Фақиҳлар қабул қилинган қоидалар асосида оят ва ҳадисларга мурожаат қилсалар, тасаввуф аҳли уларни ўз гаълимотларига мослаштириб тафсир ёки таъвийл (бир сўзни, унинг зоҳирий маъносидан бошқачароқ қилиб изоҳлаш) этардилар.

Афғонистонлик муаррих М.Ғубор ёзишича ислом шариати билан тасаввуф орасида қарама-қаршилик аниқ шаклда мавжуд. Шариатга биноан ҳалқ ва борлиқдан ташқари турган «ҳолиқи муфориқи аъло» (моддадан айрув, барча жисмониётдан устун турадиган, ақлий оламдан ташқари, барча ақтий ва руҳий оламнинг яратувчиси

— Ш.Ж.) мавжуддир. Алмо сўфийлар фикрича худо барча ашёда (дунёда) жорий ва сорий (ҳаракатда)дир. Улар барча оламда ёйилган бир ҳақиқий ва воқеий вужудга ишонадилар. Сўфий нуқтаи назаридан, ислом, бутта сиғиниш, қаъба ва майхона, самад ва санам бир нарсадир. Уларча ушбу мушттарак ҳақиқат «сулҳи кул»да (барча дин ва мазҳаблар тарафдорларининг тингчилиқда — Ш.Ж.) яшаши учун замин яратиб беради (Афғонистон тарих ўзанида — 173-бет).

Шиа олимларидан Мулло Садро ўзининг сўфийлар кофирлиги ҳақида ёзган китобида ва унинг шогирди Мулло Муҳсин Файзий Кошоний сўфийларни қоралаб ёзганлар. Шунингдек шиа олимларидан Мулло Муҳаммад Тоҳир Кумий ўзининг «Тароиқул-ҳақоқ» (ҳақиқатлар йўллари) номли асарида сўфийларга ниҳоят душманлик кўрсатиб, уларни инкор этиб сўз юритган. У ўзининг бир қасидасида ҳам ҳикмат аҳлига ва ҳам сўфийларга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Масалан:

Ҳавои дарли анал-ҳақ фитода дар саришон,
Азоп кунанд чу мансўр, куфри худ изҳор.
Зананд лофи худоий ба зикри субҳоний,
Ҳамин камаст аз ойини куфришон зиннор.

Таржимаси: Улар бошига «Аналҳақ» дардининг ҳавоси тушгани учун, Мансур Ҳаллоҳ каби, ўз кофирликларини изҳор этадилар. «Субҳоний» зикр билан, худолик лофини урадилар, кофирликларидан шунча қолганки, зиннор (хож) тоқсалар. (Эронда адабиёт тарихи. 5-жилд, 1-қисм, 213-бет).

Китоб муаллифи устод Нажмиддин Комилов, мазкур бобда, ўз талқиқоти ва кузатишларини ана шундай бир мураккаб муаммони ечиб, шариат билан тасаввуф орасида, юз фоизи бир-бирини инкор қилувчи қарама қаршилик мавжуд эмаслигига қаратган. У бундай деб ёзади: шариат аҳлига ташвиш келтирган нарса, бу тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ, васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар, хур фикрликни, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий — тафаккурий жиҳатни кучайтирас, ваҳдат, руҳ, илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олам асрорини англашга йўл очарди... боз устига ҳақ

ишиқида бехуд ва девона валиларниң «шатҳиёти» яни зоҳирда куфр бўлиб кўринган гаплари... ақидапараст кишиларни ташвишга солар ва улар буни имондан чекланниш деб баҳолардилар.

Муаллиф мазкур қарама қаршиликларниң қурбони бўлган Яхё Суҳравардий, Мансур Ҳаллоҷ, Имодуддин Насимий ва Бобо Раҳим Машраб каби ҳур фикр инсонларни санаб ўтиб, хонақо аҳлига Ибн Жавзий ва бошқа муаллифлар томонидан ёзилган китобларга танқидий ёндашади. Буюк мутасаввиф олимлар асарлари ва фикрларига таянган ҳолда, тасаввуф таълимоти шариатнинг асосий қоидаларига қарши эмаслигини кўрсатиб ўтади. Ибн Жавзий томонидан сўфийларга билдирилган қарши фикрларга жавоб қидиради ҳамда Мавлавийнинг бир байти билан бобни тутатади. Байтнинг мазмуни: ҳар бир пайғамбар ва валининг ўз маслаки ва мазҳаби бор, лекин ҳақ олдига боргандা, уларнинг ҳаммаси бирдир.

«Хилват ва анжуман» саккизинчи бобнинг унвонини ташкил этади. Муаллиф тасаввуф таълимотидаги айрим нормалар, масалан тарки дунёчилик, тавҳид, ваҳдат, рақс-самоъ. ҳалқдан ажралиб тажаррудда яшаш каби хислатлар ҳақида сўз юритиб, имом Фаззолий томонидан курсагилган узлатининг олтига фойдаси ва олтига зарарини изоҳлаб ўтади. Баъзан инсони учун узлатда бўлиш ва хилватда ўлтириш айниқса чуқур тафаккурга ўтиш учун бир заруратга айланиб қолади деган фикрни илгари суради.

Муаллиф, Баҳоуддин Нақшбанднинг руҳий тараққиёт босқичларига тегишили бўлган айрим воқеаларни зикр этади, жумладан қаршидаги қусам (қасам) шайх билан учрашиб, ундан тарбия олгандан кейин, устоди унга қараб “энди сен турку тожикка раҳнамо бўласан”, дейди. Ундан илгари Амир Кулол ҳам унга қараб “турку-тожик машоихларидан кимни ҳоҳласанг ҳузурига бориб, баҳраманд бўлишинг мумкин” деган эди. Сўнгра рус олими В.Л.Гордлевский “Баҳоуддин туркларниң қадимий шомоний тасаввурларидан ҳам яхши фойдаланган”, деган фикрни зикр этиб, Ҳалил Ота билан унинг дўстлиги бунга яна бир мисол, деб таъкидлайди. Воқеа шундан иборатки ҳазрати хожа ўзи нақл этишича, дастлабки

кезларда туркнинг улуг шайхи (Сулаймон Бокирғоний) унинг тушида уни бир дарвишга топширади. Ҳазрат бувисига ўз тушини айтганда бувиси унга қараб «Эй фарзанд, турк машиҳидан сенга насибалаар етгай» деб уни таъбийр этади. Ундан кейин Баҳоуддин Ҳалил Ота олти йил Мовароуннахр подшоҳи бўлган даврда ҳам, унга хизмат қилиб, давлатни бошқариш ишларидан ташқари, сулук оламида ҳам у билан бирга бўлади. Муаллиф бундай ҳолатни яъни дарвишнинг таҳтда ўтириб мамлакатни идора қилиши, айни ҳолда муридлар тайёрлаши, Ҳалил Ота мисолида, шоҳу дарвишни бирлаштириш мумкинлигини исботлаган бўлса, Баҳоуддиннинг унга хизмат қилиши, тасаввуф ҳукмрон бўлган салтанатни вужудга келтириш мумкинлигини кўрсатган тасаввуф тарихида нодир ҳодиса, деб баҳолайди.

Муаллиф ўз баҳсидан нақшбандия шундай улуг бирлаштирувчики, қавмлар, табақалар ва тоифаларни тасаввуф таълимоти асосида чиплаштириш вазифасини амалга оширган деб хулоса чиқаради, уни тасаввуф таълимотини демократлаштириб, омма орасида уни тарқатиш учун муносиб замин ҳозирлаш деб баҳо беради.

Китобнинг тўққизинчи боби, тасаввуф таълимотининг амалий томонидан бири бўлмиш «футувват»га бағишиланган. Ушбу арабча сўз йигитлик, мурувват, рашодат ва жавонмардлик маъносида бўлиб, замон ўтиши билан ўзига хос ва кўп қиррали мазмунга эта бўлган.

Тасаввуф аҳли футувватни инсон бошқаларни ўз манфаатидан устунроқ кўйиши маъносида тушунардилар. Шу сабабли саҳийлик, филокорлик, кенириш, ҳимоя ва мудофаа қилиш, ушбу олий хислатнинг сифатларидан ҳисобланарди. Футувватга тегишли бўлган ҳар бир хусусият илмий баҳсу мунозарага сабаб бўлгани учун, ушбу тушунча бир илм сифатида шакланган. Н. Комилов футувватнинг лугавий ва истилоҳий маъносини кенг ёритиб, унинг тарихий томонларига ҳам ишора қиласиди. Араб сайёҳи ибн Батута ёзишича «Футувват аҳлини ироқда шотирлар, Хурросонда Сарбадорлар, Магриб (Андалусия)да сукралар, (Афғонистон-Кобулда Кокалар – Ш.Ж.) деб атаганлар. Уларга тегишли жойларда адолат

шундай ривожланганки уларнинг лашкаргоҳлари ва уйлари остонасида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади ва эгалари топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди».

Муаллиф ёзишича жавонмардлар оддий халқ ичидан чиққан ҳунармандлар, сапоҳийлар, қўчаларда тамоша кўрсатувчи халқ театри вакиллари, паҳлавонлар, қизиқчилар, дорбозлар ва бошқа тоифалардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири учун пири, ўз жамоасининг таълим берувчи устодлари ва йигиладиган жойлари бўлган. Ибн Батута ривоятига биноан хонақоҳларда мусофиirlар ва дарвишлар истаганларича яшаганлар, уларга текин озиқовқат, кийим-кечак берилган. Агар мусофиirlарни давом эттираса, у от-улов, зарур асбоб-анжом ва йўл харжи бўладиган маблағ билан таъминланиб, хурсанд қилиб жўнатилган. Хонақоҳга қадам қўйган кишидан уч кунгача сен қаердан келдинг, кимсан деб суриштирилмасди. Ибн Батута бемалол иззат ва хурмат билан яшаб шайхлар, шаҳар ҳокимлари, амирлар ва ҳагто сарой хонлари билан учрашиб, улардан тухфалар олган. Мисол суратда Моварауннаҳр подшоҳи Чигатойбек укаси бўлмиш Султон тармасириннинг файрат-шижоати, саҳийлиги, адолатпарварлиги ҳақида гўлқинланиб гапирган. Шунингдек Бухоронинг машҳур шайхи Сафиюддин Бохарзий билан унинг хонақосида учрашиб, унинг уйига меҳмон бўлиб унинг уйида Куръон тиловати, амр-маъруфдан кейин ҳофизлар форсий ва туркий тилларда ажойиб қўшиқлар ижро этганларни ҳақида ҳикоя қиласди.

У X-XI асрларда бошланиб, XIII асрга келиб футувват ва тариқат бир бири билан қўшилиб кетганлиги ҳақида маълумот бериб, футувватнинг 11-12-рукнини ҳисоблаб ўтиб, амалий мисоллар ёрдамида уларни тушуниришга ҳаракат қиласди. Булардан ташқари, футувват аҳли, ижобий хислатларни эгаллаб олиб, салбий хислатлардан сақланиши кераклигини эслатиб, «вужудий» - ижобий хислатларнинг 48 та туризни зикр этади.

Асарнинг ўнинчи боби «моҳият - инсон учун кураш» деб аталган. Инсоннинг нима эканлиги яъни моҳияти, у босиб ўтган моддий ва маънавий тараққиёт босқичларини чуқур англаб олиш турли фанларда асосий муаммо-

ларни ташкил этиб келган фалсафа ва тасаввуф илмларида инсон марказий муаммо сифатида ўрганилади.

Тасаввуф таълимоти инсоннинг руҳий-маънавий та-
комулига қаратилган бўлиб, ундан мақсад барча моддий
ва нафсоний тубанликларни оёқ ости қилиб ўтиб, ин-
сонни, комил инсон-ҳақиқий инсон даражасига кўта-
ришилар. Ирфон аҳли назарида инсон руҳий тарбиятлар
босқичларидан ўтгандан кейин, ҳақиқий муршид раҳбар-
лигига шундай бир олий мақомга кўтариладики, уни та-
саввур ки иш инсон тафаккури доирасига ҳам сифмайди.
Мавлавий тили билан айтганда «Вончи кандар ваҳм
Нояд он шавам» (Ваҳму тасаввурда сифмайдиган нарсага
айланаман).

Олим асарнинг мазкур бобида ана шу каби мұхим
фалсафий-ирфоний масалаларни ўртага ташлаб, уни ҳар
томонлама таҳлил ва тажзия қилади. Илмий холосалар
чиқаради.

Муаллиф тасаввуф гоялағининг кўп тармоқлилиги
ва ундаги айрим қарама-қаршиликларга ишора қилиб,
уни турли мазҳаблар ва силсилалар қарашларини бир-
лаштирувчи чексиз фикр олами деб баҳолайди. Инсон
учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш, та-
саввунинг доимий ўзак масаласи бўлиб келган, деб таъ-
кидлайди.

Муаллиф тасаввуфга турли олимлар ва орифлар то-
монидан берилган таърифларни эслатиб ўтиб, нафс ту-
шунчаси устида муфассал тўхталиб, унинг салбий томон-
ларини ёритиб беради ва нафс, худбинлик – ўзим бўлай
фалсафасини тугдиради дейди. У, тасаввуф аҳдининг
«инсон инсоннинг биродаридир» деган гоясини, Саъдий
Шерозийнинг машҳур шеъри «Баний одам аъзойи якде-
гаранд...» асосида изоҳлаб, уни Мавлавийнинг бир шеъ-
ри билан солишириб, назарда тутилган маънони ундан
чиқаради.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш керакки, шайх Саъ-
дийнинг мазкур шеърининг мазмунни, Куръон оятлари,
айниқса кўйидаги ҳадисдан олинган бўлиб, чуқур диний
маънога эга. Ҳадиснинг таржимаси: Мўминлар бир-бир-
ларига дўстлик, меҳру шафқат кўрсатишда, бир баданга
ўхшайдилар. Агар бирон ўзв (аъзо) шикоят қилса (дардга

йўлукса), у билан барча бадан аъзолари уйқусизлик ва иситмага учрайди (роҳатсиз бўлади) - Бухорий ва Муслим ривояти асосида.

Китоб муалтифи ўн биринчи бобни «комил инсон»га бағишлийди. Комил инсон ва унинг хислатлари ҳақида турли манбаларда зикр этилган фикру мулоҳазаларни эслатиб ўтгандан кейин тасаввуф аҳли сифинган - идеал - комил инсон, аслида ҳалқ идеали, адабиёт идеали эди - бу одамлар жамиятнинг тирик виждони эдилар. Кишилар уларга қараб хушёр гортар, дунё беҳудалигидан ўзига келиб, ўз қалбига ва қилаётган ишларига разм солардилар, тавба қиласидилар. Уларнинг афъоли ва аъмоли инсонлар дилига кувват, кўзига нур бағишилаган деб хулоса беради.

Шу ўринда комил инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб, мунозараларга сабаб бўлгани ва бу ҳақда маҳсус китоблар ёзилгани муаллифнинг дикқатини ўзига тортиб, Саййид Абдукарим Гелоний ва Азизуддин Насафий гомонидан ёзилган «инсони комил» номли рисолаларни маҳсусан гилга олиб ўтади.

Биринчи бўлиб тасаввуф адабиётига «комил инсон» тушунчасини киритган Ибнул-Арабий (1165-1240)нинг назари уни қизиқтиради. Муаллиф манбаларга таяниб уни изоҳлайди. Ибнул-Арабий назарида комил инсон ақли аввал - ақли кул тушунчаси билан маънилошилар. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан ilk марта ақли аввални яратди ва унинг сурати-шакли комил инсон қиёфасида зухур этди. Шунинг учун «Халақаллоҳу одама ало суратир-раҳмон» деган ҳадис мавжуд. Комил инсон шу тарикада Аллоҳнинг Раҳмон ва Раҳим сифатларига эга бўлди дейдилар.

Муаллиф Ибнул-Арабийнинг фикрини қўйидагидек изоҳлайди: Ибнул-Арабийнинг фикрича комил инсоннинг ердаги гимсоли Ҳазрат Муҳаммад Пайғамбар (С.А.В.)дур. Ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий ва илоҳий билимлар жамулжам эди. Пайғамбари миз ҳалқ ва ҳақ муқобилида турдилар ва орада восита эдилар. Шундай бўллач ҳамма одамларни комил инсон деб аташ жоиз эмас, агар пайғамбардан ўзга зотларга нисбатан бу сифат айтилар экан, буни шартли таъриф

ёинки шу улуг маргабага хурмат-эҳтиром белгиси сифатида қабул қилиш керак.

Китоб муаллифи, Сайид Абдулкарим Гелоний ва шайх Омилий қарашларини зикр этгандан кейин, Ибн-нур-Арабий билан бу икки мутасавифнинг қарашларича комил инсон бир Кайҳоний вужуд бўлиб кўринади, унинг сифатлари ердаги фопий одамлар сифатига, аниқ шахслар хислатига ўхшамайди, унда биз жамики гароиб табиъий кучларнинг мажмuinи мушоҳада этгандай бўламиз деб таъкидлайдики комил инсон булар назарида бир руҳдир, маънавий, ақлий қурдатдир. Шу мазмунда уни Аллоҳнинг халифаси, ўринбосари дейиш мумкин.

У бу борада кўп қиррали ва чуқур текширишлардан кейин, шайх Азизулдин Насафий «зубдатул-ҳақоқ» номли рисоласидан бир қизиқарли фикри келтиради. Унга биноан бутун борлиқ ва мавжудот ҳаракатдадир. Лекин бу ҳаракатдан мақсад, инсон мартабасига эришишдан иборат, яъни барча жисмлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар, инсонга тақтид қиласи, инсон даражасига кўтарилиш учун интилади ва одамий ҳам ўз моҳиятига эришмагунча тинмай интилади.

Агар биз Н. Комилов келтирган Насафийнинг тараққиёт ҳақидаги фикрини, Жалолуддин Румийнинг тараққиёт ҳақидаги назари билан солиштирадиган бўлсак, иккаласи бир хил мақсадни ифода этади.

Мавлавий шеъри:

Аз жамодий мурдаму, номий шудам,
Ваз намо мурдам, зи ҳайвон сар задам.
Мурдам аз ҳайвонийю одам шудам,
Пас чи дўям, чун зи мурдан кам шудам.
Бори дегар аз фалак паррон шавам,
Вончи кандар ваҳм нояд, он шавам.

Таржимаси: Қаттиқ жисмдан ўлиб (ўтиб), ўсимликка айландим, ўсимликни йўқотиб, ҳайвонликдан бош чиқардим. Ҳайвонликни йўқотиб одам бўлганимдан кейин, ўлимлар сони қанча камайгани ҳақида нима десам экан. Яна бир марта кўқдан қанот қоқиб учиб, ваҳму тасаввурга сигмайлигиган нарсага айлангумдур.

Муаллиф, тасаввуф ўзига хос усули билан инсонни тарбиялар, уни шак-шубҳа, изланиш, қилиришлар йўлидан бошлаб, ўз хилқати, ўз моҳияти ҳақида ўйлашга ўргатарди, итсонга ўзини ва оламни таниб олиш ва илоҳий севиши таълим берарди деган хуоса билан бобни тутагади.

Асарнинг охирги боби (12-боб), «Тасаввуф ва бадъиий ижол» унвони билан бошланади.

Айтиш мумкинки ушбу боб китобнинг энг яхши, энг қизиқарли қисмларидан биридир. Унда тадқиқот остида олинган мавзуу ниҳоят кенг, кўп қиррали ва қизиқарли бўлиб, китобнинг энг катта бобини гашкил этади. Муаллиф ушбу мавзуни «тимсоллар тимсоли», «шоҳу дарвиш ҳикмати», «Сукрот — комил инсон тимсоли», «ишқ оташининг самандари», «жон ва жонон можароси», «ахтарин ишқ этдию совуқ нафасни оҳ субҳ», «эрур кўнгилда сафо ишқ, гоза дөғи била», «аҳд қилдим ишқ лафзин тилган мазкур этмайин», «соқиё, талҳ ўлди айшим ҳажр бедоди била» каби тўққизта фаръий унвон остида изоҳлаб тутатали.

Муаллиф мазкур бобда шарқ ўлкаларида тасаввуф таълимотининг кенг кўламда гарқалиши ҳақида сўз юритиб, унинг сабабини араб, форс ва турк тилларида буюк бир шеъриятни вужудга келиши учун замин яратиб берганида кўради ва тасаввуф талқин эттан ғоялар, шеърият ғояларига айланаб кетгани оқибатида, ҳис-ҳояжонга сероб ажоиб шеърият вужудга келди дейди. У тасаввуфнинг ўзини бир буюк романтик олам деб билиб, тасаввуф аҳлига хос бўлган турли бадиий, ирфоний қарашлар ва романтик гасаввурларни унинг хусусиятлари сифатида курсатиб угади. Унингча оламни бир мутлақ яратувчининг ижоди деб қараш, дунёни илоҳининг кўзгуси деб гушунгириш, борлиқни романтик рангларда, шоирона ҳаёлий суратлар-тимсоллар тарзида, илоҳий нурнинг порлашидан доимий ҳаракат ва ижодда деб тасаввур этишнинг узи бир поэзиядир.

Муаллиф тасаввуф романтизмини чиройли мисоллар, жонли далиллар билан изоҳлаб, уни суфий шоирнинг эсгетик дунёси ва ҳаёт мазмуни сифатида талқин этади. Тасаввуфда бадиий ижод деганда, нафақат сўз

санъати, балки тасаввуфга хос бўлган мусиқа, тасвирий санъат, рақс санъати ва ҳатто суфиёна театрни ҳам на- зарда тутиш кераклигини уқдиради. У: биргина самоъ (сўфийларга хос бўлган рақссимон мавзун ва мутаносиб ҳаракатлар - Ш.Ж.)нинг ўзида ҳам шеърият, ҳам рақс, ҳам қўшиқ - мусиқа иштирок этади. Кўпинча самоъ мажлислари театрлашган тамошага айланиб, фақат сўфийларнинг ўзларигина эмас, балки атроф-жавонибдаги кишилар ҳам бу тамошани йигилишиб кўрардилар. На- фаҳотул-унсга асосланиб, шайх Абусаид Абулхайр маж- лисларига ҳатто хотинлар ҳам келиб, томларга чиқиб та- моша қиласар эканлар, дейди.

Шу ўринда муаллифга қўшилиб айтмоқчимизки, Аф- гонистонда ҳозиргача ҳам сақланиб келинаётган хона- қоҳларда айниқса Кобул шаҳридаги бальзи хонақоҳларда, сўфиёна қўшиқлар жумладан «маснавий»дан ўқиладиган шеърлар билан ҳамоҳанг жаҳрлар қилиш ва унинг жа- раённида сукр ва саҳвсимон ҳолатлар юз бериши, жиҳо- дий кучлар ва «толибон» келгунга қадар мавжуд эди. Жумъя кечалари сўфий машраб хонандалар, машхур наътхонлар тўплантан жамиятда иштирок этиб, мусиқа билан мужроий берар, яъни ҳамду, наъту манқабат ўқир- дилар. Машхур наътхон ва маснавийхонлардан Фахри- дин Оғо ўзининг жарангли садоси билан машхур эди, ҳозирча у Мазори Шариф шаҳрида ҳофизлик қилиб келмоқда.

Камина ёшлигимда шаҳримиз «Сарпул»да, неча мар- та «Қодирия» тариқатига мансуб Гулом Favс Оғо номли бир пир уйида, жумъя кечалари бўлиб ўтадиган жаҳр зикрининг гувоҳи бўлганман: Оғонинг ички ҳовлисида, турли жойлардан нарзу ниёзлар билан келган аёллар ва майда болалар ва ташқи ҳовлида эркак муридлар ва мух- лислар тўпланиб, овқат ейилиб, хуфтон намози ўқилган- дан кейин, жаҳр қилинарди. Муридлар доира шаклида ўлтириб, белларини боғлаб, пирнинг халифаларидан би- ри назоратида бир қатор муқаддас калималарни бир овоз билан қўшилиб айтишга бошлардилар. Калималар қўйи- дагилардан иборат эди: Аллоҳу, Ёху, Ёман-ху, Лоилоҳа иллоҳу ва шу каби муқаддас иборалар. Жаҳр (зикр) бир оз қизигандан кейин, овози ёқимли бир киши, Хусрав

Деҳлавий ёки Ҳасан Деҳлавийнинг сўфиёна шеърларидан, кўпинча Ҳамд ёки пайғамбарга бағишиланган наътиларидан ўқий бошларди. 15-20 киши томонидан бир овоз билан такрор бўладиган сўзлар мазкур ҳофизнинг ёқимли овозига қўшилиб, ҳозирги замон «Хор»лари томонидан ижро этиладиган тароналарга ўхшаб кетарди. Ҳаяжон ошиши билан халқадагилар ритмик ўқишга қўшилиб, мазкур сўзларни бутун вужуди билан, шўру шавқга берилган ҳолда гакрорлаб турарди. Уларнинг ҳаммаси ҳар-бир сўзнинг бирингчи жузъини адо қилишда бошини юқорига кўтариб, иккинчи қисмини айтишда паста қараб ҳам бўлардилар. Ҳаяжон ошиши билан, овозлари ҳалқларининг (ҳалқум) тўридан чиқа бошлаб, яссавий тариқатига хос бўлган «Арра зикри»ни эслатарди ва ниҳоят ёқимли, таъсирчан бир саҳнани ташкил этиб, ҳар бир мурид ўзига хос руҳий ҳолатга учраб, баъзилари сукрга ўхшаш ҳолатга тушиб, айримлари шундай ҳолатларни тамсийл қиласарди, баъзилар фарёд чекиб ҳалқадан ташқари чиқарди. Болалар суфа атрофида тўпланиб, аёллар эса эшиклар оралиғидан саҳнани томоша қиласардилар.

Китоб муаллифи, тасаввуф билан бадиий ижод орасидаги яқинликни, сўфийлар ва ижодкорларнинг руҳан яқинлигидан ҳам излаш мумкинлигини изоҳлаш мақсадида, жазба теккан киши ўзини тўхтатиб туролмасдан ҳамма нарсани унитиб, маҳбуба (албатта маҳбуб - Ш.Ж.) жамолига талпинади дейди. Унингча жазба ҳолати дарвишлик билан шоирликни ва кенгроқ маънода оладиган бўлсак, тасаввуф билан бадиий ижод хусусиятларини бир-бираига яқинлаштиради. Бундай талқин жуда тўғри ва ўринли. Менимча мана шу хусусият, бошқа омилларга нисбатан кўпроқ шоирни тасаввуф гояларига яқинлаштиради ва ҳатто баъзан уни орифлик даражасига кўтарилиши учун сабаб бўлиши ҳам мумкин. Сўфийлардаги жазба ҳолати (муалтиф ифодаси билан сўфиининг ҳолга кириш лаҳзаси), шоирлардаги илҳом ҳолатига ўхшайли. Шундай экан, шоирона илҳом нималиги ҳақила бир оз тўхтаб ўтиш лозим бўлади. Артур Рембу ёзишича инсон цеър ёзиш вақтида ўзлигидан чиқиб, бошқа бир кишига айланади, яъни ўзидан кетиш (сукр)

даражасига етиб боради. Мисол суратда, машхур сўфий шоир Мансур Ҳаллоҳ яратувчига ўхшаш «хувият» (моҳият)га яқин бўлиб, ўз мансурлигини унугтган эди. Яъни инсон бундай ҳолатда ўз исм ва шахсиятини (ким эканлигини) кўлдан бериб, бир маънавият ёки бир куч эгаси терисига кириб, шеър ёза бошлайди.

Маргин эса илҳом ҳолатини юрак ва томирларнинг инқибози (сиқилиб йигитлиши) ва инбисоти (очилиши, ёзилиши) деб ифодалаган эди... Инқибоздан кейин шоирнинг барча сезиглари, онги ва руҳи тайёр бўлиб туришга чақирилган бўлади. Инбисот юз бергандан кейин руҳ чукур нафас тортиб, ундан кейин шоир уни қандайдир бир куйдирувчи ўт мажбур қилганидек сўз дурданаларини бирин кетин тўка бошлайди. Шеър ёки бошқа бир буюк асарни ижод қилиш учун, илҳомдан кура воқеийроқ ва кераклироқ нарса йўқдир.

Комилов фикрича ориф ва дарвиш Пайғамбарона руҳи билан хайр ва эзгуликни элга тухфа этса, шоир буни тоза гўйгулар, оташин сўзи кучи билан амалга оширади, шунингдек машхур машоихнинг аксари ажоиб рубойй ва ғазаллар ёзгани, девонлар қолдиргани ҳам тарихдан маълум.

Муаллиф, Алишер Навоийнинг тасаввуф ва ижод ҳақидаги фикру мулоҳазаларини зикр этиб, сўфий қалби билан, шоир қалбининг бир-бирига йўлдош ва сирдош эканлигини кузагади ва сўфийларнинг табиати, ботиниё дунёси, шеъру нағма, кўй-мусиқага ташна эканлигини эслатиб, маҳбубул қупубдаги унинг холосасини келтиради: «Басо аҳтуллоҳ ким Арғунун унидин дайрға кирди ва дину ислом нақдини муబачаларға бойберди».

Муаллиф, шоирлик истеъоди билан соликларда, бу дард, шеър бўлиб қўйилиб келганда, ҳақиқий ваҳийлик юз берган деб ёзади. Бу ўринда агар «ҳақиқий ваҳийлик» ибораси уринда «илҳом» сўзи ишлатилса, дақиқроқ ифодаланган бўларди, чунки «ваҳй» сўзи лугавий маънода муаллифнинг мақсадини ифода қилган бўлса ҳам, уни «ҳақиқий ваҳй» деб аташ мумкин эмас, негаки ҳам шариат аҳли ва ҳам лугатшунос олимлар томонидан «Ваҳй», Алиюҳ, Пайғамбарга йўллаган Гайғом (Хабар, сўздан иборатдир деб изоҳланган (М.Муин. Фарҳанги форсий,

4-жилд, 4991-бет). Шамсулдин Сомийнинг «Қомуси туркӣ» лугатномасида Ваҳӣ бир фикр ва ё ишнинг Аллоҳ томонидан, бир пайғамбарга илҳом бўлиши деб изоҳлашиб, авлиёларга нисбатан илҳом сўзи ишлатилади дейилган (Қомуси туркӣ, 2-жилд, 1488-бет).

Муаллиф тасаввуфни соғ назариётчи олимлар ва шайхлардан кўра шоирлар чуқурроқ идрок этганлар дейди. Муаллифнинг сўзига қушимча қилиб айтиш мумкинки сўғийлардан завқу шавқ, висол ва ишроқ аҳли масалан Жалолулдин Румий, Фаридуддин Аттор, Мансур Ҳаллож, Ҳофиз ва бошқалар, илмий тасаввуф намояндалари масалан Нажмуддин Кубро ва Ибнул-Арабийларга нисбатан купроқ шеър ва адабий ижодга берилтиб, ўз қарашлари ва ички ҳолатларини кўпинча шеър орқали ифодалаб ўтганлар. Уларда бадиий ижодга тамойил шу қадар кучти бўлганки, ҳар бирлари шеъриятнинг юксак мақомига кўтарилиб, буюк шоирлар қаторида турганлар, аммо илмий тасаввуф намояндаларида бадиий ижод, илмий ижодга нисбатан иккинчи ўринда турган.

Тадқиқот жараёнида, Навоий асарларида, инсоннинг яратувчи томони уружи (кўтарилиши) асосий ғоя эканлиги, муаллиф диққатини ўзига гортиб, ушбу йўл изтироблари ва маргабаларининг акс этиши ҳақида сўзлаб шундай холосага келадики Алишер Навоийнинг ўзи Комил инсоннинг ёрқин тимсолидир.

Нажмиддин Комилов, айтиб ўтилган гўққизта кичик унвони остида юритган кенг кулямли кузатишлари билан, Навоийшуносликда янги бир боб очишга муваффақ бўлган десак муболага бўлмайди. Олимнинг таъкидлашича, шарқ ҳалқлари тафаккури тарихига чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунё қараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий геранилиги билан тўлиқ ҳолда, тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул.

Шунингдек муаллиф, атеистик ўриндан туриб, Навоийга нисбатан салбий муносабатда бўлган Е.Э.Бертельста илмий рад жавоб беради. «Жон ва жонон можароси» кичик унвонини Навоийнинг ғазаллари тўплами бутмиш. «Ҳазоинул-маоний»га бағишлайди. Ушбу бобни диққат билан уқиган киши, Нажмиддин Комилов Наво-

ийнинг ирфоний қарашларининг туб моҳиятига етиб борганининг гувоҳи бўлади.

Муаллиф китоб хотимасида Васлий Самарқандийнинг «Назмус-силсила» китобига асосланиб нақшбандия тариқаси - силсиласи ва унинг кейинги намояндалари ҳақида маълумот беради, маънавият ва мустақилик тушиунчалари ўзаро алоқадор эканлитини таъкидлаб, тарихимиз ва маънавиятимизни қанчалик чуқурроқ ўргансак, мустақилигимизнинг моҳиятини шунчалик чуқурроқ англаб борамиз деган холосаси билан китобни тутатади.

* * *

Баҳс охирида, китоб мазмуни ва унинг аҳамияти борасида билдирилган фикру-мулоҳазалардан холоса чиқариб айтиш мумкинки:

Биринчидаш, иқтидорли тасаввуфшунос олим устод Нажмиддин Комилов томонидан ёзилган «Тасаввуф» китоби, узоқ муддатли илмий текширишлар, изланишлар ва кузатишлар маҳсулни бўлиб, муаллиф унда тасаввуф илмидаги асосий мавзулардан иборат бўлмиш жуда кўп масалалар ва атамаларни ишончли манбаларга таянган ҳолда, ҳар томонлама таҳдил ва тажзия қиласида ва ёқимли услубда ёритиб беради.

Иккинчидаш, муаллифнинг кузатиш ва тадқиқот олиб бориши услуби, илмийлигидан ташқари, ёқимли ва содда бўлиб, айрим жойларда у, бир мавзуни ҳар томонлама ёритиши мақсадида, турли манбаларни қиёсий шаклда ўрганиб, ўрни келганда «қилни қирққа» ёради ва ундан қаноатлантирувчи холосалар чиқаради. Унинг ушбу хусусиятини айниқса китобнинг охирги бобида ва унга тегишили фаслларда кўриш мумкин.

Учунчидаш, устод Нажмиддин Комилов тасаввуф таълимотига чин кўнглидан ишонгай олим. У инсоннинг маънавий уружи ва руҳий такомулини, ҳақиқий инсон-комил инсон даражасига эришиш нарвони деб билади. Бундай эътиқод ва инонмоқдан келиб чиқсан бахсу-хуносалар, китобга ёқимли тус ва қандайдир чиройли бўёқ беради. Муаллиф ўз китоби билан, хираланиб бораётган «ишроқ» чирогига мой солди, десак муболага бўлмайди.

Туртунчидаш, барча тасаввуф аҳли каби, муаллиф бир навъ жаҳонсеварлик ва универсализмга, барча инсонларнинг ягона мақсад - ҳаққа эришиш ва уни билиб олиш учун интилишига эътиқоди кучли бўлгани сабабли, турли миллатлар ва халқлараро дўстлик, биродарлик ва тенглик мағкурасини ишари суради, тил, мазҳаб ва этник гафовутларни эътиборий яъни ҳақиқий эмас деб билади.

Бешинчидаш, муаллиф ўз тадқиқот ишлари жараёнида фойдаланган маибалар орқали, тасаввуф ва адабиётчинослик соҳасида, ўлка тадқиқотчилари учун бир қагор ялғи адабиётларни киригти ва улардан фойдаланиш учун замин яратиб берди, айни ҳолда бир қатор атамалар учун муодил (тengdoش) сўзларни ишлатишга муваффақ буёди. Мисол суратда Худбинлик - ўзим бўлай фалсафаси, мақом - бекат. Аллоҳ - тангри таоло ва шу кабилар.

Бир сўз билан айтадиган бўлсак, дўстимиз устод Комилов ёзган мазкур китоб, ўзининг айрим хусусиятлари билан, нафақат Ўзбекистон, балки ўрта Осиё мустақил мамлекатлари худудида, илмий гасавувушунослик бўйича ўзбек тасаввуфшунослигида кенг қамровда ёзилган янги асардир. Шунингдек ушбу асар, навоийшунослик соҳасида ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, улут Амирнинг асарларини ирфоний қарашлар, диний қадриятлар ва тасаввуф фалсафаси ёруклигига ўрганиш бўйича қўйилган катта жасоратли қадам ҳисобланади ва бу соҳадаги бўшлиқни гўлдириш билан бирга, ёш изланувчилар учун йул очиб беради.

Шу ўринда, кигобдаги айрим юзаки камчиликларга ҳам ишора қилмоқчимиз. Мазкур камчиликлар кейинги нашрларда эътибордан гушуритмаса, мақсадга мувофиқ бўлади. Улардан айримлари қўйидагилардан иборат: 15-бетда Суфиёна Саврий эмас, «Сўфёни саврий», 109-бетда «Судра», эмас, «Сидра», «Муқар» эмас «Мақар», 165- бетда «Сунъ паргори» эмас - «Сунъ паркори», 157-бетда «таълиё» эмас - «таълиф», «туруқ» - тариқат эмас, балки унинг қўлигиги, «оташпок» эмас - «оташнок», 200-бетда Навоий қасидасида «шоҳки» эмас - «шаҳки», «Вайронай мулк» эмас - «вайроний мулк», шунингдек

147-бетдаги оят (95-сурадан 4-оят) «лақад ҳалақно ин-сона фи аҳсанут - тақвим» қўйидагидек - «лақад ҳалақнал-инсона, фи аҳсани тақвийм» ва 145-бетда ҳадисдаги иборалар «ало суратар - раҳмону» эмас - «ало суратир - раҳмони»дир.

Хотимада «Тасаввуф» китоби ҳақида бир икки тақлиф билдиримоқчимиз:

Биринчидан, китобнинг охирги боби «Тасаввуф ва бадиий ижод» ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, асосан тасаввуф таълимоти доирасида, навоийшуносликка қаратилган. 113 бетни ўз ичига олган мазкур боб, бир мустақил рисола шаклида нашр этилса, навоийшунослик бўйича, изланувчилар учун катта ёрдам берилган бўларди.

Иккимчидан, муаллиф томонидан фойдаланилган турли тиллардаги кўп сонли адабиётлар, баъзан тўлиқ шаклда яъни муаллифлар номи билан биргаликда уларнинг қайси тилдалиги, нашр жойи ва йили, ношири муқаммал тарзда кўрсатилмаган. Кейинги нашрларда, фойдаланилган манбаларнинг тўлиқ феҳристи, шунингдек ишлатилган айрим тасаввуфий ва ирфоний атамалар, китобда зикр этилган тарихий шахслар ва жуғрофий жойлар рўйҳати изоҳи билан китобнинг охирда берилса, ўқувчилар учун ҳар томонлама фойдали бўларди.

Биз мақоламизни яқунлар эканмиз, ушбу қимматли асар таълифи ва нашри билан, унинг муаллифи дўстимиз устод Нажмиддин Комиловни самимиона табриклиб, асарининг иккинчи жилдини ёзиш учун унга ижодий куч ва гайрат тилаб қоламиз.

ТАСАВВУФ ИЛМИ - МАЪНДИЙ ҚУДРАТ (Хотима ўрнида)

Тасаввуф кўп қиррали илм сифатида турли тарақ-қиёт босқичларини босиб утган. Ушбу содда кўринишили, бироқ ички мазмун ва моҳияти жиҳатидан ғоят мураккаб ҳамда бой бўлган бу илмни ҳар томонлама ўзлаштириш учун унинг узоқ тарихга эга ўғмиши, теран илдизлари, асосий манбалари, ғоялари, устивор йўналишлари ва оқимларини илмий услубда танқидий тадқиқ қилмоқ зарур.

Ислом тасаввуфи, шариат илмлари, яъни Қуръони Карим ва Суннатта оид фанлар, адабиётшунослик илмлари, жумладан, «бадиъ» ва «баён» илмлари, уларнинг кенг қамровли атамалари ва мажозий ифодалари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳолда, юони фалсафасидаги ирфоний фикрлар, айниқса, Афлотун таълимоти, неоплатонизм қарашлари, шунингдек ҳинд фалсафаси, Браҳма ва Будда таълимотига мансуб бўлган ирфоний қарашлардан ҳам озуқа олган. Шу сабабли ҳозирги давр тасаввувшунос олими мазкур фанлар ва қарашларни ўзлаштирмасдан гасаввуф ва ирфоннинг туб моҳиятига етиб бориши ва уни бошқаларга ҳар томонлама тушунтириши мумкин эмас.

Ислом тасаввуфи фақат ислом, дунёси билангина чекланиб қолмай, Фарб дунёсига ҳам ўтиб, уларнинг мутафаккирлари, шоиру орифларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Масалан, Данте, Гёте ва бошқалар асарларида тасаввуф гаъсирини яққол кўриш мумкин.

Фарб гасаввуфшунос олимларидан Луи Масиннон (Louis Massignon), Николсон (Nicholson), Голдциэр, Хенри Курин, Рожи Арнолдз ва Макс Ҳўртинг (Max Houghtens) ва бошқалар ислом тасаввуфи бўйича самарали тадқиқотлар олиб бориб, қимматли илмий асарлар ёзганлар. Айниқса, венгриялик Голдциэрнинг текширишлари ва франциялик олим Луи Масинноннинг ваҳдат муаммосига тегишли тадқиқотлари дикқат ва таҳсинга сазовордир. Шунингдек, турли Шарқ мамлакатлари, хусусан, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Эрон ва айрим араб мамлакатларида кенг кўламли илмий изланишлар

амалга оширилиб, ҳар бир тариқат бўйича алоҳида тадқиқотлар олиб борилган.

Бу ўрида шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Мұҳаммад ибн Абдулваҳоб асос соглан Ваҳҳобийлар ҳаракати тасаввуф таълимотига қарши чиқиб, уни қоралаб, инкор эгиш билан бирга, турли тариқатларга мансуб кишиларни танқиц қилиб (динсизга чиқариб), ирфоний қарашларни залолат ва гумроҳликдан бошқа нарса эмас деб талқин этиб келмоқдалар. Профессор Ақмал Сайдов таъкидлаганидек, тасаввуф таълимоти барча динлар, мазҳаблар ва миллатлараро дўстлик, бирдамлик, тенгликини тарғиб қилувчи таълимот бўлгани туфайли, у ўз универсал инсондўстлик фоялари билан ҳар қандай диний фундаментализмга (жумладан, ислом фундаментализми ва ваҳҳобийлик оқимига) қарши кураш олиб боришида катта омил бўлиб хизмат этади. Шу сабабли бутунги кунда, яъни мустақилик даврида тасаввуф таълимотини яхши ўрганиш, ҳалқ оммасини унинг эзгу фоялари ва ахлоқий қадриятлари билан ошно қилиш ҳам диний экстремизмга қарши, ҳам коммунистик ва шовинистик фояларни ташувчи йўналишлару кучларга қарши зарурий бўлган курашда муҳим аҳамиятта эгадир.

Ҳозир Ўзбекистон ва бутун Марказий Осиёда тасаввуфшунослик фани ўзининг бошланғич босқичини босиб ўтмоқда ва ҳали ривожланган бир фан даражасига кўтарилиган эмас, яъни тасаввуф ва ирфоннинг илмий томонлари, фалсафий моҳияти чукур ўрганилмаган.

Тоталитар тузум даврида собиқ СССР, айниқса, Ўзта Осиё ҳудудида тасаввуф таълимоти атеистик фоялар асосида «ўрганилиб», кўпинча унга нисбатан бир томонлама салбий муносабатда бўлинди.Faқат мустақилик давридагина ушбу соҳапи ўрганиш ҳаракати бошланди. Бир қанча илмий асарлар ёзилди. Бироқ бажарилган ишлар дengиздан томчи, холос. Тасаввуф фалсафасини ва турли тариқатларини кенг кўламда ўрганиб, моҳиятмазмунини ҳалқ оммасига етказиши ва талқин қилиш учун бажариладиган ишлар фоят кўпдир.

Ўтган 7-8 йил давомида устод Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» номли қимматли китоби, Иброҳим Ҳаққулнинг «Тасаввуф ва шеърият» китоби ва «Ориф-

нома» рисоласи, Иzzат Султоннинг «Баҳоуддин Нақшбанд абадияги» рисоласи, Султонмурод Олимнинг «Баҳоуддин Нақшбанд ва Навоий», «Лисонугт-тайр» ҳақида ёзган «Ишқ, ошиқ ва маъшуқ» рисолалари, Азиз Қаюмовнинг «Бу оҳанг бирла...» номли рисоласи, Ориф Усмоновнинг «Занги ота», (Турғун Файзиев билан биргалиқда) ва «Баҳоуддин Нақшбанд» рисоласи, Раҳим Воҳидовнинг «Навоий ва илоҳиёт» рисоласи, Ботир Валихужаевнинг «Хожа Аҳрор Вали» рисоласи ва Муҳаммад Қози томонидан Хожа Аҳрор мақомоги ҳақида ёзилган китобнинг таржимаси, Абдусалом Қодировнинг «Тасаввуф ва Навоий» асари, Улутбек Абдулваҳоб томонидан «Ичиндаги иҷнададир» номи билан таржима қилинган Мавлоно Жалолуддин Румийнинг «Фиҳи моғиҳи» китобининг таржимаси, мазкур муаллифлар ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ёзилган айрим рисолалар, мақолалар, таржималар, шунингдек, Барот Бойқобиловнинг «Ҳайратул-аҳрор» номли манзум бадиий асари ва айрим мақолалар тўпламлари нашр этилди. Лекин шундай бўлса-да тасаввуф илми соҳаларида бажарилиши ҳам қарз, ҳам фарз бўлиб турган ишлар тоғдек уйулиб, тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Ҳозирги даврда тасаввуфшунослар, файласуфлар, линциунослар, адабиётшунослар, шарқшунослар ва муаррихлар учун зарурий вазифалар сифатида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар фикримизча қўйидагилардан иборат:

Биринчидаи, Туркистонда яшаб, ижод этган тарикатлар асосчилари ва уларнинг йирик намояндалари, масалан, Нажмуддин Кубро, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдулло Аҳрор, Махдуми Аъзам. Бобо Раҳим Машраб, Азизуддин Насафий, Нажмиддин Насафий ва бошқа кўп мутасаввиф олимлар қолдирган ҳозирги найтда Ўзбекистон ва дунёнинг турли кутубхоналарида сақланиб келинаётган асарлар рўйхатини тайёрлаб, уларнинг ҳар бирининг қисқача мазмуни ва моҳиятини ёритиб, нашр этиш зарур. Бу иш шубҳасиз катта илмий аҳамиятга эгадир. Чунки бундай нашр бир томондан, Туркистон ўлкаси жаҳонга тақдим этган ирфоний ва тасаввуфий мактаблар вакиллари тъзлимотла-

рини тўғридан-тўғри ўрганиш учун ишонарли йўлланма сифатида хизмат қилса, иккинчи томондан, улар орасидан энг муҳимларини танлаб таржима қилиш ва нашр этиш ишини осонлаштиради.

Иккинчидаи, Шарқ мамлакатларида ислом тасаввуфи бўйича ёзилган китоблардан энг муҳимларини танлаб олиб, ўзбек тилига таржима ва нашр қилиш зарур.

Учинчидаи, Фарб олимлари, айниқса, Голдциэр, Луи Масиннон, Роже Арнолдз ва бошқалар томонидан ёзилган асарлардан энг кераклиларини танлаб олиб ўзбек тилида таржима ва нашр этиш лозим.

Тўртингчидаи, Туркистонда тасаввуф таълимоти тарихини ёзиш учун дастлабки қадамларни қўйиш ва бу заминда юзага келган тасаввуф оқимларининг амалий ҳамда назарий таъсирини бошқа мусулмон мамлакатларидаги ирфоний оқимларга кўрсатиб бериш керак.

Бешинчидаи, файласуф ва тасаввуфшунос олимларимиз тасаввуф таълимотини фалсафий фанларнинг ажрағимас бир қисми сифатида ёритишлари, яъни уни фалсафий нуқтаи назардан қиёсий ўрганишлари зарур.

Олтинчидаи, тасаввуф таълимотига доир фалсафий, илмий, тасаввуфий, ирфоний ва адабий атамалар сўзлите яъни лугатномасини ёзаб, кўп нусхада нашр этиш керак.

Ўзбекистон кутубхоналарида, айниқса ЎзРФА Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида тасаввуф илмига оид юзлаб нодир, нашр этилмаган асарлар мавжуд бўлиб, ўз тадқиқотчилари ва ноширларипи кутмоқда. Мисол тариқасида биргина Махдуми Аъзам қаламига мансуб 30 дан ортиқ рисола ва Хожа Аҳрор битиб қолдирган нодир асарларни айтиб ўтиш мумкин.

Тадқиқотчи олимлар томонидан мазкур соҳаларда изчил ишлар олиб борилиши натижасида Ўзбекистон ва Марказий Осиё худулида тасаввуфшунослик фанининг ривожи учун катта имкониятлар юзага келиб, мустақиллик шароитида бизга зарур маънавий қудратни ўзлаштириш учун муносиб имкон яратиб берилади деб ишонамиз.

“Тасаввуф ва инсон” китоби ҳақида

Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг “Тасаввуф ва инсон” китоби гарчи муаллифнинг бир рисоласи, етти ўирик мақола ҳамда араб ва форс тилларидан таржима қилинган икки рисола ва хотимани ўз ичига олган тўплам сифатида, бир қарашда бир-бiriдан фарқли, боғланмаган ишлар мажмую бўлиб кўринсада, лекин аслида бу рисола ўз номига муносиб тарзда бир-бiriни тулдириб борувчи ягона мазмун ва мавзу атрофида бирлаштирилган яхлит - монографик асардир.

Тасаввуф ҳақида охирги беш-олти ўил ичидаги Республика-мизда куплиб мақолалар, алоҳида рисолалар ёзилди, таржималар қилинди, Н. Комиловининг икки жилли китоби чиқди. Бироқ ҳали тасаввуф фалсафиси, тарихи, адабиёти ҳақида ўнлаб китоблар ёзилса ҳам оз. Чунки, тасаввуф шарқда ўзига хос бўлган жуда күп қиррали, күп қатламли, диний-фалсафий ўналишлардандир.

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний ўз рисоласига бу ўналишнинг ўирик на мураккаб бир тармоги - тасаввуфда инсоннинг урни, мавқеи масаласини асосий мавзу қилиб олиб, бу тўпламга кирган асарларида кўтарилиган барча масалаларни ана шу мавзу нуқтаси назардан очиб беришга ҳаракат қилинган.

Тўпламнинг “Тасаввуф таълимотининг илдизлари ва асосий ўналишлари” деб номланган бошланниш қисми муаллифнинг кўп ишлар давомиди араб, форс, узбек, турк тилларида жуда кўп манбалар ва тасаввуфга оид ёзилган ўнлаб илмий асарларни чуқур урганиш жараёнида вужудга келган илмий мулоҳазаларининг изоҳидир.

Тасаввуфнинг энг мураккаб, баҳсли ўирик масалалари, жумладан, “ирфон” ва “тасаввуф” тушунчаларининг муштарак ва фарқли томонлари, унинг исломий илдизлари, тасаввуфда “ваҳдат үл-нужуд ва ваҳдату ш-шухуд” тушунчалари билан боғлиқ қарашлар, муаммолар, ҳал этилмаган баҳсли масалалар ишнинг айни шу қисмидан жой олган. Бу ерда муаллиф қадимги Юнонистон ва Ҳиндистондаги мистик - оқимлар, уларнинг ислом тасаввуфи билан ўшашиблик томонлари, тасаввуфдаги ўирик тарикатлардан Кубровия, Қодирия, Суҳфавардия, Чаштия, Яссавия, Нақишибандия, Мужаддидия кабилслар ҳақида, уларнинг ўзига хос томонлари, элементлари ва умумийликлари ҳақида муҳтасар, аммо китта на чуқур билимдоёнлик билан мулоҳаза юритади. Умуман тўпламнинг ана шу биринчи рисоласи китта қизиқиш ва мароқ билан ўқилади. Бу рисоланинг узи, назаримизда, келгусида тасаввуф ҳақида ихчам, шу билан бирга чуқур илмий асар сифатида купчилик омма учун алоҳида нашр этилса ҳам айни муддоға булур ёди.

Тўпламнинг “Нажмулдин Кубронинг қарашлари ва асарлари” номли қисми ҳам узоқ ишланишлар, кузатишлар, манбаларни синчилаб урганиш асосида дунёга келганидан далолат бераб турибди.

Нажмулдин Кубро ҳазратиари, у кишининг ҳаёти ва асарлари ҳақида Республика-мизда талайгина мақолалар, рисолалар чоп этилган. Бироқ Абдулҳаким Шаръийнинг кубравия тарикат-

тининг ўзига хос ҳусусиятлари ҳақида бошқа олимларнинг мақола ва китобларида эслатилмаган манба ва асарлар орқали ёритишга ҳаракат қилинади. Олимнинг Нажмуддин Куброго оид изланиши ва мулоҳазаларига шайхнинг "Кўнглим кўзи билан кўрганларим" рисоласининг таржимасини илова қилиниши тадқиқотга алоҳида салмоқ баҳш этган.

А.Шаръий Жўзжонийнинг ушбу тўпламидан жой олган Ҳожа Аҳфор Валийнинг ҳаёт ўйли ва таълимотларининг муҳим қиравлари, бу зот ҳақидаги таълимотининг таъсир доираси ҳақидаги мулоҳазалари ҳам қизиқиш билан ўқилади.

Олимнинг Махдуми Абзам Қосонийнинг "Бобурия" рисоласи, "Рубоийлар шарҳи" рисоласи ҳақидаги кузатишлари дикқатга сазовордир. Ҳусусан иккинчи асарнинг таржимаси тасаввуфшунослар учун қимматли материалdir.

Машҳур ўзбек шоири Бобо Раҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашлари борасидаги А.Жўзжоний изланишлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Мъалумки, шоир Машраб, унинг шеърияти борасида талайгина тадқиқотлар, монографик ишлар мавжуд. Алмо уларнинг аксарияти совет даврида ёзилганлиги учун шоир ижодида, дунёқарашида асосий ўринни тутган тасаввуфий қарашлари ҳусусиятлари ҳақида дикқатга сазовор ишлар жуда камёб, борларида ҳам чалкашликлар кўп. Ҳусусан, Машрабнинг "ваҳдат ул-вужуд" тушунчаси билан боғлиқ қарашлари ҳануз фанда тўлиқ ва рўйи рост очилган эмас. Шу нуқтаи назардан қараганда А.Жўзжонийнинг Машрабнинг "ваҳдат ул-вужуд" фалсафаси ва унинг марказида турган инсон ҳақидаги фикрлари янгилекдир.

Тўпламни таниқли тасаввуфшунос олим Н.Комиловнинг "Тасаввуф" номли китобига ёзилган катта ва жиiddий тақриз якунлайди ва бу тақриз тўплам мавзусига мос келади, ҳамда муаллифнинг "Тасаввуф ва инсон" концепцияси борасидаги мулоҳазаларини тўлдиради.

Хуласа қилиб айтганда, Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг "Тасаввуф ва инсон" номи билан нашрга тайёрланган китобининг чоп этилиши ўзбек тасаввуфшунослигининг жиiddий ютуғи бўлиши мумкин. Китобни нафақат олимлар, балки кенг китобхонлар оммаси томонидан ҳам катта қизиқиш билан кутиб олинишига шубҳа йўқ.

Филология фанлари доктори,
профессор

А.Маннанов

МУНДАРИЖА

Тасаввуф илми Шарқ фалсафий тафаккури тарихи- нинг муҳим таркибий қисми (Сўз боши ўрнида).....	3
Тасаввуф таълимотининг илдизлари ва асосий йўна- лишлари.....	10
• Икки оғиз сўз.....	10
• «Ирфон» ва «тасаввуф» тушунчалари.....	10
• Ҳиндистон ва Юнонда ирфоний фикрлар.....	13
• Тасаввуфнинг исломий илдизлари.....	18
• Тасаввуф таълимотининг асосий йўналишлари.....	19
• Ибнул-Арабий ва “Ваҳдатул-вужуд” фалсафаси.....	20
• Кубравийлик тариқати (Кубравия).....	30
• Қодирийлик тариқати (Қодирия).....	32
• Суҳравардийлик тариқати (Суҳравардия).....	34
• Чаштийлик тариқати (Чаштия).....	38
• Яссавийлик тариқати (Яссавия).....	41
• Нақшбандийлик тариқати (Нақшбандия).....	49
• Мужаддидийлик тариқати (Мужаддидия).....	51
• Хулоса.....	54
• Кўлланилган адабиётлар.....	59
Нажмуддин Кубронинг қарашлари ва асарлари	
• Нажмуддин Кубро ҳаёти ва ижодидан лавҳалар....	61
• Нажмуддин Кубронинг асарлари.....	64
• Кубравия тариқати.....	67
• Нажмуддин Кубронинг шогирдлари.....	69
Шайх Нажмуддин Кубро: «Кўнглим кўзи билан кўр- ғиларим»	
• Шайх Нажмуддин Кубронинг улибу рисоласи ҳақи- да.....	72
• «Кўнглим кўзи билан кўрганларим».....	78
• Тасаввуф іўлига кирган фақирлар ҳақида.....	83
• Буюк Аллоҳ ўз бацасини севишининг аломати ҳақида.....	84
• Фақирнинг хилватда утириши ва унинг одоблари шарҳи.....	85

• Нафсни таниб олиш ва унинг издошлари ҳақида.....	88
• Фақирга ўтит бериш ва унга йўл кўрсатиш ҳақида.....	91
• Фақирликни бошқа нарсалардан афзал кўриш бо би.....	93
• Дунё ва унинг моҳияти ҳақида.....	94
• Буюк Аллоҳнинг йўли ҳақида.....	95
• Лугатлар ва атамалар.....	97
• Адабиётлар.....	103
Хожай Аҳрор - Нақшбандия тариқатининг йирик вакили.....	105
Махдуми Аъзам – Сайийд Аҳмад ибн Жалолуддин Ко-соний-Даҳбедий: «Рубоийлар шарҳи» рисоласи.....	113
• Рубоийлар шарҳи.....	116
• Лугатлар изоҳи.....	132
• Рисоладаги лугатлар изоҳи.....	133
«Бобурия» рисоласи.....	135
• Бобо Раҳим Машраб «Ваҳдат» уммонининг ғавво-си.....	139
• Изоҳлар.....	151
• Ишқамишда Бобо Раҳим Машрабнинг Мазори..	152
• Бобо Тоҳир ва унинг ирфоний тароналари.....	157
• “Сен қувсанг эшиқдан кимга борайин?”	159
• Бармоқ вазнида	161
Ҳозирги замон ўзбек тасаввуфшунослигига бир пазар (Н.Комиловциг «Тасаввуф» китобига тақриз).....	163
Тасаввуф илми - маънавий қудрат (Хотима ўрнида)..	184
“Тасаввуф ва иисон” китоби ҳақида.....	188

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний

ТАСАВВУФ ВА ИНСОН

Ўзбек тилида

*Муҳаррир
Рассом
Техник муҳаррир
Компьютерда
саҳифаловчи*

**Насиба Ҳожимурод қизи
Зиёд Абдурасолов
Марҳабо Мирилёсова
Матлуба Ҳожиева**

Босишга 18.01.2001 й.да ружсат этилди. Бичими 84x108 1/32. Нашр табори 9,28. Босма табори 12,0. Адади 1000 нусха.

Буюргма 421⁴ Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги “Адолат” нашириёти. Тошкент, Ф. Муҳитдинов кўчаси, 26-йй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси-нинг 1-босмахонасида чоп этилди. Тошкент, 700002, Сағон, 1-берк кўча, 2-йй.